

Glasovi svitanja

- *Svedočanstva raseljenih lica* -

Banja Luka

Rođena sam 1961. godine. Prije rata sam živjela sa sestrom u Banja Luci. Život prije rata je bio super. Nikad više onako neće biti, pogotovo zadnjih deset godina prije rata. Prije rata nije bilo lako naći dobar posao, ali postojao je zakon o zapošljavanju. Bilo je sve regulisano. Bilo je i veza, ali nije bilo kao sad.

Mogao si kupiti sve što hoćeš. Nije niko bio gladan. Mogao si platiti režije, imao si sve. Prije rata ljudi su živjeli normalno, nije se čak ni razlikovalo, ni nacije, ni ovo, ni ono. Možda je bilo nešto tajno, onako prikriveno, ali se nije primjećivalo. Prije rata nije bilo nekih briga i problema.

Bilo je mješano stanovništvo u mojoj opštini. Opština podrazumjeva Banja Luku sa okolinom, ne samo grad. U samom gradu privatno vlasništvo je uglavnom bilo u rukama Muslimana i Hrvata. Odnos među ljudima bio je odličan. Malo koja familija nije imala miješani brak. Čak i naša familija je bila sva izmiješana.

Najviše pažnje svojoj religiji obraćali su katolici. Oni su najviše išli u crkvu i prije rata. Međutim, uoči samog rata, sve to što se išlo, bilo je više na političkoj, nego na vjerskoj osnovi. Posebno u srpskim pravoslavnim crkvama, masovna okupljanja što u Banja Luci, što u Sarajevu.

O liderima i političarima prije rata, imam vrlo loše mišljenje. Ja volim samo one ljudi koji vode računa o ekonomiji, o privredi, koji ti ne bacaju nacionalne stvari u lice, a ovamo ništa ne rade. Oni su mogli spriječiti rat. U svakom slučaju su Muslimani kao narod, neosvisno od lidere, morali se braniti. Jer, bilo ko da te napadne, ti ćeš se braniti. Moraš.

Kada je rat počeo, osjećala sam se grozno. Pogotovo kad je granatirano Sarajevo. To sve je donijelo promjene u naš svakodnevni život. Ja nisam mogla raditi, nisam se mogla prijaviti na biro. Drugo, nemaš prava nikakva. Građani srpske nacionalnosti, i koji su željeli nešto da promijene, nisu mogli. Ako bi mene primio jedan Srbin u svoju privatnu neku radnju, morao je sakriti kako se ja zovem. Moj rizik, njegov rizik. Čak ni oni nisu imali pravo da normalno razmišljaju.

U Banja Luci nije bilo sukoba, Banja Luku su oni okupirali bez otpora, jer stanovništvo nije pružilo nikakav otpor. Problem je ovdje počeo čim je počeo rat u Sarajevu. Kad su počeli granatirati Sarajevo, onda su okupirali SUP, sud, sve važnije ustanove u gradu, kasarne. Počeli su smjenjivati one kadrove koji su najbitniji, s vlasti i sa funkcija, iz preduzeća, poslije iz stanova, na kraju iz kuća. To je bilo maja 1992. godine.

Kada je rat počeo, mi lično nismo imali problema, ali sve oko nas je iseljeno. Jednostavno, bile smo one koje još nismo došle na red. A došle bi na red najvjerovatnije, jer tek '95. godine je bila prava oluja. Od straha smo morale da idemo.

U kući smo ostali do decembra 1994. godine. Dvije godine nismo radile. Nismo mogli ništa raditi, ni kretati se slobodno. Morali smo svako večje barikade stavljati

na vrata da nam ne bi ko provalio. Bilo je rizično izlaziti naveče kasno. Nema noćnog života, ni da izadeš u kafić. Bilo je jako puno naoružanih ljudi u uniformama. Na kraju smo napustile kuću od straha, neizvjesnosti i činjenica da smo došle na red.

Iz Banja Luke nisi mogao ni izaći normalo. Morao si, ako si Musliman ili Hrvat, uplatiti veliku sumu novca da bi uopšte izašao iz Banja Luke. Morao si plaćati nekakve iseljenice. Karta po jednoj osobi je bila 200 DEM, tako da smo morali prodati stvari da bi izašli iz Banja Luke. Oni su rekli da možemo ponijeti najosnovnije, sredstva za ličnu higijenu. Mi smo ponijele fen za kosu i neke sitnice. Međutim, već smo bili obavješteni da je tura koja je izšla iz Banja Luke prije nas, da su opljačkani, da su im pokupili i hranu i ono osnovno što su ponijeli za puta, a i novac koji se našao pri ruci. Ono para što sam imala, nešto što sam skupila, poslali smo na Zagreb, preko Karitasa. Nismo smjeli rizikovati. Oduzeli su nam sve hrane što smo pripremili. Sitno i bijedno, ali su ipak pokupili. Što se tiče priprema za odlazak, bila je velika gužva na upis. I to ide preko tih organizacija za iseljenje. Bila velika gužva, pogotovo za Hrvatsku, pa u treće zemlje.

A mi smo imali papire za Ameriku. To bi nam i odgovaralo, jer više nisi u svom, na svom. S obzirom da smo mi živjeli u većim gradovima, ono što smo naučili, uslovi života i kultura i način života, sve se to daleko razlikuje od tih gradova u koje dolazimo. Tada smo se grozno osjećale. Nije lako napustiti kuću. S jedne strane olakšanje, a s druge strane teškoća. Gdje, šta i kako?! Srpski lideri u toj Banja Luci, oni nisu zapravo ništa nudili u budućnosti ni svom narodu, a kamoli nama. Jedna vrsta je i olakšanja da se ide vani, negdje na sigurnije.

Otišli smo za Travnik, pošto je to bila linija razgraničenja. Gore smo bili smješteni u nekakvoj školi. Srbi su nas civilne razmjениli za svoje vojnike. Putovali smo srpskim autobusom. S nama je išao neki čovjek koji je organizator tih poslova u agenciji za iseljenje u Banja Luci. I on je garantovao, radi razmjene, nama život. Bilo je nekih ispada oko Jajca, gdje je autobus stao. Srpski civili, oni sa sela, kao prijetili su. Međutim nije niko smio napasti pošto je bio taj čovjek i nisu pucali. Nije bio prisutan međunarodni Crveni krst. U autobusu nije bilo vojnih obveznika, samo stariji muškarci, žene i djeca. Putovali smo jedan dan i jednu noć. U Travniku smo ostali jednu noć, u školi na otvorenom, u Han Biloj. A bila je zima. Nema ni WC, a jako puno ljudi. Znam samo da su nam ponudili čebadi, spužve i po šolju mlijeka i nekakve lanč paketiće. S obzirom da je bilo jako hladno ja čak nisam htjela ni spavati tu noć, nego sam cijelu noć presjedila kraj nekog malog šporetića.

Slijedećeg dana smo putovali za Zenicu. Imali smo jednu prijateljicu koja je zamjenila kuću u Banja Luci i sa njom smo stigle u Zenicu taksijem. U Zenici smo našli privatni smještaj. Kad smo potrošile ono malo para što nam je stiglo iz Zagreba za stan, onda smo tražili i dobili smještaj od opštine.

Situacija, što se tiče izbjeglica, je bila dobra. Jako puno ljudi u dvije velike prostorije. Dvije velike sobe po 13 do 15 ljudi u jednoj prostoriji. Higijena je bila na nivou jer se moralo održavati. Svako ima neku radnu obavezu, i vođa zbijega je dosta vodio računa o rasporedu dužnosti. Nekada je i pretjerivao, ali, u suštini, nije bilo tako loše. Što se tiče hrane, bio je kazan. Ja tu lično nisam mogla jesti, pa sam sebi pokušavala zaraditi dinar za hranu. Nije bilo podjele brašna, niti čega drugog.

Što se tiče izbjeglica, atmosfera između njih je bila odlična. Bilo je iz Istočne Bosne, iz Banja Luke. Normalno da je bilo i žalosno, gdje spavaš, kako ti je...Nemaš svoje kuće, nemaš svoje posteljine. Bilo je stvari koje, u odnosu na ovaj kamp ovdje, su potpuno drugačije. Recimo, nisi imao pravo uključiti peglu da sebi ispegleš veš, uključiti fen ako ti je mokra kosa.

Sada živimo u ovom kampu. Po dvije, tri porodice žive u istim prostorijama. Sve zavisi s kim i kako živite, kako se dogovorite. Normalno, različiti su načini života, uslovi. Gradski život je drugačiji. Na selima su ljudi uvijek i prije rata mnogo, mnogo više kontaktirali, imali veće posjete. U gradu nisi mogao nikoga posjetiti ako ga prvo ne nazoveš telefonom i ne najaviš se.

Sada ovdje je život loš, tek toliko da se preživljava. Ne može čovjek reći da si gladan, ali za nas koji smo živjeli u gradu, koji smo imali sasvim drugačiji život, ovo je nikakav život. Tek tolko da ne umreš. Vrijeme ovdje uglavnom provodim tako da svoje dnevne obaveze, što se tiče kampa, odradim, a poslije toga učenje engleskog jezika. Radim na usavršavanju u cilju pronalaženja nekog rješenja, da se što prije ode odavde, da se zaposli, ili nešto tako.

Stanje sa našom kućom u Banja Luci je loše. Kisne. Kuća nije srušena, s tim da je krov dosta oštećen. A nikome, ko je sad u toj kući, se ne isplati tuđu kuću da rješava, jer su svjesni da neće ostati. Oni kažu da će nešto uraditi da njima ne kisne, dok su oni tu, jer im se ne isplati ulagati njihova sredstva u nešto što je tuđe. Zidovi su oštećeni isto.

Svoju kuću sam vidjela ljetos. Ako bi imale priliku da se vratimo, vratile bi se. Samo da se dozvoli povratak i da se može posao dobiti. Kad proradi sudstvo, policija bez obzira na nacionalnu, vjersku pripadnost...Ja mislim da ćemo imati mogućnosti da se nekada vratimo svojoj kući. Ako ne bude mogućnosti za povratak, mislimo zamijeniti kuću ili prodati. Najbolje bi bilo živjeti u Bosni, a ne bi bilo loše otici i vani, ako ovo ostane ovako. Jer da imate ne znam kakvu kuću, ako nemate redovnu platu, ako ne radiš, ne mogu se zidovi jesti.

Zašto je bio rat u Bosni?! Pa, mislim da je malo svijet pobjesnio. Sila, sila srpska, fašizam koji se širio. Prvo od Srbije pa na dalje. Ne kažem da i ovima ovdje ne fali mnogo toga, ali uglavnom, krenuo je od Srbije. I najružnije je što je uz pomoć jugoslovenske armije i svega toga došlo do nasilja. Mirne ljudi, jedne protiv drugih je okrenuo interes. Da žive u tuđim kućama, da žive u tuđim stanovima, da zauzmu tuđe zemljiste. Čista pohlepa. Jedan Srbin u Banja Luci je znao imati šest

kuća i ne znam koliko stanova. Čista pohlepa. To nije veliko srpstvo, to je pohlepa.

Mnogi su imali interesa od rata, Srbi najviše, jer su započeli rat. A nije ni ovima mane. Kad su Hrvati trebali ulaziti u Drvar, Glamoč, to se znalo, njihovi momci viču, "Jupi, sad će biti video rekordera, biće televizora". Znači zbog tako banalnih stvari, ljudi su išli ubijati i zbog tuđih kuća. Misle da će to tako ostati.

Mislim da neće više biti rata. Ne dok je NATO trupa. Neće biti zato što nisu oni više tako jaki. A stanovništvo je vidjelo i procjenilo da od ovog rata nisu imali ništa, samo jednu sramotu. A mnogo je izginulo na sve strane, tako da mnogi su već postali svjesni ciljeva tog rata. Mnogi su svjesni da i ti srpski lideri, da su oni samo sebi trpali u džepove.

Mislim da se ponovo može živjeti zajedno. Ljudi iz grada tako smatraju, jer u gradu nikom ne piše na čelu ni da je Musliman, ni da je Srbin, ni da je Hrvat. Veliki grad to ne vidi. I zavisi šta je ko doživio. Ima tu hiljadu stvari koje zavise, kakvog je ko obrazovanja... Može se zajedno živjeti ako je jaka i čvrsta vlast, jaki zakoni, tako da se zaprijeti onima koji bi širili rasnu ili nacionalnu diskriminaciju. Može.

Ja lično ne volim da živim od uspomena. Želim da živim za sutra. Ne želim razmišljati šta je bilo, želim da planiram šta će biti i šta je bolje lično za mene. I gledajući time da ne povrijedim ljude oko sebe. A ne volim se sjećati ružnih stvari. Kada bi ponovo bio rat, najranije bih išla u treće zemlje. Nemaš se za koga boriti. Ništa dobro nije došlo ratom. Mislim da nam treba jedan čovjek koji zna šta je ekonomija, šta je privreda. Jedan čovjek, neovisno kako se on zove.

Nacionalni identitet je važan za mene, ali ne baš previše. Jer svi su ljudi, koliko sam ja važna sebi, i oni su sebi važni, i oni vole da žive kao i ja, da rade... Mnoge ljude ja ne mogu shvatiti. Svak je doživio nešto različito. Postoje ljudi koji su zaista doživjeli velike tragedije u ovom ratu, pa ipak nisu osvetoljubivi. A postoje ljudi koji nisu doživjeli ama baš ništa, pa bi se svetili. Mislim da je sve različito od čovjeka do čovjeka. I svugdje ima i ovakvih i onakvih ljudi, samo zavisi šta im se dopusti, a šta ne.

Mislim da nacionalni identitet nije dobra stvar, zato što on pravi razliku među ljudima, pa dolazi do rata. I zato što su u ime tih vjera, religija i nacija napravljen ogromne kriminalne radnje. Uglavnom, ništa dobro. A ko je bio vjernik prije rata, on je ostao vjernik. Takvih je vrlo malo.

Rat nije počeo zbog nacionalnih razlika. Nacionalne razlike su samo izgovor. Narod u Sarajevu je želio da svi nacionalni lideri idu s vlasti, znači da nacionalno nije bio razlog rata.

Ja imam jedno ime koje nosim od rođenja, a nikad ga ne bih mijenjala i ne bih dozvolila da me neko zove drugačije nego što se zovem. Ali ne volim da izigravam neku veliku Muslimanku. Znači postojim, ali ne toliko da gušim druge. Religija s

tim veze nema i ne bi trebala da ima. Politika i religija ne idu zajedno. Moje gledanje na druge religije se nije promijenilo zbog rata. Religija je svaka ista. Ne mislim da je rat bio na neki način znak kako trebamo razlikovati religiju. Ne, religija je samo izgovor. Samo izgovor.

Potrebno je da ljudi žive zajedno i da se pomire. Da se svak vrti na svoje. Poslije toga izvršiti izbore i onda neće pobijediti nacionalne stranke, kad bude svak na svome. Zatim da ekonomija krene. Potreban je čovjek koji će voditi računa o ekonomiji, a ne bacati prašinu ljudima u lice. A onda, ako ne odradi ono svoje, da se smjeni.

Politička situacija u Bosni je još uvijek nikakva. Smiješno je da se dešavaju raznovrsna ubistva bez obzira ko je, šta je. To je vrlo, vrlo smiješno i da se to ne otkriva. Da ne postoji mogućnost da se to otkrije. Onda, što će nam policija. Bez obzira o kome se radi.

Kada bih mogla birati između stare Jugoslavije i sadašnje Bosne, izabrala bih Bosnu. Zato da imamo i mi jednu državu. Mi nemamo države, a Srbija, oni imaju državu. I Hrvatska ima državu. Neka bude Bosna i neka žive sve nacije sa nama. Koje žele. Kao što je i bilo, kao što smo i živjeli u Bosni. Ali da Bosna ostane. Srbi koji žive u Bosni, a hoće da žive sa nama, mi ih primamo. Hrvati koji žele da žive u Bosni, mi ih primamo. Romi, sve mi primamo. Sve. I da bude Bosna država. Ja bih voljela da ostane Bosna, kao što je bila sa onim stanovništvom. Mi smo se nekad prije rata svi ponosili. Mi svi kažemo, mi smo Bosanci, bez obzira na naciju, vjeru. E sad odjednom određene kategorije stanovništva, kojima je ova Bosna dala mnogo, i ono što nisu ni zaslužili, jer se nisu u njoj ni rodili, koji su došli, ne znam ni ja odakle i kako, sad odjednom oni su neki veliki Srbi, neki veliki Hrvati. Imaju pravo da vladaju Bosnom, da haraju Bosnom, da dijele Bosnu, a čak se ni rodili u njoj nisu. Vrlo tužno. To ne bih voljela. Voljela bih da se to izmjeni. Ako je neko rođen u Bosni i Hercegovini, neka on bude i na vlasti u Bosni. I ne damo Bosnu dijeliti. Bez podjele Bosne i Hercegovine. Bosna je jedina zemlja koja svakog voli i poštuje...

Bijeljina

Žena. Ja imam 46 godina.

Muž. Ja imam 53 godine.

Žena. Prije rata, naš život nije moglo biti bolji. Živili smo onako skromno, djecu smo školovali. On je radio u firmi vojnoj, kao građevinski radnik. Djecu sam školovala od njegove jedne plate.

Super smo živili, nije bilo nikakvih problema, dosta para, djeca. Imali smo dvije čerke.

Ćerka starija završila trgovačku školu, druga završila frizerski zanat. Počele su bile da rade, jedna je radila dvije godine ova trgovački zanat što je završila. Ova je radila kod privatnika tri mjeseca, u tom se i zaratio.

Ja sam mogla da živim, kako sam htjela. Tako je bio u nas život prije rata.

Posao je mogo da se nađe, samo jel se htjelo da se radi. Firme su bile, svugdje radile. Kome nije odgovaralo mogo je da se premješta iz firme u firmu. Moj muž nije se premješto, radio je u vojnoj firmi, gdje mu je plata bila dobra. Od njegove plate sam dvije kuće napravila.

Jednu sam napravila na selu u Teočaku, a posle sam sa sela sišla u Bjeljinu dole, jer na selu nije bilo srednje škole, da bi djecu školovala. I u Bjeljini smo napravili jednu kuću.

Kuće sam napravila, stan je dobio od firme, sve sam to stekla prije rata. Stan je bio u Dubrovniku, u Hrvatskoj. To je sve od jedne njegove plate se stiglo, a sad nemam ništa.

Bosna je tada imala jaku ekonomiju. Svi, bez obzira ko, sav je narod mogo da živi kako je ko stio, samo ako je stio da radi. Život je bio, ne može biti bolje, svakome. Rijetko da je bilo ljudi siromašni, svako je steko, sve je imo, da mu ništa nije trebalo, a sad nemamo ništa. Sad smo svi isti.

Naša opština je imala mješano stanovništvo, ali uglavnom većina smo mi bili, Muslimani. Grad je kao grad sav od Muslimana bio, a okolina su sela srpska bila. Nisam imala srpskih prijatelja dok sam u Bjeljini bila, a gore na selu, u Teočaku, kad sam živila, jesam imala prijatelja. U selu nije nikad bio problem među komšijama.

Odnos između ljudi prije rata je bio da ne može bit bolji. Išlo se jedno drugom, ako ide neko u armiju, a prijatelj si s nekim, to je se zvalo.

Neko veselje kad je bilo, isto to je se išlo jedno drugom, bez obzira, nije se razlikovalo kakva je nacija, da li smo mi Muslimani, a oni Srbi. Nismo se odvajali. Bilo je prijatelja isto Srba, dobri prijatelja. I to sve dobri prijatelji prije rata, to su nam sad sve počinili za vrijeme rata. Sve zločine, to su nam oni učinili, koji su nam bili prijatelji.

Muž. Prije je bila druga politika, sve se slagalo fino, živili smo, nije niko pito koje si ti nacije, koje sam ja, koje je peti, deseti. A već sad, nas su ovi rukovodioci, oni ne mogu da se zdogovore. Nije u redu između njih prvo.

Žena. Prije rata što smo živili, da taj život nikad više nećemo da doživimo, nikad. Bez obzira, živili s njima, ne živili. Nikad našeg više života nema nakog, ko što je bilo prije rata. To možem da dodam.

Muž. Moglo je se da živi samo ako si stio da radiš, mogo si da živiš đe hoćeš. Al sad je nama nezgodno, mi ne možemo ni dobit poso, ni imamo đe da živimo.

Žena. Bilo mi prije rata bolje, radio je svugdje, stekla sve, sad nemam nigde ništa. Muž, njega više firma ne prima. Radio je tolike godine, 27, 28 godina, nema penzije, nema ništa.

Muž. Radio sam u Srbiji, Čačku pet godina, pa sam kasnije prešo u Dubrovnik. Nikad nisam imo problema zbog nacije. Radio sam sa Hrvatima, radio sam i sa Srbinima, sa Muslimanima, al nije niko pito, ko si ti, šta si, nikad problema nisam imo. Nije bilo važno, nije niko pito, nije smetalo nikom, a sad već, sad je druga priča.

Žena. Jest mi otac moj govorio, kad su u Kninu ratovali, da će da bude rata. Ja nisam vjerovala, ali kad je zapucalo u Bjeljini, tad sam i ja osjetila. Ja sam bila sama sa čerkom. Bilo je nešto oko deset, pola deset sati, ne znam tačno kazat kolko, al nije bilo više od pola deset naveče. Ja sam legla, tamo čerka u sobu, ja sam ošla u kupatilo, u WC, čula sam nešto je zapucalo.

To je bilo 4. aprila 92. godine. Ja sam u kupatilu na prozoru pogledala, sa sviju je strana pucalo. Ja sam ošla u sobu i čerki sam rekla, ustaj, oblači se. Zaratilo se, puca.

Ona kaže, majka šta ti je, jesи poludila, nije se zaratilo. Ja kažem, jeste. U tome momentu, moja prva susjetka preko puta je doletila i kaže, "Sabina spakuj se, zove te čerka da idete gore kod nje, zaratilo se". To je ta čerka što se udala, na možda dva mjeseca nego što će se zaratiti.

Ja sam njoj rekla, ja neću od kuće nigdje. Preko puta moj rođak, kuća je njegova, sa balkona me je zovno. Kaže nemoj da budeš sama, hodi vamo.

Ja sam se obukla i kuću zaključala. Muž nije ni bio tu. On je bio u Crnoj Gori. I ja sam prešla tamo kod nji, tu smo bili. Spavali nismo, cijelu noć do zore to je pucalo. Tako da je se sve jedno drugom po mraku, od kuće do kuće išlo, pa javljalo. Ako je neko negde otišao, da budemo skupa.

U tome, mi smo tu sjedili kod tog mog rođaka, otišla sam ja do jetrve tamo.

Jetrvi sam izvjestila, kaže ona, ja ne znam šta je ovo. Reko, glavno da smo u pripravnosti ako bi nešto bilo. I tako, kad je jutro osvanulo, sav je se narod iskupio.

Dole sam ošla malo dalje, kod djevera i on mi je reko da nigdje ne idemo, ako bude trebalo da se gdje ide, da će on obezbjediti auto, kamion, da bi se mi gdje prebacili.

Sljedeći dan su javili preko radio stanice da se oružje predava.

Napadali su arkanovci, njegova je vojska bila. Oni su napadali, taj prvi dan, a posle ko je bio, kakve vojske nije bilo, pitaj ti boga. Glavnom ja znam da su oni prvi dan, i tako da je se to najavilo da se mora oružje predat, ako se ne preda sračniće se Bjeljina.

Ja nisam imala oružja. Gledala sam par ljudi da su donjeli, da su imali lovačke puške.

Bilo je možda i tri, četri automata, jer ja sam ispred moje kuće, dvorišta, vidila kako daju oružje u kamion. I posle sam prošla tuda, okrenula sam se slučajno, nije bilo pet, šest automatski puški, ono su bile sve lovačke puške.

I tako da smo mi tu noć, otišli kod jednog mog rođaka, a imo je ogromnu kuću, dobro sklonište, da smo mi se tu sklonili naveče.

Tu je nas bilo jedno šezdesetero, djece najviše. Ušo je moj rođak na vrata i kaže, ako ikako mogu da se djeca stišaju, da su oni opkolili tu zgradu, i ako čuju i jedno dijete da cikne, da smo mi gotovi svi tu. Ja sam se sva naježila.

Od naši niko nije smio, nije imo sučim, ni jedan metak da opali. Oni su pucali, oblazili oko te zgrade. To je bila ogromna kuća. Čujemo mi kako one vojničke čizme lupaju, beton je okolo.

Nas Muslimane niko nije branio. Ko da brani, su čim da se Muslimani brane, kad nema oružja. Gdje god je bio koje muško i on se isto skrivo ko i žene. Ništa nema od toga.

Mi izađemo malo, vako u dan manje puca, izađemo, mi nji vidimo gdje je neboder, tu gdje su, mi nji vidimo svi su sa automatima, sa onim snajperima. Snajperima, dvogledima, kud se ko šeta. Malo žene odu do kuće, malo nadgledaju.

Ja sam imala par nekih, neke farme pilića. Ja to malo odem da bi nahranila, ja odem par puta, oni puknu, ja prilegnem.

Treću noć nismo nikako tu bili, ošli smo malo dalje, u grad, još bliže tamo bolnici. Gdje moja kuća vamo bila, kaže gori naše to, ta naša ulica kaže izgore sva.

Oni su tamo bacali bombe, pa su gorila sijena ona, tako da su nama najavljujivali da je to naša kuća. Sve se granatiralo. Okolo su sve topovi bili postavljeni. Mi smo bili u sredini, sve okruženo. I to je trajalo tri, četri dana, to nije više trajalo. I posle se to malo smirilo.

Po gradu je bilo dosta srušeno. Jedno dvije i po hiljade Muslimana, kako ja znam, poubijano je, u podrumima.

Ja znam za jedan podrum, da su tu bili, familija Šiptari. Tu su oni poklati, on je držao prodavnici, mesnicu, tu je jednu noć sedamnesteru zaklati u toj kući.

Al kad su najavili da dolazi Plavšićka i Fikret Avdić, kad su javili da će oni da dođu, to je se sve ostaklilo, ulice oprale, do ujutru namistilo, ko da nigdi nikad rata nije bilo.

Kad je se ono malo stišalo, pošle su bile kontrole, nisi smio hodat, dolazili su, kuće su pretresali. Meni su dolazili par puta, pitali gdje mi je muž, gdje radi, kako radi, imam li sinova. Kad su vidjeli da nisam imala muške djece, nisu mi više dolazili.

Po danu odvodili su ljude, ubijali, vraćali. Jedne vrate, jedne ne vrate, ne znaš gdje je, ne smeš otić da upitaš. Vređjali su, psovali su. Bio je jedan kamion pored moje kuće i to su me pitali, jel taj kamion moj. Ja sam rekla da nije. Oni su taj kamion odvezli.

Ova čerka što mi je, mlađa, ona je prepoznala jednog, kaže da je školski drug njen bio. Kaže nije mogu završit za policiju, on je bio završio nako obično osmoljetku.

Sad je policajac. Nije me diro ništa.

Meni su samo kazali da ja moram napustit kuću, da tu mi nemamo više mjesta. Bombe su bacate pred kuće, pred prodavnice, tako da je narod moro da se iseli. Izvjesti ih, kolko imaju vremena, da se onda moraju iseliti.

Moj muž je bio u Crnoj Gori. Onda kad se pucalo u Bjeljini, on je bio pošto kući. U Beogradu je čuo da je se zaratio i on je se vratio nazad. Nismo imali kontakt nikakav, telefone su isključili. On je došao posle možda mesec, dva.

I njemu je došlo, njemu i njegovom bratu, i od brata sinu, došlo da idu u srpsku vojsku da ratuju. Oni nisu htjeli da ratuju protiv Muslimana, na svoje drugove da pucaju.

Pokupili su se i otišli, napustili Bijeljinu na dva mjeseca. Ja sam ostala sa čerkom. Hajde da ostanem, da sačuvam kuću. Da ne idem ako je moro on da ode.

Ali, nije bilo šanse da ostane niko. Narod nije imo para, sve što je imo u kući, sav namještaj, on je davo samo da ga prebací preko Rače. Ljudi su se prebacivali, u sijeno su se zavlačili, među vreće od kupusa.

Ko je osto, ko nije imo ništa u kući da ga preveze. On je osto i dan danas s njima dole, pati, primio je njegovo prezime i ime srpsko i osto je uz nji da živi.

Muž. Pa kasnije, prošlo je jedno mjesec dana, onda su se veze uspostavile i onda sam ja nazivo da i ja dođem kući iz Crne Gore, iz Titograda. Al ona je meni govorila da ja ne dolazim kući, jer neću se moći vratiti. Ja sam kazo, ja hoću da dođem kući, pa ako se ne mogu vratiti ja se ne moram ni vratiti, šta će ja.

U Titogradu sam za nekoliko dana dobio potvrdu da ja mogu da dođem kući. I ja kad sam došo kući, bio sam tu jedno mjesec dana.

Kasnije kad sam ja trebo da idem opet da se vratim na poso, ja sam bio dobio potvrdu, ali mi nisu dali Srbi da se vratim. Nisu mi dali da se vratim, a ja nisam htio da se borim protiv svog naroda, tako da sam ja pokušavo da mi izađemo iz Bjeljine.

Nama je najveći problem bio prebacit se iz Bjeljine u Srbiju, preko rijeke Drine, pošto nas Drina razdvaja. Tu moraš ili čamcem, il da se sakriješ noćom u neki kamion, ili u sijeno, il u kupus. Svakako je se narod prebacivo.

Al, dva puta su nas vraćali, al treći put, nas jedno dvanestero, je kamion noćom prebacio u Srbiju. Otišo sam iz Bjeljine 30. oktobra 93. godine. U Srbiji smo se posle razišli, otišli smo kud je ko znao. Tamo nije bilo problema. Vamo iz Srbije lakše je se bilo prebacit.

Ja sam došo u Austriju. Potom sam ženu nazvo iz Austrije, da sam ja u Austriji.

Ona je posle izišla isto iz Bjeljine. Žena je se meni kasnije javila kad je došla u Suboticu. Ona je u Subotici bila oko mjesec i po dana, ona je se tu morala prijaviti kao izbjeglica.

Tu je dobijala tu pomoć, vadila izbjeglički karton taj, isto ko i ovde. Tu je vadila pasoš.

Kad je sredila papire te, posle njoj prijatelj poslo iz Njemačke garantno pismo i ona je došla u Njemačku. Posle pet, šest dana i ja sam iz Austrije isto otišao kod njia u Njemačku. Eto bili smo tamo u Njemačkoj nešto preko četri godine.

Žena. Ja sam otišla 22. decembra 92 godine, sad će eto pet godina kako sam ja moju kuću napustila. Kad sam napuštala kuću bilo mi je teško, nisu dali ništa iznijeti, plakala sam, al nisam zamišljala da idem dugo. Ja i moja čerka što smo imale garderobe na sebi, to smo ponijele i ponjela sam jednu presvlaku unutrašnjeg veša, da bi imala bar jednom da se presvučem ako se gdje zadržim. Od mog muža brat, imao je jednog prijatelja Srba, i on je meni reko da ja sa čerkom mojom ne idem ko što idu ljudi, prevlače se u kupus, sijeno, da oni svašta radu dole, izbace na Drini, na Rači, da izbace u šumi, da rade šta hoće. Mene je bilo strah, imala sam čerku koja je imala 18 godina, radi nje sam se bojala. I ovaj je prijatelj Srb od mog djevera reko, nemoj da ideš tako, ja kad budem bio slobodan ja ču ti javit i ja ču da vas odbacim do Novog Sada.

Ja sam mu rekla da nemam, samo ču mu platiti gorivo. Više mi nije ništa ni tražio. Šta ja znam kako je se prije zvalo u tim parama, milion ili milijarde, šta ja znam, znam da je bilo sto, ili sto miliona ili je sto milijardi u tom novcu tada bilo.

I ja sam njemu nasula gorivo i to platila do Novog Sada.

Niko nas nije kontroliso od Novog Sada, a od Bjeljine je bila kontrola.

On, kad je bio na putarini, platilo je tu putarinu. On je bio Srbin, on je svoju ličnu kartu dao. Gdje ideš, idem prijateljima svojim, u nas nije ni zagledo, ni šta smo, ni ko smo. Prošli smo bez problema. Otale isto, sjeli iz Mitrovice za Novi Sad, isto niko nije ni pregledo nam ličnu kartu, ništa. U Novom Sadu izvadimo kartu avtobusku do Subotice. Nisam trebala ni ličnu kartu, ni pasoš.

Ko što kaže muž, ja sam do Subotice i tu sam se zadržala mjesec i po dana. Ni čerka, ni ja, pasoše nismo mogli dobiti u Bjeljini, tako da smo mi morale pasoše da vadimo u Subotici. Bili smo kod jedne Hrvatice koja me je primila bez ičega. Mjesec i po dana stanovaši sam kod nje, nije mi tražila ništa kirije, jedino što smo mi morale da se hranimo od sebe.

Kad sam pošla od kuće morale sam da prodam veš mašinu, televizor u boji, da bi imala sučim da se prebacim. I tako da sam ja imala đeparca u Subotici mjesec i po dana malo sa čerkom da trošim, i da dođem do Njemačke vamo.

U Subotici sam bila kao izbjeglica, prijavila se, pomoć primala, pakete, mjesec i po dana. Oni dan kad sam krenula za Njemačku dobila sam vreću brašna, nas dvije, ja i čerka.

Taj paket što sam dobila ostavila sam kod ove Hrvatice što me primila.

Ovu čerku u Njemačkoj nisam čula šest mjeseci, i bilo mi je drago ono kad su se uspostavile veze sa Njemačkom, tako da mi je bilo drago da idem kod nje. Ona se porodila i tako sam mislila, kao u posjetu dva, tri mjeseca, pa ču ja da se vratim. Kao eto, nisam ja uopšte imala nadu da ostajem toliko vremena. Rat je bilo, malo je se smirilo, valjda neće više, možda malo bude još nekih problema, ko i sad što se dešaje negdi nekoga ubiju i tako to, reko malo će to duže trajat, al nikad nisam mogla zamisliti da ču ja pet godina od moje kuće krenut.

Muž je posle došo, oko 15. januara, februara on je došo. I tu smo bili kod čerke, otale smo se javili u taj izbjeglički, kolektivni smještaj gdje se prijavljuje.

Tu smo bili kao izbjeglice u gradu Nildorfu.

U toj jednoj zgradi nas je bilo jedno 36 porodica. Bilo je Albanaca najviše, s Kosova.

Nas Bosanaca nije bilo jedno 10 familija. Bili su uslovi lijepi, možemo da se zahvalimo. Prihvatali su me bolje stranci nego ovde moji Bosanci. Jer kad sam ja došla iz Njemačke u moju opštinu, u Tuzlu, Bjeljansku, neće da čuju da me prihvate. Ni da čuju.

A uslovi u Njemačkoj su bili super. Nemam šta da kažem. Tamo smo primali pakete, i po 80 maraka po članu mjesечно od njemačke vlasti. Osamdeset maraka ja, osamdeset maraka muž. Bilo je da se troši. Bilo je išta, bolje nego ovde što nema ništa.

Tamo je dosadno bilo, nemaš svog društva, svog onog naroda, sve stranci. Njemci oni pričaju svoje, kad ga sretneš na ulici, Albanci pričaju svoje. Malo nas ono Bosanaca što je bilo, malo se mi skupimo pa tak i mi o nekoj politiki. Pričamo o tome šta se događa u Bosni, kad čemo kući, šta čemo. Tak da je prošlo to cijelo vrijeme u razmišljanju, kad da se vratimo u Bosnu i kad svojoj kući.

Poso nisam pokušavala naći u Njemačkoj, ja kao domaćica, nisam nikad radila. Kući sam bila, djecu sam školovala. Nisam nikad radila, imala sam sve, ništa mi nije nikad falilo.

U Njemačkoj imala sam ponudu samo da čistim WC-a. Po tome nije mi trebo strani jezik, njihov, mogla sam to da radim, al nisam prihvatile kad sam se sjetila da nemam nigdi ništa. Drugi poso nikad nisam tražila, nit me ko ponudio. Da su me nudili bilo kakvim poslom, ja ne bi mogla prihvati kad ne znam pričat. Nisam učila njemački, vak nešto malo, ako odeš u trgovinu ili sretneš na ulici, da se znaš pozdravit, malo ono osnovnije. Kad uđeš u prodavnicu na kasu da znaš odgovorit, pozdravit kad dođeš, to me je interesovalo, baš da ne budem glupa, kad uđem da znam odgovorit nešto.

Mi smo dobili da moramo napustiti Njemačku, nismo imali izbora nikakvi. Sad su oni rekli da imamo pravo da se žalimo preko ti njihovi crkvi, karitasa. Mi smo napravili žalbu tu i žalba nam je se ostvarila, samo tri mjeseca još da nam mogu produžit. Jer, mi smo njima rekli, da mi nemamo se kud vratit, da smo mi sa srpskog entiteta. Nama su Nijemci rekli da mi moramo napustit Njemačku 6.

marta, da moramo, da smo mi bračni parovi bez djece, da mi spadamo u drugu fazu.

I kad su nam to produžili, ta tri mjeseca išli smo na sud u Minhen. Rekli su nam, vi morate se vratit, ako nećete da napustite Njemačku, nema vam nikakve pomoći, može da budete, svaki dan protjerani iz Njemačke. Ja to nisam dozvolila da me protjeraju, kad mi je ograničena viza, istrajala, ja sam otišla, javila se. Dali su mi putni trošak, ako mogu i to da dodam, meni 300 maraka, mužu 300 maraka. To smo sve dobili kao pomoć, i za kartu i za prtljag što imamo. Bila je karta džaba, al nije naš šofer autobusa htio da nam prizna kartu. I tako od ti 600 maraka mi smo platili kartu.

Kćerka mi je bila do 1. jula 96. godine u Njemačkoj. Ona je prije na dvije godine se upoznala sa ovim dečkom iz Zenice, zabavljala se s njim i onda je 1. jula njemu došlo da ide. On je samac, on je bio ranjen, i tamo je bio na liječenju. Oni su se tamo u Njemačkoj uzeli i oni su otišli 1. jula 96. godine za Bosnu. Ja sam ostala još osam mjeseci posle njih.

U Bosnu smo se vratili 7. marta 97 godine. Nisam mogla da iščekam taj trenutak da krenem. Ja bi krenila prije da napustim Njemačku, al su rekli ne smije se dobrovoljno napustit, neće u Bosni da prime ako dobrovoljno napustiš Njemačku. Dobiješ izgon.

I tako sam jedva čekala taj dan kad da krenem. Tako sam se osjećala, nikom kazat ne mogu, sva radosna.

Ja sam došla tu u Zenicu kod crkve, malo se odmorila, tri četri dana bila, onda sam otišla sa njom, tamo da se javim u moju opštinu, Tuzlu, da sam stigla ja iz Njemačke kao izbjeglica. Moja crkva ovoga u opštini što prihvata izbjeglice, poznaje ga, jer je blizu njegove žene radila u Bjeljini, kao frizerka. I njegova je žena frizerka, i mislila sam da će bar on da nam ustupi mjesto, pošto se poznamo. Ni da čuje. Kaže, mi smo popunili, mi nemamo gdje primit vas, nema mjesta. Ja plačem, gdje ću ja sad s mužom, jel na ulicu da živim. Neće da čuje da priča s tobom, a da te savjetuje, nema ni govora.

Malo prije sam ja naglasila da kao stranci da su nas primili bolje. Odma prihvatali, evo ovo, evo ovo, čim smo došli u Njemačku. A došla u moju opštinu, u moju Bosnu, u moju zemlju, ni da priča s tobom. Kakva pomoć. Neće da me uputi, kome da se obratim, neće da me primi.

Tako me moja opština nije prihvatile.

I ja sam se vratila opet kod crkve.

Ne mogu ja bit kod crkve, i oni imaju dvosoban stan, njih petero. Ja sam pokušala ovde u Zenicu da se prijavim. I tu sam imala isto problema, neće da me prime, jer nije to moj kanton, nije moja opština. I tamo, i vamo, i dva, tri puta opet dole u opštinu zeničku, tu gdje se prijavljuju izbjeglice, plačem ja, nemam ja kud, šta ću ja sad, gdje da idem.

Tako da su oni mene u Zenici prihvatali i rekli da ima ovde mjesto.

Ja se divim ljudima iz Bosne koji su bili ovde za vrijeme rata i sad šta su doživili i preživili, i to bez ikakve pomoći. To što smo mi bili vani za vrijeme rata, nema

problema. Jedino kad smo mi došli, vako znaš, oni malo između se pričaju. Stranci koji dođu njima ne treba pomoći, oni imaju pare. A ja kao izbjeglica, ja i moj muž, ja imam sve papire iz Njemačke koje sam dobila, kako nisam radila, kakvu sam pomoći primala, kolko sam bila, kolko sam pomoći primala.

Ja ne moram ovde u kampu ljudima to da dokazivam. Ja to, ako gdje bude trebalo, ja ću da dokažem. A oni su to malo, i dan danas, malo se šuška, kao bili su tamo. Nisam ja od 25 godina, da sam tamo radila i da sam s parama.

A upravnik je reko, da mi se moramo primit izbjeglice, bez obzira, šta smo mi radili, jesmo il nismo. Jedino se njemu zahvaljujem što je to izjavio.

Život ovde je nikakav, al kad nemamo bolje moramo da živimo. Nigdi mi nije bilo, ko što mi bilo kod moje kuće. Moramo ovde, nisu nam uslovi nikakvi, al mora da se trpi dok se ne oslobodi da se vratimo kući. I taj dan jedva čekam da dođe, da kaže da ja možem da idem kući mojoj.

I ako mogu da dodam još ovo, da ja sad kao izbjeglica, uopšte ne osjećam se da sam u Bosni, kad nisam kod svoje kuće još. Kad budem u svom dvorištu, tad ću ja da budem sva sretna i da znam da nisam izbjeglica.

Svoje vrijeme provodimo ovde, tako što sjedimo u ovoj sobi, izađeš vani, vratiš se, nikakvi uslovi nisu. Dosadno, sjedi, lezi, na prozor viri, ko u logoru nekom. Nemam primanja nikakvih u novcu, ni od kog.

Muž. Jedino ova gibira što se primi ovdale, i ona je umanjena svaki drugi mjesec, a pomoći novčane nemamo nikakve.

Otkud poso kad ja imam 53 godine, a dvajest šest, sedam godina sam radio, a ima ljudi i mlađi da nemaju posla da imam ja, ko će mene primit sad. Imaju borci, mlađi ljudi koji su se borili, nisu se ni oni zaposlili a da se ja zaposlim.

Žena. Vezom čujem da je naša kuća u Bjeljini ispravna. Srbi u njoj žive, čovjek iz Tuzle.

Ja sam čula preko prijatelja, da on u Tuzli ima kuću. Ništa srušeno nije kad oni žive dole.

Svoju kuću nisam vidjela od kad sam ošla u Njemačku. Imala bi želju da odem. Vratila bi se kući kad bi imala priliku, što se ne bi vratila. Ako bi se vratio moj onde narod sav da živi i ja ću da se vratim. Ako se neće niko da vrati, ne mogu ni ja sama.

Ja želju imam, a sad za mogućnost, to ovi koji zasjedaju, oni znaju. Ja samo želju moju imam. A ovi koji zasjedaju po Bonu, po tam koje kud, po Dejtonskim sporazumima, oni znaju kad će to biti, mada ni oni ne znaju tačno. Ja samo imam moju želju da se vratim i sva bi sretna bila da se vratim.

Muž. Ja mislim da bi mogli mi da živimo tamo, samo da nam dozvole povratak, Srbi da nam dozvole. Ali nema veze sad ako budu ti dokumenti u njihovim, kako oni budu zahtjevali.

Mi ćemo prihvativit samo da nas puste da mi živimo slobodno, da nas ne dira niko.

Žena. Sad, moje najteže brige, moje najteže teškoće su što nam ide zima, što nemamo uslove ovde. Prvo nemam ja, što sam bolesna, nemam mogućnosti za veš da perem, ne smjem u hladnu vodu ruke. Nemam se gdje okupat, ne možeš ti otić van zgrade izač kad je zimsko doba.

Prije rata nisam bila bolesna, sad sam bolesna. Trebam sad svake sedmice ja da idem na kontrolu, zbog pritiska. Doktora ovde nemamo, bio je, ali ga sad nemamo.

Mora da se plača, odakle. Nemamo telefona nazvat ako je neki slučaj.

Prošli petak sam bila kod doktora, došli su za starce. Ja sam otišla, primili su me, iako nisam među tim osobama. Primili su me, kontrolisali, i kažu, ženo ti moraš da se kontrolišeš svake sedmice. Ja kažem nema doktora, kaže, mi ćemo opet da naiđemo u sledeći petak, obavezno dođi.

Imam par neki tableta to trošim i tako. Nije džaba, jedne sam platila, a jedne su mi oni dali. A ove što sam platila, te mi čerka, ova u Zenici kupila.

Pitate me za rat u Bosni. Šta ja znam što je bio, u to se ne razumim. Zašto je bilo, kakvo je bilo, u vezi čega su započeli, to vam ne bi mogla reći. Mislim ovo sve što sam rekla, sve je ovako i sve je istina, a već to ne znam. Ne bi vam znala rijet zašto je i kako je.

Ko bi mogo bit krv za rat, nego onaj ko je započeo prvi. Ja bar tako mislim. Ko je započeo ratom on je i krv. To su Srbi. To je moje mišljenje.

Ne vjerujem da je iko imo interesa od rata. Tu su samo bili gubici. Mislim da su najveći gubici na našoj strani, da su žrtve naše najviše bile.

Kako se ne ispoštiva Dejtonski sporazum moglo bi bit ponovo rata u Bosni. I možda bi bilo, al imaju ova strana vojska. E sad kad oni odu ko zna kako može da bude.

Ali i kod nji se svašta dešava, i preko nji vidi se šta se radi, čuje se to sve, sve je to u javnosti, ne krije se, šta rade u nji, s njihova, vozila njihovi, njihove premlaćuju. Znači to je malo još što se oni zadržaju, a da nema nji ko zna šta bi bilo.

Muž. Mislim da je rat počeo na neki način zbog nacionalnih razlika, ubacili su se ljudi za stolice svoje, ko će da vlada ovom zemljom. Neko da se napljačka i obogati. Uvijek nekome bude rat, nekome brat.

Žena. O mirnom životu u Bosni, šta ja znam. Ja kao prva nisam nikakav ratni zločinac, ja mogu da živim. A kako drugi, ne znam za drugog. Ja kao sebe osjećam. Teško hoće da bude. Biće, da neće biti one prijašnje ljubavi ko što je bilo između nas, Srba, Hrvata, Muslimana. A nisu svi isti. Ima ljudi stvarno koji su dobri i koji nisu zločinci, s njima će moći da se živi. A koji su zločinci, bez obzira bili, Muslimani, bili Srbi, bili Hrvati, neće moći se. Ne mora to da znači samo da budu oni. Ima i naših. I naši isto tako zločinci, ko je god bio zločinac ne može.

Kada bi ponovo bio rat nigdi ne bi bižala. Kad bi sutra se vratila mojoj kući i zaratilo se opet, nigdi ne bi išla. Bilo mi je izbjeglištvo preko glave. Šta se desilo, da se desilo, nigdi ne bi makla od kuće, pa nek ginem u kući. I ovo da vam kažem iskreno, da mi nije bilo ove čerke, pošto je bila djevojka, i svašta je se dešavalо, silovanja i to. Da mi nije bilo nje, ja, muž je otišao, nek ide, ona je čerka udata s mužem otišla, nek ide, ja bi ostala kući, šta hoće nek bude s mene. Radili sa oproštenjem s mene što htjeli radili, nigdi ne bi makla. Jer, izbjeglištvo, samo kad kažu da si izbjeglica, dovoljno je.

Što se tiče religije, mislim da ona nije važan dio identiteta. Ja mislim da praktikujemo svoju religiju više nego prije rata, jer svašta je se dešavalо, i ne može se to lahko preboliti. To se lahko ne zaboravlja. Al ako mora da se živi, moramo.

Naše gledanje na druge religije zbog rata je se promjenilo. Ima manje povjerenja, nemaš više u onoga svoga komšiju povjerenja. Što si s njim jeo, pio, ne možeš sutra da mu vjeruješ, ni on meni, ni ja njemu.

Muž. Svako gleda sad svoje.

Žena. To bio Srb, bio Hrvat, ni Muslimani njima, ni oni nama. Nema povjerenja više. To je ono što ja kažem, što oni nas sad vraćaju da mi s njima da živimo, a ne znam kako. Posebno mi Muslimani, mi smo drugačijeg, kako kažu stari ljudi pa sam to i ja čula, duha.

Možemo sve da pregazimo ono, više nego oni, i mi gdje god je ko došo, posjetio, došo da se vrati, nikakvih incidenata nema, a mi gdje god odemo, sve su teži i teži slučajevi.

Ja samo gledam da se narod vrati, narod svojim kućama, da se omogući narodu da radi. Mislim kad bi se vratio narod svojim kućama, pa neke firme počele s radom.

Posle rata ne znam kako će da bude, a prije rata meni je bilo dobro, živila sam, sve sam stekla, radio muž gde stio, niko nije nikom zabranjivo. Nije niko raspitivo, ko je predsednik, šta je, bio je život dobar. I sad mene uopšte ne interesuje ko sad da bude na vlasti, samo da pusti mene da ja živim, da imam sebi gdje zaradit, da se ja ne patim, da ja imam sve uslove ko što sam imala, mada nećemo nikad imat oni uslova. Al makar neki dio uslova. Sad kažem ne mogu ono imat nikad, moje unučadi što ja imam oni neće imat što smo mi imali, al nek me pusti onako skromno da živim, sredine, da sam noćas legla, da ne mislim ko će mi doći na vrata, hoćel mi odvest muža, hoćel me maltretirati. Meni je dosta više izbjeglištva. Ja ličnu moju želju imam samo da se vratim mojoj kući i da provedem moje stare dane u mojoj kući. I ako sam bolesna da rahat legnem, da se opustim u mojoj kući, to imam želju.

Ja želim da sav moj narod radi i da se omogući svom mom narodu da radi i da živi bez nekog zastrašivanja. Tako je najbolje da živi naš narod.

Imam poruku za čitaoce, da prenesu jedno drugom, da kažu kakva je situacija vamo kod nas, da poruka ide od prijatelja do prijatelja, da se sazna šta je i kako je, eto to bi imala. Da više naroda sazna, šta se dešava vamo. Mislim da je to krajnje rješenje.

Bosanska Krupa

Ja sam '67. godište. Prije rata živjela sam u Bosanskoj Krupi, u gradu. Živili smo, muž, ja, djete, tad je bio beba od tri godine, svekar, svekra, zaova, njen muž, njenih dvoje djece. Puna kuća. Svi smo radili. Muž mi je radio i privatno i u državnom poslu. Svekar, bio je isto privatnik, pred rat sam je otioš u penziju, svekra je isto radila, zaova je isto radila k'o nastavnik, zet u tekstilnoj industriji. Ja mislim da nema u svijetu zemlje u kojoj je radnik mogao da živi solidno i da ima kuću, i da kupi auto, i da godišnje ode na godišnji odmor na more. U ono vrijeme ja sam mislila da će moj sin da ima avion, a sad ima gore djetinjstvo neg' što sam ga ja imala.

Sad kad vratim film unazad, ja stvarno ne znam šta je nama onda falilo. Mislim da nismo znali da cjenimo ono što smo imali, da nismo znali da uživamo u tome. Ono vrijeme komunizma je bilo bratstvo i jedinstvo, nisi znao ko je Hrvat, ni Musliman, ni Srbin, to se uopšte nije razlikovalo.

Mi smo bili preko Une gdje je većinom bilo muslimansko stanovništvo. Naša je kuća bila, a okolo su sve bili Muslimani, da nikada ni ružne rječi нико reko nije. Hrvata je bilo jako malo, par porodica.

Odnos između ljudi je bio super, dok nisu krenule razvaljivanje Jugoslavije, dok nisu krenule stranke. Do tada uopšte nismo znali ko je šta. Ja sam išla u školu, tek poslije kad sam vratila film unazad, skontala da je nas samo pet Srpskih bilo u razredu, ovo ostalo su bili Muslimani.

Ja mislim da su nas političari fino prevarili, da su tražili zlo tamo gdje ga nije bilo, da je to sve vještački stvoreno, izmišljeno. Možemo mi pričati šta hoćemo, svima nama je bilo dobro.

Prvi put sam osjetila da će biti rat kad je krenulo sa Slovenijom '91. godine. To se brzo završilo, pa smo kontali to će biti kraj. Onda, poslije toga je krenula Hrvatska. E, to je već bilo nama malo bliže. Hajde, sve opet i Hrvatska i SAO Krajina, brzo su se i oni nekako smirili. Kad je došlo Sarajevo, onda bogami, nije nam bilo baš svedno. Poslije Sarajeva došli smo na red mi. Ja mislim da je odmah poslije Sarajeva i Krupa prva koja je zaratila.

U gradiću Otoci, Muslimani su zarobili Martića. On je bio policajac pa je preuzeo vlast u SAO Krajini. Zarobili su ga, mislim, bez prava, jer on je držao hrvatske, šta ima veze što je prolazio tuda. Držali su ga par dana i onda su iz SAO Krajine, otuda ovi su se digli valjda, ne znam ni šta je bilo.

Rat je kod nas počeo 21. aprila 92. godine. Poslije je Martić pušten, policija se razdvojila na srpsku i muslimansku. Onda smo mi vikendom, kad dođe subota i

nedelja, mi svi idemo na selo samo da nismo u gradu. Nije se tad pucalo, ali je situacija bila napeta, nešto je u zraku lebdilo, neki čudan osjećaj. Kad idete kroz grad, sve se onako na brzinu dešava, nema da se zastane, da se priča ko nekada. Nikom na pamet nije bilo da ide da prošeta. Tako je bilo jedno mjesec dana, dva. Onda su krenule noćne straže. Svako selo drži. U jednom selu naišli su dva vojnika, ni dan danas ne znam kakve su nacionalnosti bili, uglavnom na njih je pucano. Oni su doveženi u bolnicu. To je bilo baš prvo pucanje. Pošto mi je zet radio u bolnici, on je nama rekao šta se desilo, da postoje te neke straže, da postoje te neke vojske, nešto da se dešava. Onda smo ja i moja zaova sa djecom otišli u jednu vikendicu. Jedan naš komšija, Musliman, on nam je dao tu vikendicu, k'o u slučaju da se zarati njemu nije mjesto gore, jer je to srpsko selo. Gore smo bili jedno četri, pet dana i već smo kontali da se vratimo. Nema rata, mi hajd da se vratimo nazad. 21. aprila u pet sati negdje uveče počelo je da se puca. Moj muž je ostao kod kuće, stričevi, od strica familija, svi su ostali kod kuće. Moj muž je radio u jednom muslimanskom selu, da nikad problema nije imo, nit mu je ko ružne riječi rek'o. I on je ono ide na poso, dođe vikendom gore kod nas na selo, onda nas obide, pošto ja tada nisam radila, bila sam na čekanju. Zaova mi je putovala u školu dole, autobusi su išli, a uveče je dolazila gore. Svekar i svekrva, kad su vidili da smo mi izišli sa djecom, onda su i oni došli za nama, tako da je samo moj muž i od zaove mi muž, dolazili kući i noćivali. U to vrijeme, kad je se zaratilo, moj muž je bio kod kuće, a zet je bio na ovoj strani. Onda su i zapucali. Bilo je granatiranja i čišćenje grada. Onda su oni očistili krug, k'o grad. E, kad je grad pao u srpske ruke, onda je granica bila Una. Naša kuća je ostala preko Une, tamo na muslimanskoj teritoriji. Mi smo ovamo izišli prije i ostali smo tu, u tom selu sve do '95. godine. U septembru je naša kuća planula, izgorila. Ko ju je zapalio ne znam.

Pošto je centar grada pripao Srbima, moji roditelji su ostali u svom stanu. Stric mi, koji radi u Njemačkoj, imao je kuću na periferiji, jedno tri kilometra od grada, onda sam ja tu došla, pa sam živjela u toj kući tri godine, od '92. do '95. godine.

Pa, prva granata je bila strašna, prvi snajper je bio strašan. Poslije mi to više nismo brojali, navikli smo više da živimo sa tim. Moj se sin igro ispred kuće gdje su meci fijukali, snajper je tuko, granate su padale, navikli smo se na to. Meni je puno teže bilo kad je potpisana taj Dejtonski sporazum i kad smo došli ovamo. Meni je lakše bilo živit sa onim granatama, nego ovde.

Granatiranja i pucanja je bilo svaki dan i noć, od '92. do '95. godine. Kad se ne puca mi smo se bojali, jer dok se ne puca nešto se dešava, a ovako, navikli smo se na tu pucnjavu i na granate. Snajper, znali smo kud može da puca, kud mu je vidljivo, gdje je opasno. Iz početka se puno ginulo, dok se nismo navikli. Zadnju godinu dana smo se već bili navikli i to nam je bio normalan život. Mogli smo spavati, navikli se na sve. Nismo imali ni struje, ni vode, al' je tad sve bilo normalno. Svašta čovjek može da izdrži, i ko zna koje su granice te izdržljivosti, to bog zna.

Muž je bio na liniji. Sve što je muško, i moj tata koji je bio pred penziju. Nije mogo niko da bira, puška se morala uezet. Jedino ko je uspio da pobegne preko granice u Srbiju, ali poslije dvje, tri godine se i to vraćalo. Hapsili su ih tamo pa su ih dovodili. Jednostavno nismo mogli da biramo.

Hrane smo imali dovoljno. Niko nije bio gladan u to vrijeme. Imali smo i novaca dosta, ponjeli smo. Bilo je teško prvih mjeseci dok nije koridor probijen sa Srbijom. E, kad je koridor probijen, onda normalno je stizala roba, namirnice. Bila je humanitarna pomoć, Crveni krst. Cijelo vrijeme je dolazilo brašno, ulje, garderoba.

Sve naše stvari su ostale u kući, to je sve izgorilo. Kada smo napustili vikendicu ponjeli smo manje neg što smo donjeli. Kod nas je bilo, ako je kakva ofanziva, onda se civili povlače. Mi smo tako u te tri, četri godine stalno bježali, tako, kad je to stvarno došlo da bježimo, mi smo opet mislili da ćemo se vratiti, tako da nam je ostalo i ono što smo donjeli. Izašli smo sa kesicama u ruci, ono samo za djecu da se imaju presvući i gotovo. O nekim stvarima, namještaj, to niko nije ni mislio. Već '92. godine ja sam prežalila to što sam napustila svoje mjesto. Sve sam imala nadu, dok je kuća bila čitava, hajde vratićemo se. Međutim, kad je izgorila, ruševina samo. Za vikendicom, od toga čovjeka što nam je ostavio, nisam ni žalila. Za čim da žalim?!.

Početkom septembra '95. godine, kad je pao SAO Krajina, kad je pao Drvar, Petrovac, Muslimani su odozgo i Hrvati krenuli preko Drvara i Petrovca, tako da su oni došli nama iza leđa. Nije bilo tolko vojske da zaustavi. Međutim ja mislim da je to sve politika odigrala, da je se to moglo odbraniti da je se htjelo. I mi smo vidjeli kad se povlači vojska, povlači se artiljerija, onda smo krenuli i mi sa djecom. Sve je krenulo, jako malo je ostalo civila. Vojske je nešto poginulo, nešto zarobljeno. Malo kako je moglo da bude.

Svi smo krenuli prema Prijedoru i Banja Luci, jer to nam je jedini put bio. Imali smo auto. Svekar je vozio, muž mi je i tada bio na liniji, zet isto. Cijelo vrijeme dok smo bili na onoj teritoriji od Krupe pratile su nas granate. Mi smo bili jedni od prvih koji su krenuli, jer smo mi prvi vidjeli šta se dešava. I vojska nam je rekla da vodimo djecu odatle. U jednom mjestu kod Novog, jedno petnaestak civila je poginulo od granatiranja.

Mi smo prvo otišli u Prijedor. Tu smo imali neke kumove koje nismo ni znali do tada, ali eto. Kad je zlo, onda se svi sjetimo svakoga, pa smo kod njih bili dva mjeseca.

Pojma nemam zašto smo došli ovdje. To je bilo nečija politika, ja ne znam. Oni su nama obećali k'o tamo ima svega i svačega, ima kuća, ima smještaj. Tad je već moj muž bio oslobođen i on je dovezo auto i nas sviju odveo. Zaova je ostala u Prijedoru jer je dobila stan. Mi smo krenuli prvog decembra ovamo i stigli smo nakon dan, dva, jer tad su kolone bile duge i putovalo se dva, tri dana. I od tada smo ovde u kampu. Za ovaj kamp niko nije znao da postoji. Javili su u opštinu i

dole su već bili ljudi koji su organizovali ko će gdje. Obično su vamo žene sa djecom i starci, bolji je smještaj, a ove druge su po školama.

Ovo je nenormalan život. Za mene je normalan život da čovjek radi i da živi od tog svog nekog rada i da ima nešto svoje. Međutim mi nemamo ništa svoje, niti imamo kakve šanse za posao. Privreda u cijeloj Republici Srpskoj je il nikako il jako malo krenula. Kad se radi, ide se ljeti kod privatnika u Srbiju ili tu negdje u okolini, Bjeljinu. Kopaju, beru paprike i tako to. Zima kad dođe onda svi tako čekamo proljeće da krenu radovi.

Do '98. godine, do ljetos, jedini izvor primanja je bilo to što mi je familija pomagala. Imam brata u Srbiji, dva strica u Danskoj, koji su nam mjesечно slali pomoć neku. Uspjeli smo i mi nešto da zaradimo. Svekar i svekrva su išli i pored penzija tih, da kopaju, da beru voće k'o svi odavde. Ja nisam išla nikuda, imala sam malo djete.

Imamo i ovdje pomoć. Redovno dobivamo namirnice i brašno, svježe voće i povrće. Sve su to strane organizacije, više ne znam ni kolko ih ima, svaki put je neka druga. A od domaćeg Crvenog krsta ja mislim da mi ovdje ništa ni ne dobivamo. Ta to dobivaju samo ovi što su u kućama smješteni. Pa i naši domaći nemaju šta da nam daju.

Sad imam neku sigurnost. Muž mi je dobio stalni poso i nemam više velikih teškoća k'o prije. Nije više k'o kad dođem ovde i čekam red da mi daju konzerve. Kamo sreće da ja imam dovoljno novaca da odem sve da kupim šta mi treba, a ne da čekam da mi neko da nešto. A sad nadam, mislim, trebo bi dobit neki smještaj. Išla bi ja i privatno da stanujem, ali je Banja Luka jako puno naseljena, ima puno stranih organizacija koji imaju tamo kancelarije i tako da su stanovi skuplji nego u Beogradu. Mi sa nekom normalnom platom ne možemo to da platimo, ili bi mogli da platimo, al ne bi imali od čega da živimo.

Kuću više nikada nismo vidjeli. Tad kad je izgorila, otišli smo '95. godine i otada više niko nije ni išao. Uopšte nemam želju da odem. Samo bi se razočarala. Šta bi vidjela?! Ruševinu. Opet, ovima kojima je kuća ostala čitava, išli su. Prije par dana su išli autobusi i narod je odlazio i obilazio. Neki su primiti u kuću, neki nisu, neki su mogli da vide, neki su čak i kafu popili i popričali. Sve se to svodi na isto, to jednostavno nije tvoje i gotovo.

Neka mi je sigurnost da ostanemo u Banja Luci. Ima posla on, ja možda ga nađem, možda ne nađem.

Ne znam zašto je bio rat i kome je trebo. Ja mislim da je sve to krenulo od raspodjele Jugoslavije, kad su krenula previranja, kad su se probudila ta nacionalna opredjeljenja, te stranke, kad su Muslimani našli svoje, Hrvati svoje, Srbi svoje vođe neke. Da je to sve, jednostavno nacionalizam probuđen u ljudima. Za mene su svi jednakо krivi za rat. Al' u ono vrijeme nije se moglo birati, to je bila neka euforija. Odjednom nam niko nije valjo. Srbima nisu valjali Muslimani, Muslimanima nisu valjali Srbi, Hrvatima ni jedni, ni drugi. Ljude je okrenuo

nacionalizam, samo nacionalizam. Jednom Muslimanu, na primjer, njemu je kriv neki Srbin što nije završio fakultet i tako obratno. Za sve je bio neko drugi kriv. Bilo je tu ratnih profitera, sa svih strana. Neko je isplivo, neko je potonuo, još ga odozgo sabili. Običan narod, većina naroda, samo su gubitnici. Ništa dobro nije donio rat, baš ništa. Prije neki dan, nestalo struje i ja kontam, ljudi moji, pa, ima li igdje na svijetu da je se narod borio da mu bude gore?! Sad ja nemam televizora, nisam uspjela da ga donesem, Moje djete sada nema uopšte televizora, a ja sam ga imala. I umjesto da iz generacije u generaciju idemo bolje, mi se vraćamo. Mi sad kupujemo polovne neke šporete što je narod pobaco, što mu ne treba više; frižidere popravljamo, krpljačimo, crno bijele televizore i to nam je sad tako, a imali smo sve.

Ne mislim da bi trebalo biti ponovo rata. Što se mene tiče, nije trebo bit ni ovaj. Mislim da smo mi svi izgubili volju i da smo vidili da to ne vodi ničemu, da je to moglo sve drugačije da se riješi.

Da se zajedno ko nekada vrati, živi i radi, sumnjam da bi moglo. Puno je narod izgubilo. Onaj ko nije dao žrtve, opet je drugačije toj familiji. A onaj ko je izgubio dvoje, troje iz familije, to jednostavno ne može da zaboravi. Drugo je bilo '41. godine. Onda smo mi imali k'o njemačkog agresora, pa kad su oni otišli i izišli k'o poraženi, opet smo mi to drugačije između sebe. Komunizam je bio bratsvo i jedinstvo, sve je to nekako poravnato bilo. Međutim, ovo je drugačije. Ovo je nacionalni rat, ovdje ima puno više problema. Mi ne vidimo da bi moglo neki normalnan život ko nekada. Možda vremenom, ako ostane ovako, oni u Federaciji, mi u Republici Srpskoj, možda ćemo se godinama okrenuti zajedničkoj ekonomiji. Možda kroz par godina, kroz deset, dvadeset, pedeset, ali da se to prepusti narodu, da on sam to. Ako to bude na silu, mislim da će to samo biti pakao i za jedne i za druge.

Kada bi bio ponovo počeo rata, bježala bih što dalje ako bi imala šansu. Ne bi me mogli stić kolko bi mogla pobjeći. Mi '92. godine nismo imali šanse da bježimo. Jednostavno, granica se zatvorila. Kud sa familijom?! Ne može, nema gdje.

Ja sam prije svega čovjek. Svi smo mi rođeni k'o Srbi, Muslimani, ovo, ono, ne znam više ni ja. Ja mislim da je ljudsko nešto što bi trebalo da bude glavno svagdje. Međutim, mi smo to ljudsko zaboravili. Mi smo to zaboravili od '91. godine i krenuli smo da je bitno biti Srbin. Što veći krst nosimo, to smo veći Srbi, što veći mjesec i zvjezdu to smo veći Muslimani. Ja, ako sam Srbin, i ako idem u crkvu, i ako se molim bogu, to je moje lično, nešto moje intimno. Ne treba da se kitim sa tim i da izvikujem to na sav glas. To je stvar lične opredjeljenosti. Narod koji nema svoju religiju i vjeru, ne može da bude ni dobar čovjek, ni dobar komšija, ni dobar prijatelj. Mora da ima nešto svoje, neko korijenje odakle potiče. Sad je isplivalo, od početka rata pa do sada, baš ono loše u ljudima. Nigdje više nema dobrog. Svi se bojimo da će nam neko nešto loše uraditi, da će nas neko prevariti, da nigdje ne vidimo više dobrog čovjeka. Ako nam neko pomaže zato

što smo mu dragi i što se tako osjeća, svi gledamo mislimo da on sigurno ima neke koristi od toga dok on nama pomaže. Međutim, primjećujem već da i to polako tone i da dolazi neka ravnoteža.

Mi smo 50 godina bili pod komunističkom vlasti, gdje je vjera bila zabranjena, gdje nisi mogo da budeš član komunista ako si religiozan. Ako vjeruješ u nešto, to nije moglo da bude. Odlični đaci su predloženi u Komunističku partiju. E, sad ako ti nećeš, zašto nećeš, ti ideš tamo na tu sjednicu, objašnjavaš zašto ti to nećeš. U ono vrijeme, to je bilo sasvim nešto normalno. Samim tim što si komunist, ti nisi mogao ni da ideš u crkvu, ni da slaviš slavu, ni Božić. Bila je Nova Godina, Prvi maj i ti ostali praznici. Kad se zaratilo i kad je to sve palo u ladnu vodu i kad je ispalo da to ne valja, tih 50 godina da je promašeno, e, onda smo se mi okrenuli krajnosti. Iz one krajnosti kad nismo u ništa vjerovali, mi sad vjerujemo u sve. Pa sad smo vaki Srbi, sad smo vaki Muslimani, sad smo vaki Hrvati. I ono što ne bi radil, i sad radimo, čisto da se dokažemo kako mi pripadamo tome, kako možemo, kako znamo. Ja vjerujem da većina od nas ni dan danas ne zna pravi smisao vjerovanja, jer ne može se to naučiti za godinu dana. To je nešto što se uči od malena.

Moji roditelji nikad nisu slavili, nikad nisu išli u crkvu. Crkve nije ni bilo u Bosanskoj Krupi. Srušena je i zapaljena '41. godine i nikad se više nije ni izgradila. Bila je katolička i bila je džamija. Pred sami rat, kad su krenule stranke, onda je crkva urađena, ali samo je ozidana i pokrivena, uopšte nije ni služila svrsi jer se u tome i zaratilo. Tako da ja od vjere ne znam ništa, moji roditelji ne znaju, jer oni su te generacije ratne. Sad moj sin ima vjeronauku u školi. Ja sa njim učim o vjeri, čitajući zajedno sa njim o početku stvaranja svijeta, vjere, slave. I sve je to zabavno, ali ne treba nikog siliti ni na šta. Ako ko hoće, on će se sam opredjelit.

Neki političari su potencirali da je do rata došlo zbog različitih religija, jer znaju gdje je narod najslabiji. Pa, nije bilo familije da nije bila izmješana, da nemaju Muslimana i Hrvata u familiji. Ja mislim da u cijeloj Jugoslaviji familije takve nije bilo. Svi smo mi imali u porodici neku drugu vjeru. Moje gledanje na druge religije nije promjenjeno zato što je bio rat. Za mene su ljudi i dalje ljudi. Ono što smo mi izgubili, izgubili su i oni. Niko nije pobijedio, svi smo isti. Nisam nikog bliskog izgubila da bih osjećala neku mržnju, jednostavno osjećam samo žalost. Žao mi je sviju.

Za mene je budućnost samo u privredi. Ako ne krene privreda, nema šanse da opstanemo. Ova će pomoći stati kad tad. Rat je završio, četvrta godina je kako je mir. Ja sa čudim i tim organizacijama koje još uvijek šalju. Pa, rat je završen, ljudi moji, i na druge strane treba pomoći. Mi se još uvijek ložimo gore po skupštinama i sjednicama, još uvijek mi ne damo njima za pravo, oni nama, još se uvjek prepiremo, svađamo. U stvari, običan narod nit' ima posla, nit ima neke budućnosti. Ja kažem, ne moraju oni mene smjestiti odavde, nek mi daju poso, ja ću sama sebi da tražim budućnost. Ja kad imam poso i egzistenciju neku sigurnu,

ja će otici privatno da stanujem il' će nešto napraviti. Ja mislim da bi ljepše djeca, kad bi im se dalo da se igraju i da odluče, da bi oni puno ljepše uradili nego ovi gore. Ljepše pričaju oni nepismeni na pijaci, nego oni gore kad ih slušaš. Sve mi se zgodilo. Iako sam izašla na ove zadnje izbore, ja mislim da ni na jedne više neću izaći. To je čisto gubljenje vremena.

Za mene je onaj život u staroj Jugoslaviji bio pravi. Ovo još uvijek nije konačno. Još uvijek Republika Srpska nije Republika Srpska, Federacija nije Federacija, još se uvijek tretira neka BiH, neka zajednička u kojoj svi imamo pravo. U stvari, nemamo nikakva prava. Sve nešto demokratska...Šta mi od toga imamo?! Nemamo ništa. Sve nam je isto. Za ove četri godine kako se rat završio, nama se ništa promjenilo nije.

Ja mislim, nisam baš toliko pametna, nisam ni političar, da treba da ostane ovako kako je: Republika Srpska i Federacija. Neka ima nekakva granica i nek se zna šta kome pripada. A to, hoćemo li mi vremenom uspjeti da se između sebe pomirimo, da tako kažem, i da nastavimo neki normalan život, to da se prepusti ljudima. Jer normalno je, njima su ostale kuće na srpskoj strani, nama su ostale na muslimanskoj, da sve prepusti narodu. Ja ako želim da se vratim, ja će se vratiti, ako želim da to prodam, da se omogući da se proda, da se izvrši neka zamjena. Da se to završi, nekako izmješa, a ne da to bude sve na silu nešto. Sila nije ništa dobro donijelo. Ja mislim da sve se može na neki normalan, ljudski način riješiti, sa nekim razgovorom, da to puno više pomaže, nego iz ljute glave i pod moranjem.

Moje lične nade i želje za vlastitu budućnost, to je neki normalan život. Ne moraju oni meni ništa dati što se tiče smještaja. Ja znam da se to neće desiti nikada. Neće nam niko napraviti ništa i dati i reći, evo, gospodine, ovo je tvoja kuća, evo ti ključevi. Pa, toga nema, nego samo što čovjek sam sebi organizuje i što sam uspije da će to tako biti. Ne pada ništa s neba.

Jedina poruka koju bih ja rekla je da nikad rata ne bude nigdje, ni u jednoj zemlji. Da ljudsko bude ono gornje, pa onda sve ostalo, i vjera i religija i sve ostalo. Što ne bi želio sebi da ne želi drugim. Ja mislim da je to prava stvar.

Bugojno

Ja imam 38 godina. Živila sam prije rata ovde isto u Bugojnu. Život prije rata bio je super. Standard je bio fin. Radili smo obadvoje. Ljudi su imali dobar život, svaki je imao, i od Srba, i od Hrvata, svi su bili zaposleni, sve je bilo dobro. Djeca išla u školu, bilo je lijepo. Imali smo sve. Kuću, sve svoje.

Bosna i Hercegovina je imala jaku ekonomiju tada. Što se tiče industrije u Bugojnu bili su: Rodić, Špedicija, Kožara, Kvalitet, Mlin. Kožara je bila proizvodnja kože i obuće. Na mlinu se imalo peciva, dole špedicija, nabava, nema gde nije bilo industrije. Ja za Bugojno baš kažem da jeste imalo jaku ekonomiju, za ostale ne znam.

Stanovništvo u Bugojnu je bilo mješano, Srbi, Hrvati i Bošnjaci. Ne znam ti ja to ništa u procentima. Ne znam ni ko je bio većina 91. godine, pred rat.

Ljudi različitih religija živili su zajedno, nikad nikom nije smetalo, niko ni na kog nije gledo, svi smo imali, živilo se dobro. Odnos je dobar bio, jednostavno imalo se s drugim stvarima zanimat, tako da te nije ništa drugo ni brinulo.

Ne znam ni sama kad sam prvi put osjetila da će biti rata. Prije početka rata nije se osjetilo neko podizanje tenzija. Nego odjedanput, ko da je među svjet palo, neki nemir, šta ja znam.

Osjetilo je se to i po narodu, neko je naslućivo, a neko znao. Tako da je se već malo i mjenjala situacija između ljudi.

Dolazile su i njove, mislim bošnjačke izbjeglice, tako da je se ono baš osjetilo da će nešto bit. Kad je Kupres pao, i ostali gradovi tamo, onda su dolazili u Bugojno. Familie su primale i da nije familija.

Kad je Kupres pao, bili smo mi napadati i 92. godine u četvrtom mjesecu, 4.4.92. mislim. I poslije toga je isto, već se svjet pakovo. Išo, znalo je se da će i kod nas gužva. Međutim, neko je i osto.

Ja sam došla, sad koji je to kad sam došla s mora, mislim 1992. u devetom mjesecu. 1992. godine sam otišla u četvrtom mjesecu i napunila sam pet mjeseci, pa sam došla u devetom mjesecu. Međutim, deset mjeseci poslije toga moralu sam ići.

Mislim to je bilo početak 93. godine. Da ne kažem kad je Kupres pao, i tada smo imali muke, a ovo 1993., to je bilo grozno, sve do sedmog mjeseca, do povlačenja. Bilo je i puno granatiranja i pucanja, jest. Bila sam kod kuće, u garaži, ili u podrumu sa djecom. Tu smo i spavalj radi pucnjava i detonacija.

Niko nije radio jer nije bilo posla. Ništa nije bilo, ni vode, ni struje. Samo su svjeće radile. Djeca nisu išla u školu, sve je prekinuto bilo. Nisu uopšte dali na ulicu izač, zarobljavali su. Donji Grad na primer, ovo ovde gdje je bilo to, ko je se god na ulici našao to su sve zatvarali. Nisi ni znao ko ti je od familije zarobljen.

ABC 27.7.93. godine i ja sam moralu ići, sa djecom. Kuću sam napustila zbog opasnosti. Mislima sam ja ostati, ja i svekar, al nisam smjela. Strah me bilo. Kuću smo napustili po dani, možda jedanest, dvanest sati. Nisam mogla ponjeti ništa, samo dijete.

Dok sam je napuštalas osjećala sam se grozno. Prvo kao da sanjaš, a kasnije to malo šok.

Muž mi je sve do tog vremena bio na liniji, međutim kad je bilo povlačenje, svi smo izšli, ja sam sa djecom, on je sa vojskom.

Došli smo na jedno brdo, gdje se dosta odmaralo, dok je vojska obrazložila očel se krenit, ili ne. Bila je tu velika kolona, dosta velika. Jer, to su došli odozgo isto sa gornjeg kraja, iz sela okolni prema Gornjem Vakufu. Ko je god odozgo, došo je do nas, do Crniča, gdje je tu glavna linija, a onda su iz Crniča pješice sve s nama. Onda je došao SFOR koji nam je naredio da mi idemo, a da se vojska zadnja povuče. Dugo se nije krenulo, nije se znalo hoćel, nećel, možel autima ili ne. U pet sati možda po noći krenulo se odatle sa tog brda. Onda smo opet stali, pa kažu može s autima, tako da smo bili krenili s autom.

Onda su nam rekli da ni auto ne može pošto dole su Muslimani, čuće motore od auta, a ima i dosta rijeka. Onda su se auta ostavila i krenulo se dalje.

Bilo je dosta i rijeka, pa je odma ispred nas vojska te klatice stavljala, da bi se moglo preći.

Tako da bi mi malo odmorili dok oni ne pripreme te staze, pa onda opet krenemo, pa djeca zaspu, pa opet krenemo, tako da smo došli pokasno u noć, tamo na, kako se zove, Mrača ja mislim, Kupres.

Tudi su Srbi nas primili, tu smo prispavali, neki vani, a nekima su nudili, ko ima malu djecu, da se sklonu. Ložili su i vatru, bilo je ugodno, pripremili su nas lijepo. Međutim, nisi vjerovo ni Srbima.

Ujutru su nas onda naručili kamione i počeli razvoziti.

Kamioni su bili s ceradama, jednostavno su onda tako kupili ko ima djecu, koji su preči slučajevi, starce i nemoćne tako da nisi znao ni kud te voze. Cijeli dan smo putovali preko srpske teritorije, s prekidima. Preko Kupresa do Tomislava, do Livna, i tako to sve s autima.

Dole smo isto fino primljeni kad su nas dovukli u školu, ja mislim da je to u Tomislavu bilo. Tu su nam pomogli isto, primili nas i zbrinuli što se tiče hrane. Onda su, po one koji su imali svoje ovdje, dolazili s autom, jer je se znalo da ćemo izaći.

Ja sam odatle otišla na more, u Bašku Vodu.

Kada sam otišla s mora, 1992 godine, ja nisam status svoj prekinila dole. Imala sam taj kao izbjeglički karton, pošto sam već jednom bila, tako da su mi sredili samo drugu sobu, a ne tu istu što sam imala.

Muž je došao isto poslije dva, tri dana. Dok smo mi išli onim stazama, vojska je išla nekim drugim putem. Teško je pričat šta je sve preživio. Nisu svugdje bili dobro došli, nisu ih svugdje dobro primili, kao ono, što nisu sačuvali to Bugojno. Međutim, kad je došao, odmah je ošo za Njemačku, jer nije se moglo ni ovdje ostati.

Kupili su sve muškarce po Baškoj vodi, i dole po Splitu. On je rekao: kad nisam Bugojno spasio, gdje ču se sada, gdje ču se obući u vojsku, bez veze. Idem ako mognem išta zaradit toj djeci, jer treba tu živit u Baškoj Vodi.

Otišo je za Njemačku, međutim nije bilo ništa bolje, vratio se ponovo. Nije puno bio, jedno pola godine. Ja sam tada rodila curicu, peto dijete.

Za Božić nam je došlo da moramo selit iz Baške Vode. Preselili smo za Podgoru.

Poslije Dejtona sam stalno dolazila, ganjala svoju kuću. Bilo je da se Hrvati gore ne mogu nikako vratit, da gore ne smje hrvatska nogu gazit. Međutim, dolazila sam pješice svojoj kući i primljena sam uvijek fino od Muslimana koji su bili u mojoj kući.

Oni su rekli, da im je rečeno, pošto je velika kuća, da bi oni kao gazdu morali primit na jedan kat. Ja sam odma rekla da dolazim, nisam se mislila, odma sam im rekla, ako je to tako, ja odma dolazim. Međutim, on kaže ne morate odma, jer ja moram gornji kat ispraznit.

Kiša je padala kad smo mi došli, u petak 22. maja. Naručili smo se da čemo doći, ali oni nam nisu dali. Kažu, kao bio je neki incident, ne može. Kiša pada, sva djeca su tu, muž i ja, a ne da ni u garažu.

Onda smo se mi kapricirali, nismo igračka, idemo u IPTF. Proveli smo četri, pet dana u susjednoj u kući jednog Hrvata, koja je bila sva ispraznjena. Na more se nismo htjeli vratit, jer smo bili otkazali smještaj, i izgubili smo status izbjeglice. Onda su nas 26. maja u dva sata naručili da nas mora primit na jedan kat kuće. Tako smo i uselili u svoju kuću.

Ali, teško sam uspjela s Muslimanima koji su bili u mojoj kući, jer nisam ja mogla dobit deložaciju. Nije ni općina tu mogla pomoći, ni IPTF. Sve sam obišla. Želila sam da svak dođe i da vidi u kakvim uvjetima živim.

Ovaj što je dole stanovaao, on je jednostavno htio da živi, a da ništa ne plaća, ni struju, ni vodu, a sve je zajedničko. I septičku smo čistili, a on nije htjeo.

Isključili su nam bili i struju, i meni i njemu. Rekli smo da čemo po pola plaćati, pošto smo zajedno stanovali, i to je bio dogovor. On nije htjeo platit, kao ja više sam trošila, tako da su onda došli i isključili. Mrzli smo se tri mjeseca, jer nismo imali ni šporeta, a i gore na spratu nisam imala dimnjaka, tako da sam se baš napatila.

Ja sam mu nudila u materinoj kući, ima dole jedna garaža, kao podrum, gdje sam ja živila dvjest godina, da se tamo priseli. Međutim, kada je on otišo da vidi, kaže nema uvjeta za njegovu obitelj dole, da je vlaga, jer ima on malo dijete od dvije godine.

I onda mi se pružila jedna prilika. Ovdje jedan Musliman iselio iz jedne hrvatske kuće, blizu mene, tako da je ta kuća ostala slobodna.

Onda je meni općina izišla u susret, kao privremeno da ga usele u tu kuću, dok se gazda ne pojavi. Tako da sam mu ja onda sve stvari s donjeg kata dala, samo da bi on iselio.

On je pristao, izišo je u tu kuću hrvatsku, i odnio je sve. Kad je on iselio, ja sam opet onu svoju polovicu duga isplatila i sebi opet uvela struju. Jest da su odnijeli sve moje stvari koje su bile dole, samo su mi stolariju ostavili, ali sam ja onda sve okrečila i renovirala.

Osjećala sam se isto da nisam nikad ni napuštala svoju kuću, jednostavno bilo mi je to najveće zadovoljstvo. Nigdje nije ljepeš nego u svojoj kući. Ne može se ni porediti sa onim groznim vremenom koje smo provodili na moru. Mene je ubijalo, i ona dosada i nerad, samo gotovina, daj samo da onaj kruh digneš.

Od danas do sutra život ničemu nije vodio. Nisam se mogla jednostavno privikniti, ni kućiti, ništa.

Ni muž, ni ja, nismo imali nikakav izvor primanja do 1996. godine, kad sam rodila curicu. Onda je se on zaposlio, gde i trenutno radi.

Do tada smo živjeli tako, što pošalju malo njegov zet i zaova, i rodbina.

Što se tiče humanitarne, ja na to nisam navikla. Dijelilo se tu u hotelima, dolazilo je za higijenu i hrana. Što se tiče paketa, nismo ništa dobivali. Možda da je ispočetka bilo dok sam ja bila kod kuće deset mjeseci, al najviše je familija pomogla.

Sada svakodnevni život je kuća i posao. Idemo obadvoje na posao, djeca ostaju, idu u školu. Kod kuće imamo dosta zemlje, posijemo. Nažalost, nemamo ni jedno, ni drugo, stalni posao. Oboje radimo na crno.

Ja jesam radosna, i dan danas kažem da ne pokleknem, ali, nekad mi najde period kad mislim da neće bit nade u životu, al nedam se, valjda će bit bolje. Nama je važno da mi radimo, šta bi da sad ne radimo.

Što se tiče mene gore, i odnosa sa komišijama, to su sve Muslimani, većinom izbjeglice. Nemam jednostavno nikakvi kontakta s njima, a nemam ni nikakve mržnje prema njima. A sa domaćim isto, nisam puno ljudi ni poznavala prije rata, jer sam dosta radila.

Neki se pokažu nekad, neki napadaju, al ne obraćam pažnju jednostavno na nji, a ove izbjeglice, od njih stvarno нико никад nije ni a rekao.

U svakom slučaju, mi ćemo ostati ovdje. Kad bi se svi vratili vako ko i ja na jedan kat kuće, povratak bi krenuo. Ali teško je, ja ne znam šta taj svjet misli, kako misli, kako tako slaba volja za povratkom. Ja sam išla dole na more po ovim kampovima, ja i župnik i neko ispred OHR-a. Ne znam, svjet je se uspaničio. Kad dođe do preseljavanja, niko nema da rekne, idem ja, pa ću na jedan kat, il ću pod šator, al da sam bliže toj svoj kući.

Kad bi se svak vratio na svoje i da malo izbjeglice odu, svak svojoj kući, ja mislim da bi se u Bosni i Hercegovini moglo ponovo živjeti u miru. Ja u svakom slučaju mogu živjeti u miru.

I prije su svi ljudi živili i radili u jednoj kancelariji. Nismo se posjećivali, nismo nikad jedni drugim išli, al to je se tako, jednostavno sraslo, kad se skupa radilo. Al nemir je neki ušo. Ne znam kako se narod može promijeniti, jer znam po pričama onih koji su ostali sad za vrijeme rata, kažu, prvi komšija mi je napravio to, pravio se da me ne poznaje a mogo mi pomoći, zaklo bi me, ubio bi me, a do juče sa mnom kavu pio.

Po pričama starijih ljudi, nikad vakav rat nije bio.

Nikad se nije moralo, što kaže moj svekar, od kuće ić. Ostajale su starije žene, ostajala su djeca, nije se dirala kuća.

Pitanje je samo, jel to sve bilo zbog novca, il radi vjere?

Meni je moj identitet važan za mene, ja se ponosim što sam Hrvatica, katolkinja. Ne idem puno u crkvu, kad imam vremena idem, isto ko i prije, ništa više ni manje. Ali, ne mora značiti da je dobra stvar da čovjek ima svoj identitet. Važno je da je čovjek čovjek, a svako svoj identitet drukčije gleda.

Ja lično ne mislim da ljudi više praktikuju svoju religiju sada, nego prije rata, ali narod ima jači smisao identeta nego prije. Ja ne mislim da je to narod zbog nacije zaratovao, nešto je to drugo, politika. Politika je gadna stvar, ne svatam je nikako, jer mislim da bi jedno pet, šest ljudi moglo biti krivo za čitav rat. Ostalo je ti ekstrema, ostalo je te mržnje, ostalo je tog u narodu nekako, u svim vjerama. Ali, nema Bosne bez Federacije gdje postoje tri naroda, i gdje moraju živit tri naroda.

A sada, sad je slaba ekonomска situacija, treba dosta da se kreće. Najgori je problem što niko ništa ne radi, od Hrvata malo ko da radi, a i ono što rade su Muslimani.

Ali i oni slabo rade, jer su firme slabe. Jedino sad kad bi to neko uzeo u privatizaciju, pa zaposlio sto, stopedeset ljudi, pa da tako kreće. Jer kad bi bar jedno u obitelji radilo, dosta bi se svjeta i vratio. To je jedan od težih problema. Bila je i škola problem, ali eto škola je se regulisala. Djeca sad idu ovdje u župski ured u školu. Nije nam data ni jedna škola, a pružila se šansa da biramo. Mislim da imamo pravo da biramo. Do osam razreda je tu.

Srednja škola ima gore tu di sam rekla da je hrvatska, gore u Gornjem Vakufu, jedno pola sata autobusom. A ima tu smjer gdje oni idu, Bošnjaci, tu ide jedan moj.

Nije bilo tog smjera u hrvatskoj gore u Skoplju, onda sam ga ja tu dala. Ide četvero Hrvata s njim. Za sad nema problema i mislim da ih neće imati.

Imam želje da se svi vrate na svoje i da se normalno počne živit i radit, da se opstane u tom Bugojnu ako je moguće i u cijeloj Bosni, svak na svome.

Želila bi da ostanem u Bugojnu i da mi muž radi, ako ne budem ja radila, i da se ostane na svom, da se ne moradne ić nigdje. Jer ja mislim da neće biti ponovo rat.

Što se tiče poruke za čitalce, pa, ne znam ti tu poruku.

Da se nikad ne ponovi rat, ništa drugo, ništa. Nek se spominje, al nek se nikad više ne ponovi.

Imam savjet da se svi vrate na svoje, da nema bez volje, povratka bez volje nema, a strah i to, bože moj, može im se nešto desiti i na moru, isto je, od sudske ne možeš pobjeći, a života u Bugojnu valjda će biti, ja se nadam.

Donji Vakuf

Muž: Ja sam rođen 1930. godine u Donjem Vakufu. Mi smo živjeli blizu grada. Školu sam pohađo. Po zanimanju sam stolar. Zarađivo sam lijepo, a poslije radnog vremena, kad završim u firmi, bilo je privatni ljudi, di si mogo otič još da zaradiš. Školovo sam svu djecu. I onda sam ja iz svoje porodice sašo dole, bliže samog grada. Tu sam napravio kuću. Imo sam radionu, imo sam štalu, imo sam sve one prateće objekte koji su mi trebali.

Ja sam kasnije otišao u penziju. Obolio sam. Kad sam ja radio, čim su mi djeca počela završavat škole, ja sam im odma našo poso i odma su mogli naći posla u nas, u Donjem Vakufu. Oženio mi se sin, zaposlila mi se nevjeta.

Nisam se puno zabavljao sa politikom. Ja mislim da nije bilo nikakvih teškoća od '45. godine pa ovamo, kad je Tito sredio to sve. Mogo si spavat na srid puta da te ne bi niko barno, ne bi ti niko našo, ako ti najde novčanik, uza te pare, niko ti to ne bi uzeo. Bila je taka jaka neka politika da te nije smio niko dirat. Pošten narod bio, nije se svađalo.

Izmješani smo mi bili, ali većinom je muslimansko življe, pa srpsko, Hrvata je bilo malo. Odnos između ljudi je bio super. I to je se sve družilo i živilo se ko carevi. Nije se niko svađao. Nekad se more malo prepričit, al da ti kažem bila je, kako ja kažem, harmonija na visini, bratstvo i jedinstvo, nije bilo nikakvih problema.

Pa pošlo je se ono, ja mislim '91. godine, prepreka, ovo, ono. Između sve tri nacije pošlo je se nekako prepričavati, gore i dole, i u tome je i iskrso taj rat. To je bilo '92. godine u maju. Uoči Prvog maja most je puko. Onda su Muslimani svi pošli surljat i povlačiti 12 kilometara od Vakufa za Bugojno. Ono što je ostalo, Srbi su ih valda, istjerali. Oni su živili gore sve dok opet oni se nisu vratili. Ne bi oni nas istjerali, koliko sam ja čuo od ljudi. Velikani su to, zamjenom.

Bilo je užasno kad je most puko i oni se povukli gore. Onda je se pošlo dibilus svađati, roškati i prijetiti, psovati i svašta. Nastala je paljevina. Oni pale srpsko, Srbi pale njovo, šokci gone, kupe stoku.

Žena: Četvrtog maja vojska je se obukla u odjela. Onda je počelo čišćenje Muslimana. Srbi čistili muslimanska sela. Bilo je grozno, brate, užasno. Granate su padale, bože sačuvaj. Bilo je i ranjeni i mrtvi. Ko kad je rat. Tako smo živili, sve pod granatama, tri godine.

Muž: Ja sam osto u Donjem Vakufu do '95. godine. Bilo je malo porušeno. Granate su padale. Bilo je kuća porušeni, bilo je i spaljeni, ali, uglavnom nije dibilus porušeno.

Oni zajedno ratuju, Muslimani i Hrvati. Srbi su posebno. Bila je linija njiova, bila je naša. E sad, kad provale jedni drugima liniju po noći, onda se tu vode borbe teške. Bilo je i mrtvi, i ranjeni, i svašta.

Za hranu je bilo grozno. Što ti dadne Crveni krst, ono što si ti imo. Nije se radilo, nije se sijalo. Ako malo posiješ, granata padne, zaprlja, uništi. Nema. Ako izadeš da radiš na njivi, granata...ko da je baca s kuće. Svaki dan strah, granate...Kod nas jednom je po noći jedna žena nanišla i veli: "Pale i žare Muslimani! Bježite!" To nije bilo tačno. Ja znam naše linije kud su, po čukama, sve šute, niko ne puca. Tako da ja nisam vjerovo. Drugi put, kad su rekli, ja sam reko da lažu, da nije tačno, da nije to istina, dočim, bila je istina. Sutradan oni dođoše. Bilo je prepreke, bilo je psovanja.

Žena: Izbjegli smo 12.9.1995. godine. Uveče su nam samo rekli: "Spakujte se s djecom i ajde!" On nije htio. Mi krenili s djecom. Potrpo me jedan komšija s djecom i sa snajom. On je osto. Kasnije smo mi došli u Banja Luku. Smistili su nas u ove neke škole. Dva mjeseca smo bili u tim školama. Kasnije podigoše nas gore, u Slapoviče, u kampove. Tu smo bili više od godinu dana, bez struje, bez ičega. Baš ko u logoru. Bilo je i gladni, i žedni, i goli, i bosi. Ali, preživilo se to sve. Njega su djeca tažila preko Crvenog krsta. Eto, i došo je opet. Sta je on proveo, kako je, ja to ne znam. On zna.

Eto, što nismo bježali one tri godine rata. Bili sve Srbi, nije bilo Muslimana. To bila naša vojska, opkolila okolo sve. Muslimani bili s otu stranu, tako da smo mi ostali u onom sklopu. I kad smo pošli bježat, bože sačuvaj, u Jajcu su nas ustaše dočekale na mostu. To ne znaš ti ko je šta, il je vojska, il su ustaše, il su Muslimani, il smo mi. Sve je se to izmješalo. Onda su granatirali naše autobuse. U Jajcu poginulo naših, tri-četri autobrašuna naroda. Pogorio sve. Ne daj bože da se ponovi više!

Muž: Dok su oni došli u moju kuću, odma su oni mene otirali. Otirali me tu dole, u Vakuf. Tu sam bio do možda jedno deset, dvanest noći. Onda su nas potrpali u auto. Bilo je tu i vojske koju su zarobili, bilo je i civila. Otale su nas za Bugojno, dvanest kilometara. To je bilo u septembru '95. godine. Bio sam ti u Bugojnu dvanest dana u jednog magazin. Dole beton. Tu da smo ostali, pomrli bi. Tu je se držalo nekakvo stočno sjeme, ugalj, svašta. Otlen su nas digli, pa su nas sproveli prema Travniku. Dolac, tvornica šibica. Tu smo samo tri noći prenoćili. Razdvojili su vojsku i civile, i nas vrati opet u Bugojno. U Bugojnu kaže đe je ko zarobljen i odakle je ko rodom, tu ide. I nas je vratio i ja sam bio pet mjeseci u Donjem Vakufu. Dali su nam krevete i bili smo u jednom podrumu. Vojsku je odma oteralo svu za Travnik. Samo ostalo nas osmero, dvi žene i nas šest. Uslovi u zatvoru su bili: imali smo što se tiče hljeba dovoljno, ali varivo. Nije bilo mesa, nije bilo supa. Tanko je bilo.

Prvo nam je vrijeme bio i stražar, pa nas je čupo. Imaš ljudi koji popije, dolazi da te vidi i ako je neko njegov pogino, kaže "Daj da ga zakoljem!" Bilo je svašta,

teški trenutaka. Kasnije sam ja jednog svog poznanika zamolio, pa mi je dao katanac da se može zaključat iznutra.

Za ostale članove familije nisam znao ništa dok nije iz Zenice došlo dvoje-troje. I onda su meni dali jedan papir, akt, da se ja mogu javit svojoj porodici. Ja sam samo javio se i poslo prema Banja Luci. Znam da su dole otišli, tako da mi je jedna čer u Prijedoru, dole kod Banja Luke, ona me je pronašla. Kasnije smo se dopisivali i nama je kasnije došo iz Sarajeva nekakav zamjenik, Srbin je, tako da smo mi pušćeni u razmjenu. Zamjenili se i razmjena je bila u Banja Luci. Ja sam otišao i više nisam ni otišao nikad, evo ima tri godine.

Dok sam bio u logoru, dvaput nas je posjetila hrvatska organizacija Karitas. On je samo došao, zna me taj čovjek i kaže "Šta vam je najpotrebniye?" Ja sam mu reko hrane i odjeće malo, pa su nam donili konzervi. A hljeba smo imali. Pošto su znali u Vakufu Muslimani da sam ja stolar, mene su zaposlili. Ja sam oko tri i po mjeseca radio, popravljao im stolove, stolice, staklio, najlon zatezo đe nema stakla. Oni pošli otvarat prodavnice i tako da su me iskorisćavali. Radio sam, al, eto, bolje da se krećeš nego da ležiš.

Idem ja ulicom, ide stražar sa mnom. Ko kad smo mi tu rođeni, sve se znamo. Viče meni poznanik: "Kako si?" Ja njega znam, odgovaram, a onaj sa štulama, nema nogu, jedne ili obe, šta ja znam, on jebe četničku mater. Veli: "Vidi, on oda ovda, a tuko me juče, a vidi mene!" Tako da je bilo ti trzavica. Drugi mi je čovjek reko: "Povuci se nazad, nemoj da se prepireš, baciće ti bombu pa ćeš i ti ostat bogalj!" i tako da sam ja tu uvjek po malo se izvlačio.

Ja sam onda otlen, došo u Prijedor. Došo je SFOR, međunarodni Crveni krst. Bila su dva auta i što smo god imali, oni svoji prnjaca, to si pokupio i bez dokumentacije ošo. Dole su nas čekali naši, rodbina i tako da je svak primio svoga i odlazi onaj, kud je otišao, šta ja znam, nisam te ljudi više nikad ni čuo ni video, ošli su dalje. Iz Prijedora sam došo u Banja Luku. Došo mi je sin i ja sam i on došli gore u Slapoviće. Tu sam bio godinu dana. Ženu sam video kad sam došo gore, u Slapoviće. To je više Srebrenice.

Snaha: U Banja Luci je bilo mjesto gdje su se razmjenjivali, Muslimani su išli na muslimansku stranu, a Srbi na srpsku stranu. Uslovi u Slapovićima su bili nikakvi.

Muž: To je bio ko logor, 450 kampova, ovi kućica. To je sve bilo jedno do drugoga.

Snaha: U svakom kampu, kad smo došli, živjele su dvije do tri porodice. U jednoj ovoj kućici, petnest ljudi, u nekim više, u nekim manje. Nema struje, voda napolju. Na početku ponekad suhu hranu smo dobijali. Po četvrt hljeba ili ribu. Onda su nam pošli djelit brašno i tako tih namirnica. Onda smo došli ovde, poslije godinu dana. Da smo bliže civilizaciji, jer gore je bilo 15 kilometara od Srebrenice. Ovde su uslovi bolji. Mogu nam djeca ići u školu, imamo neku struju. Možemo zaraditi koji dinar. Negdje odeš, pa radiš.

Muž: Djeca su malo odrasla i ja imam nešto malo penzije. Čerka mi malo zaleti se, pa radi. Njezin čovjek, moj sin, isto. Odleti malo u Srbiju, pa radi. Da doneše djeci da kupi školske knjige, pribor i to. Ovde je sad kud i kamo bolje, premda nije ni ovde dobro. Nemamo vode u kuću.

Snaha: Nije ni blizu onoga što smo mi navikli. Što god smo poželjeli, mogli smo da imamo, da idemo na more, na zimovanje. Jednoj djevojčici mi je sedam godina, sinu mi je devet. Oni ni vidjeli mora nisu. Možda tako, na televiziji. Muž za Srbiju ide po mjesec dana. Tamo radi, kopa kanale za telefon. Dođe ovamo sedam dana da se malo odmori i da mu operemo veš i tako. I onda opet.

Muž: Nismo nikako više vidili svoju kuću u Donjem Vakufu. Da ti kažem, ovi stariji imaju i nade i želje da se vrate, a mlađi ne.

Snaha: Nemam ni nade, ni želje da se vratim. Jer mi smo živjeli kao braća i sestre i sa Muslimanima, i sa Srbima i sa Hrvatima. Ja sam imala više drugarica Muslimanski, nego Srpskih. Živjeli smo kao jedno, dok se nisu ove stranke umješale. I onda je to puklo ko balon. Sad neko ko je ubio mog brata, da ja mogu da idem sa njim da živim?! Da li biste vi to mogli?!

Muž: Pa, što se tiče mene, i ja se sada ne bi vratio. Samo bi se vratio kad bi se vratilo, recimo, 90% ljudi. Ali ovako se vratit sad pod njihovu komandu, da ja opet budem njegov sluga. A ako bi se bilo pa da se podjeli, pa da bi bila neka srpska komanda, ja bi se vratio. Vratio bi se svak. Ako bi imo zaposlenja i kad bi firme počele da rade ko što je bilo prije rata. Al ovako, ne može! Nemaš se de vratit. Znam u kući ko mi je od Muslimana. To je ubij bože, to je prljavo. Ne bi se vratio. Ja vjerujem da je i to što sam imo, propalo sve živo. I sad, kud da se vratim ja?! Onda bolje, ako bi se moglo prodat, pa otić negde kupit. Uglavnom, vidićemo šta će odredit rukovodioci. Da li će se to moći prodat, ili će se moći razmjenit, čuće se. Ovi koji su zadnje vreme išli, bilo je autobusa organizovanih, kažu da su iznad nas sva sela porušena, popaljena. Di sam ja lično, moja kuća, kažu, da nije. Ja nisam video, ne mogu ti ja sad ništa reć. Kažu da žive Muslimani u njojzi. Njegovu su zapalili gore, a on je više mene gore bio duplo. I on je sad ošo u moju kuću i on sad živi tu. Nemam nikakvog kontakta sa njim.

Snaha: Nisu oni prognanici. Oni su naše prve komšije. Žive u našoj kući. Kako smo se osjećali kada smo napuštali kuću? To je bilo u nekom vremenu od pola sata. Da sada vama, recimo, neko dođe i kaže "Napuštajte svoju kuću, bježite! Vakuf je pao!" Jednostavno na takav način. Nije da je bila nekakva borba, da su se vodile borbe pa da su Muslimani prodri, pa da mi moramo bježati pred puškom. To je bila politika neka. Neko je nas prodo i mi smo morali da napustimo svoje domove. Nismo imali vremena za kupljenje stvari. Ma, kakve stvari! Samo da živu glavu izvučemo! Srećom, bio je komšija jedan, pa nas je potrpo u svoje

auto, tako da nas je izvuko do Banja Luke. Bilo je ljudi koji su pješke sto kilometara išli. Kroz šume, cestom i tako.

Muž: Pa ja narod je bježo. Kad sam ja zarobljen bio, kaže mi jedan čovjek : "Mi vas nikad ne bismo isčerali iz vaši bunkera, da nije bilo naređenje od velikana. Potpisano! Povlači se dotlen i gotovo!!!

Snaha: Jer mi smo imali vojsku. To su bili sve žitelji toga grada i oni su bili voljni da čuvaju taj grad. A nisu ga mogli učuvati zbog nekih političara. To je sve politika. Jedino nas politika može natjerat da se mi tamo vratimo. Da nam ne daju nikakve uslove, da nam sve obustave, da nemamo ništa, jedino na takav način, da nas prisile da se vratimo.

Muž: Najveće su brige, što se tiče mene, ja vjerujem i moji sviju, ne znam gdje sam i gdje ću. Neizvjesnost. Visim ko sijalica gore. Da je meni da mi kaže ideš tu, u taj grad, pa evo ti plac, pravi kuću, ostaćeš tu. Ja bi sav bio sretan. A tamo, ako se mogne prodat, pa da dobijem koju paru i da se vratim, da platim tamo da kupim. E, to bi mi bilo najviše, jer živim u neizvjesnosti. Ne znam ni kud ću, ni šta ću i ne znam ni dokle ću ovako.

Snaha: Živimo od danas do sutra.

Muž: Jer, vidiš ti, svaki ovaj mjesec, svaka godina je i Crveni krst tanji. Neće ti moći vazda davat. Dvalo je se, a sad nemaš zaposlenja. Ona bi sad mogla radit, radila je i dole.

Ja mislim da je moralo doći do ovoga rata. Pa, kolko sam ja malo pročito, a čuo sam i od stariji ljudi, većinom muslimanski živalj, koji je nekako se bio i osilio, tako da je neko to presjeko, taj lanac i da je došlo do ovog rata. Ja ne krivim ni Muslimane, nego je moralo doći do rata. Nekako je se bio izopačio narod jedan prema drugome. Krivi su lideri sa sve tri strane, a kod nas su ti bili, zna se, Alija, Tuđman i Karadžić. Nisu oni sami koji su zavadili narod. Onaj ko je zavadio taj je imo interes. Neko ko je nekad živio slabije, sad za vreme rata je prošo bolje. A tako ti je i kod Muslimana, i kod Srba.

Snaha: Za mene su krive strane zemlje, Njemačka, Amerika i ostale, da ne nabrajam. Njih dvije su najveći krivac za ovaj rat. Oni jednostavno, meni se čini, mrze nas, Srbe. Oni hoće da nas jednostavno nestane..

Muž: Ja mislim da rat ponovo niko sad ne bi želio. Ali, evo, sad šta se dešava na Kosovu, dole u Srbiji. Neko to muti opet, hoće da se to zavadi, da se to dođe do rata. Ništa nije nemoguće, sve je moguće.

Snaha: Ne daj bože. Samo rat mi ne želimo. Nikad više.

Žena: Kao prije, ljudi više nikad ne mogu živjeti zajedno u Bosni i Hercegovini.

Snaha: Nikad. Sad sam rekla, kako ću ja živjeti sa vama ako ste vi meni ubili nekog mog dragog. Ne samo meni. To ti je skoro svaka porodica da je izgubila nekog svoga. I nas, i njih. I kako biste vi sad živjeli sa njima? Nikako! Kada bi bio ponovo početak rata, ne znam šta bismo bili u stanju da uradimo drugačije. Da se ubijemo. Samo to nam preostaje.

Muž: Ne bi. Ja, recimo, ne daj bože, ako bi došlo do drugog rata, samo bi gledo da spasim djecu.

Snaha: Pa, gdje će ih spasiti?! Gdje?! Pa, sad više nemamo kud.

Muž: Pa, opet bi bilo neko naređenje. Povlači se gore il dolje! Razumiješ? Amerika oće da osvoji čitav svjet. Al neće! Budi sigurna da će i njojzi doći vrjeme. Pa, vidiš sad, kolko ja bar mislim i ovako malo pogledam, vamo se sad udružila Rusija, Kina.

Žena: Imam ja sestričnu i zeta...i djecu njezinu. Otišli su zbog rata u Njemačku, ko izbeglice. Kamo sreće da smo i mi. Da li će se oni sada morati vratiti iz Njemačke, to se ne zna. Možda će ići negde dalje.

Snaha: Nekad nam nacionalnost nije bilo važno. Mi smo svi bili ili komuniste ili djeca komunista, i za nas religija nije važna. I za mene religija uopšte nije bila važna, a sada mi je važna. Sada ja svoje djete vodim u crkvu, učim ga da se bogu moli, da se krsti. Došlo je takvo vrijeme, jednostavno. Oni žive u nekom drugom vremenu od onog u kojem sam ja živjela. Ja sam Srpska i moja djeca su Srbi. Svi smo mi Srbi. Pa, nisam se ja nikad stidjela da kažem. Ja, kad sam se rodila bila kršteno dijete. Dok sam se rodila mene je moja majka krstila. Ja sam uvijek bila Srpska, ali priteglo je ono vrijeme komunizma, da sam bila komunista.

Muž: Ja sam to prije doživio neg ona. Ja sam isto bio komunista i na poslu sam bio i bio sam rukovodilac organizacije.

Snaha: To nama prije nije bilo važno, jesil ti Srbin, Musliman ili Hrvat. Mi smo se svi družili, živjeli smo kao jedno, kao braće i sestre.

Muž: Narod je se malo zavadio, a kako se kaže kod nas, mnoga je krv pala između sve tri nacije. I prije su kod nas žene vodile djecu u crkvu nedeljom, i kad je kakav svetac. Samo komunisti nisu. Recimo, ja nisam išo nikad, nit je moja nevjeta. Njezina mater jest i moja baka jest, a ova mlađa generacija nije. I još uvjek i ovde slabo ide.

Snaha: Sada narod ide daleko više u crkvu nego prije. Sad ide i omladina, a prije nije išla. Puno više sada svijeta je se priklonilo crkvi. To je zbog rata.

Žena: Podjelile se nacije, odma je i to otislo. Ja kao žena, majka troje djece, ja sutra se ne bi želila vratit u onaj Donji Vakuf. Ne osjećam da sam sad ko što sam bila. Ja sam doživila još jedan rat. Ovo je drugi. Mene su ustaše iščerale, imala sam možda šest godina 41. godine, pa oterali nas u Srbiju. Pa doživila taj rat, pa sad ovi. Sjećam ga se dobro zato što smo bili gladni.

Muž: Dok sam bio dole pet mjeseci zarobljen, nema osmjeha na licu kad ga ti pozdraviš i kažeš "Kako si". On ti je oborio glavu i nema ko prije nimalo da vlada prijateljstvo. Nema ko što je prije rata, nema.

Žena: Evo, idu naši sad na groblje, da posjete spomenike. Kaže iza zavjese vire, nema da se gleda.

Muž: Što se tiče ekonomске situacije Republike Srpske, slabije se piše nego za Federaciju. Jer većina arapskih zemalja to je slalo i zna se kome je to išlo. Vamo naši nisu dobili ni 3-4%.

Snaha: Nama, u Republici Srpskoj, Srbija bi jedina pomogla da stanemo na svoje noge. Ona to nije u mogućnosti zbog toga što se njoj samoj to dešava. A strane zemlje su nam okrenule leđa. One će pomoći i Hrvatima i Muslimanima na sve načine. Mi smo ostali jedini kojima niko ne pomaže. Oni već rade, idu na more. Hrvati i u toku rata. Gledala sam preko televizije, Hrvati su živjeli i u toku rata kao što smo mi živjeli prije rata, dok mi nismo u mogućnosti. Ja ne vidim u skorije vrijeme da ćemo mi imati neki život. Mi živimo od danas do sutra, zato što moramo, što smo prisiljeni,

Muž: Što se tiče političke situacije kod nas, sad je malo bolje. Što nevjesta kaže, ima opet velesile koje naređuju. Ljudi unišli, krstare po našim drumovima. On ti određuje, on ti naređuje, tako da se to još drži. Kad bi se sutra oni povukli, bogami bilo bi opet loše.

Snaha: Taj SFOR hapsi uvjek srpske neke kao ratne zločinice. Kad ste vi čuli da su oni uhvatili nekog Muslimana kao ratnog zločinca, a svi smo mi tu negdje. Ubijali su i oni kao što su i naši ubijali. Ali samo su Srbi kao neki neprijatelji ove zemlje, a ni Hrvati, ni Muslimani nisu. I po tome se vidi da nas mrze, jednostavno nas mrze.

Muž: Kad bi se moglo birati, ja bih lično izabrala ono vrijeme kad je Josip Broz Tito bio na vlasti. To je bilo pravo.

Žena: Svi bi. Onda je bio život svima fin.

Snaha: Onda smo imali i poso i stanove, i sve, što smo god poželjeli to smo mogli da imamo.

Muž: I niko ti nije opovo ništa. Smio si popit rakiju i spavat na drumu. Bila je jaka politika, da nije niko smio nikoga vredat. Što se tiče mene lično ja bi najvolio da se to opet sve sredi i da se živi zajednički, ako bi moglo. Ako se ne može zajednički, neka se, brate, podjele kako je i sad podjeljenjo, ali bi trebalo da se jednakog gleda na sve tri nacije.

Snaha: Da gledaju istim očima nas Srbe kao što gledaju te Muslimane ili Hrvate. Da smo i mi u njihovim očima isti, a ne da smo mi neki ratni zločinci, neka promašena nacija. Mi smo dobri ljudi, samo to niko ne zna il ne želi da zna.

Muž: Ja bi najvolio kad bi moje želje sad bile, samo da mi kažu šta će bit i đe ću ostat, pa da mogu radit nešto. Jer kad bi ja sad znao đe ćemo mi, ja ovde nemam ni kupatila, ni WC-a u ovoj baraci, ja bi sebi nešta napravio. Nemam vode, pa bi možda doveo vodu uz pomoć sviju nas kolko nas ima.

Snaha: Da nam daju adekvatan smještaj i da nam daju poso da mi možemo radit, da sa ovih deset nokata sebi zaradimo pare da možemo da živimo, a ne da se patimo. Moj muž radi tamo od jutra do noći da bi donio koji dinar, da ja mogu svom djetetu kupit svesku i olovku i da ga pošaljem u školu. Nemamo ni peti dio onoga što smo nekada imali. Samo da se ne dogodi rat, jer to ni dušmanu svom najvećem ne bi poželila. Kad bi ponovo bio rat, jer to stvarno ne bih mogla podnjeti.

Muž: Ja bi poželio svim čitaocima koji budu to čitali, da budemo u ljubavi i slozi. Ako bi se moglo ko što smo nekad bili.

Žena: Nema od tog ništa.

Snaha: Nema od tog ništa...od te ljubavi ništa. Kao što je nekad bilo, neće nikad.

Muž: E pa sad...

Foča

Rođen sam 1968. godine. Živio sam u jednom selu, opština Foča, sa svojim ocem, majkom, dvojicom braće i sestrama.

Prije rata bilo je teško naći dobar posao. Zavisi od škole, koju si školu imao završenu, i kako je se ko mogao snaći. Kod nas je poljoprivreda bila najvažnija. Većina ljudi je radilo poljoprivredu, šumarstvo jer je šumska industrija bila

razvijena. Bosna je imala jaku ekonomiju, samo što je sa tom ekonomijom raspolagala bivša Jugoslavija. Sve je išlo u Beograd, pa iz Beograda za Bosnu. To je problem bio. Ja sam po zanimanju bio vozač, autoprevoznik. Radio sam puno, i na poljoprivredi i na svemu. Sve sam stizao.

Bio je dobar standard života. Dobre su plate bile, nije bilo skupo, moglo se živjeti dobro.

Pogotovo devedesetih godina kada je Marković bio na vlasti, on je ustabilio veliki standard.

Najveći problemi i najveće brige za moje članove porodice su bili samo rad i ništa drugo.

Kod nas je bilo mješovito stanovništvo, pravoslavno i muslimansko, bošnjačko stanovništvo. Ja mislim oko 60% - 40% da je bilo više muslimanskog stanovništva. Ništa Hrvata, njih je možda tri do četiri posto bilo.

Možda neki doktori i tako nešto.

Bio je vrlo dobar odnos između ljudi različitih religija, sve do devedesetih godina bez ikakvih problema. Pomagali jedni druge. Ja sam imao puno primjera, pošto sam bio vozač. Ostanem u kvaru sa kamionom i naiđe čovjek koji je pravoslavac. Stane i ostane po par sati kod mene, dok ne popravim moj kamion.

Uopšte nije niko postavljao pitanje koje si religije.

Čim su počele stranke, onda je krenulo naopako. Kad su počele stranke SDS, SDA, HDZ, odmah su počele podjele. Na primjer u Foči od 91. godine bio je autobus koji je išao, posebno za Muslimane, posebno za Srbe, jedan za drugim ide. Nisu se zajedno više počeli ni prevoziti.

Da će biti rata u Bosni osjetio sam prvi put krajem 91. godine. Dalo mi je do znanja, velike koncentracije vojske koje su išle prema Hrvatskoj, kada je bio rat između Hrvata i Srba. Na mostarskom ratištu su ogromni tenkovi prelazili i puno se pucalo. Prolazio sam s kamionom, često sam zaustavljen, maltretiran, sav transport koji sam vozio pregledan je na barikadama. Bilo šta da sam prevozio, sve je pregledano i pretresano.

Negdje početkom 92. godine, u februaru ili martu počelo je da se osjeća da će biti rat. Sve dok nije počelo u aprilu. Oni su već bili okrenuli sve cijevi, s okolnih brda, i počeli su pucati u pravcu naših kuća.

Tačno 6. aprila proglašeno je ratno stanje.

Kad je Foča pala, i sve bilo popaljeno, Muslimani bili protjerani, a mi ostali, onda je se malo smirilo stanje. Onda su dali ultimatum, srpske vlasti kod nas, da se preda naoružanje. Predali smo dosta lovačkog naoružanja, pušaka, pištolja što smo imali, sve na dozvole. Imam četri te potvrde od naoružanja što sam predao srpskim vlastima.

Dolazila mi je srpska policija i na vrata, ali bili su mi lični poznanici, moje kolege, prevoznici. Nisam od njih maltretiran, nikako. Odnosili su se korektno prema nama. Prema mojoj porodici bar. Tako je bilo, sve dok nije došla vojska iz Srbije. Kada je došla nepoznata vojska iz Srbije, rekli su nam komšije naše, koji su bili

Srbi, da bi najbolje bilo da krenemo od kuće, da ne bi došlo do pokolja. I tako u noći smo izbjegli iz kuće. Sve do tada, živio sam u nekoj nadi da će ostati kod svoje kuće.

Mi smo otišli 18 kilometara od kuće, na naše imanje koje je smješteno u planini. Čitava familija je bila gore.

Imali smo vikendicu na imanju našem i živili smo u njoj, ali bilo je puno opasno, zato što se puno granatiralo od Prijedora, Foče, iz okolice, sa svih strana.

Samo je otac ostao iza nas, jedno mjesec dana je bio dole, ali je i on poslije, kada su već napali selo, izbjegao kod nas u planinu. Na planini smo bili sve do jula mjeseca.

Tu smo bili u obruču, pa su nas počeli napadati i sa granice Crne Gore. Izvodili su svaki dan napade, pucali su po nama gdje smo bili stacionirani.

Pošto su oni puno pucali i moja sestra je prilikom bježanja u šumu pala, moja majka je mislila da ju je pogodio metak. Kad je majka vidjela da je pala odmah je došlo do srčanog udara, jer je kontala da je pogodjena moja sestra. Živila je možda tri dana, poslije toga je umrla. Zakopali smo je na nasem imanju.

Moj otac je krajem jula krenuo prema Igmanu, sa mojom sestrom i bratom, i putovao je devet dana do Igmana. Nakon mjesec dana moj najstariji brat je otišao sa jednom grupom isto prema Igmanu. U putu su udarali na zasjede i pucalo se po njima. Imali su hrane za možda tri do četri dana, jer nisu mogli za devet dana ponijeti hranu sa sobom, tako da su se morali snalaziti u putu. Moj brat je uspio doći do Viteza, tu je našao utočište.

Ja i moja dva brata ostali smo na toj planini. Gore je bilo nešto stoke, i mi smo pokušali tu malo da spasimo, ali nije moglo. Sa imanja sam mogao vidjeti svoju kuću. Izgorjela je negdje u avgustu mjesecu. Sve naše što smo imali, staje od stoke, garaže od kamiona, auto, sve je popaljeno, sve je izgorilo. Sve je to popaljeno od strane srpske vojske i ove što je došla iz Crne Gore. Oni su palili većinom.

Srpske komšije koje su živjele sa nama, bile su uvijek dobre prema nama. Saradivali su sa nama, govorili su nam da li će nas napasti. A ovi koji su bili iz Crne Gore, Srbije. Oni nisu valjali, oni su redom sve ubijali.

Kada smo krenuli moglo se ponijeti samo nešto robe, da imaš u slučaju kiše se presvući, pribor za ličnu higijenu, možda neko čebe, ništa više.

Čovjek je se tada osjećao teško, jer vidiš kako ti sve gori što si sticao puno godina. U nekoj paniki ne znaš na koju stranu da kreneš, u okruženju si, ne znaš gdje ti je izlaz.

Išli smo preko Zelengore prema Igmanu, devet dana, sve pješke. Bio je to juni, avgust. Bili smo napadnuti kada smo krenuli prema izlazu preko Igmana. Tada sam i ranjen teško bio, pa sam došao u mjesto Trnovo, i tu mi je ukazana prva ljekarska pomoć, a sve do tada sam se liječio sam. Onda su me iz Trnova prebacili

na Igman. Gore sam u stacionaru ležao mjesec dana, dok se nisam oporavio. Cijelo vrijeme o svojima ništa nisam znao, ni gdje su, ni šta su.

Kad sam se oporavio, onda smo pokraj Sarajeva došli na planinu Igman. Nismo u grad ulazili, jer je bio okružen. I onda smo imali izlaz preko Tarčina, Kiseljaka, Viteza za Zenicu. Do Zenice smo taj koridor mogli ići. Putovali smo nešto pješke, nešto autobusima i stigli smo za jedan dan.

Kada sam došao u Zenicu, čim sam se malo oporavio, odmah sam mobilisan i priključen armiji na Igmanu.

U Zenici su mi ostali otac, brat i sestra, a najstariji brat je bio u Vitezu. Tamo je bio u nekoj školi smješten i nije znao da su otac, sestra i brat u Zenici. Nakon možda mjesec, dva, Crveni krst ga je prebacio u Zenicu i spojio ga sa porodicom. Ja sam na Igmanu bio do decembra. Krajem decembra 92. godine sam prešao u Zenicu. U Zenici je bila osnovana hrvatska vojska, pa sam se priključio hrvatskoj vojsci HOS, Hrvatske Oružane Snage, koja je bila u sastavu Armije BiH. Nisam imao šanse da ne učestvujem u armiji, jer policija je silom gonila u rat. Ali, ponovo ne bih želio učestvovati, jer sam se osjećao teško znajući da su ljudi protiv kojih se borim moje bivše komšije.

U Armiji su bili teški uslovi na početku. Hrana je u početku bila dobra, ali odjeća, obuća, sve je to bilo slabo. Nije bilo ni oružja, ni municije.

Što se tiče civilnog stanovništva, uvijek sam korektno postupao, jer sam uvijek pomicljaо na svoju porodicu. A što se tiče borbi sa neprijateljskim vojnikom, tu sam davao sve od sebe, jer čovjek koji puca na mene, čim je spremjan ubiti mene, on je spremjan ubiti i moju porodicu.

Tokom rata sam na Igmanu imao kontakt sa međunarodnim snagama. Ja mislim da su bili francuski UN. Oni su nam govorili kako treba postupati prema ranjenom neprijateljskom vojniku. Oni su nas obilazili stalno, ali njihova pojava nije promijenila situaciju.

Armiju sam napustio 94. godine, i demobilisan sam kao ratni vojni invalid.

Sada živim u izbjegličkom kampu.

Moja familija je bila prvo smještena u jednoj školi, gdje su godinu dana i dva mjeseca patili spavajući na đačkim klupama. Samo jedna deka je bila ispod njih i jedna deka na njima.

I onda, tražili su porodice gdje je neko nastradao u ratu, ako je neko poginuo, umro prilikom pokreta od kuće, radi prednosti za prelazak u kamp. Tako su i smješteni u kamp.

Ja i moj brat smo bili u Armiji, i tek smo negdje u šestom mjesecu '93. godine dobili dozvolu da možemo spavati kod svoje porodice.

U ovom kampu živim od maja '93. godine sve do danas. Svoju ženu sam upoznao u izbjeglištvu i oženio sam se sa njom u decembru 1995. godine.

Kao u svakom kampu i u ovom je život težak. Psihičko opterećenje je biti u kampu, a imam i fizičkih problema zato što sam ranjen.

Ne radi se, vrijeme provodim tako što se trudim da nešto radim, ali to je sve, nije rješenje za rad.

Najveće su brige što nemaš svoju kuću, nemaš posao, nisi osiguran. A i ovo sve što radiš, to je sve na crno.

Tako da i što se tiče planova za moju budućnost, još uvijek ne znam šta bih odlučio.

Dobrih stvari u toku rata nije bilo. Jedino što sam upoznao dobrih prijatelja, ništa više.

Neki su imali interesa od rata, jer ima onih ljudi koji su naučili da žive od pljačke, i čim su nas pokrenuli od kuća, odmah su opljačkali naše imovine.

Kada bi imao priliku, ja bih se vratio kući. Ali, samo pod uslovom da bude zajednička vojska i policija. Ako ostane ovakva situacija, ne vjerujem da će biti mogućnosti da se vratimo kući.

Ja se nadam da se može ponovo živjeti u miru kao i prije. Trebalo bi da može, samo da se uklone ratni zločinci i sve bi bilo drugačije. Jer, onaj ko je počinio zla, za njega nema više mjesta u Bosni.

I u srpskoj strani ima puno poštenih ljudi koji su možda isto mog mišljenja.

Rat u Bosni je bio zbog politike i mržnje. Ubačena je mržnja među ljudima. Ja mislim da je samo to.

Armija JNA je najviše kriva za rat, ona je nasrnula na svoj narod. Ona da je bila svjesna, ne bi uopšte krenula na ljudi koji su u njoj. I ja sam bio u armiji i bio sam njen primjeran vojnik.

Narod je vjerovao u armiju, a na kraju je armija krenula protiv svega, i protiv onih koji su vjerovali u nju.

Išlo se po izjavama srpskih lidera da se uništi jedna vjera, jedna nacija. Jer oni su izjavljivali javno na televiziji da će nestati jedan narod. Karadžić je lično izjavljivao prije rata da će nestati muslimanski narod. On je konto možda za 24 sata da nas nestane skroz. Ali ne može. Jedan narod, bilo koji, teško je istrijebiti.

Ja nisam nikad gledao ko je koje religije. Volio sam uvijek sa svakim druženje, uopšte mi nije bilo važno koje je religije.

Većina ljudi sada praktikuje svoju religiju različito, drugačije nego prije rata. Više ljudi ide u džamiju i tako to. Ja lično ne pratim, u mene isto sve i prije rata i poslije. Družim se sa svim religijama kao i prije rata.

Smatram sa nacionalni identitet nije dobra stvar, jer dovodi samo da podjele, a to nije dobro.

Većina ljudi nije znala ko mu je prijatelj, a ko mu je neprijatelj, sve dok nije rat izbio. Mi smo stvarno puno vjerovali toj srpskoj religiji. Lično, i ja sam vjerovao u njih. Previše, boga mi. Ali boga mi, vremena su učinila svoje. Zato sam došao od Foče do Zenice, što sam puno vjerovao u srpsku religiju.

Kada gledam unazad kako je rat protekao, puno se promijenilo od početka rata do sada. Početak je bio svaki težak. Nije se imalo oružja, municije, odjeće, obuće, što

se tiče vojske. A sada je armija usavršena, ima sve od odjeće, obuće, naoružanja, hrane. Standard armije je sad visok.

Sada je potrebno da što hitnije krene privreda, jer inače, težak je opstanak u Bosni pogotovo zbog velike nezaposlenosti.

I politička situacija je teška, slabo se naziru promjene. Nije baš teško kao prije, ali slabi su pomaci.

Jer, narod se ne vraća. Imate npr. slučaj Jajce. Ljudi bi se trebali vratiti svojim kućama, ali ta politika još uvijek koči.

Ipak je sve do politike, a najmanje do ljudi. Lideri su i izazvali rat u Bosni. Sve zbog nesporazuma mi smo pokrenuti od svojih kuća. Ja mislim da su oni mogli spriječiti rat.

Što se mene tiče ja bih volio da ne bude više rata. Sad ova politika koja je, ko zna šta može da bude. Moguće je da ga ponovo bude, sve je moguće.

Meni je bilo dobro i u staroj Jugoslaviji, a ne znam šta će biti u novoj Bosni. Puno sam radio, imao sam dosta i para i svega, a sad puno radim a nemam para.

Moje najveća želja sada je, da se vratim svojoj kući. Čitav život sam vezan za Bosnu. Volio bih ostati u Bosni, volio bih da postane bogata zemlja, daj bože.

Ali, kada bi ponovo bio početak rata, gledao bih samo da bježim za treće zemlje. Odmah, samo bih to tražio.

Jedina moja poruka za čitaoce je, da se zahvalim svim ljudima koji su nam pomogli u Bosni, koji su nam pomogli u hrani, odjeći, jer da nije bilo njih teško bi izašli iz krize. Rat nije nigdje dobro došao, i da je svaka zemlja sretna u kojoj se ne ratuje. To bih jedino poručio čitaocima.

Gacko

Ja imam više od četrdeset godina. Prije rata sam živjela na prostorima Republike Srpske. Moj grad je Gacko u istočnoj Hercegovini. Ja sam diplomirani inžinjer i imala sam jako dobar život. Radila sam u jednom velikom industrijskom objektu, koji mi je omogućavao ugodan i dobar život. Posao u mojoj firmi sam dobila tako, što sam jednostavno došla u vrijeme kad je trebalo, trebali su moju struku i pružila mi se mogućnost da u to vrijeme uletim, da dobijem taj posao. Imala sam super platu, dobro sam živjela i onda me ta ekonomija nije puno interesovala. Mislila sam da je svugdje dobro ako je meni tu dobro.

Imala sam porodicu, troje djece i muža. I on je radio u istom objektu kao i ja.

Imali smo i stan u centru grada, dvosoban.

Bila sam angažovana u različitim organizacijama, od omladinske dok sam bila omladinka, pa dalje do sindikalne organizacije. U Savez komunista sam ušla na jedan čudan način. Moj kolega, koji mi je bio i šef, kada je imao nekih problema u tom svom političkom djelovanju rekao mi je, ako bi ga pitali on bi predložio mene. Bio je čovjek druge vjere, bio je Srbin i imala sam tada normalne odnose sa njim. Tada mi je bio šef i sada o njemu imam jednako mišljenje ko što sam imala i prije rata. Mislim da je i dalje ostao sa nekim normalnim ljudskim kvalitetima koje ni rat, ni podjele nisu uspjеле da promjene.

Stanovništvo u gradu je bilo miješano. Uglavnom su tu živjeli Muslimani koji se sada nazivaju Bošnjaci, i Srbi. U gradu je bio veći procenat Muslimana u odnosu na Srbe, ali čitava opština je imala veći broj Srba u odnosu na Muslimane. Hrvata je bilo malo, možda ih je bilo jedan posto.

Bilo je malo miješanih brakova, ali je bilo puno nekakvih druženja, kumovanja, prijateljstva među ljudima različitih religija. Nacionalnih ispada nije bilo ili su bili vrlo rijetki. Uglavnom sa srpske strane je bilo par ljudi koji su bili poznati kao nacionalisti, ali su se oni pokazali bolji za drugu naciju, nego oni koji se nisu deklarisali kao nacionalisti.

Ne znam, tada uopšte nije bilo nikakvih problema. Odnosi među ljudima su bili solidni, može se reći čak i dobri. Mogli smo putovati, ići na more, ići vani, družiti se, mogli smo slobodno izabrati svoje zanimanje, ići na škole koje se nama sviđaju, jer smo ekonomski dobro stajali pa smo sebi mogli priuštiti. Uglavnom mjesta u kojim smo se školovali bili su Mostar i Sarajevo. Tu su više išli Muslimani, a Srbi su više željeli da idu u Beograd. I to samo oni koji su možda malo imućniji bili mogli su ići u Beograd, jer je tamo bilo skuplje školovanje. Oni malo manje imućniji išli su bliže na školovanje, išli su u Mostar i Sarajevo. Mogu da kažem, da je Gacko bila općina koja je po statistici imala najveći broj intelektualaca po broju stanovnika, svih nacija, odnosno te dvije nacije.

Mi jednostavno nismo mogli vjerovati da će rat da dođe u Gacko, jer su međusobni odnosi ranije bili izuzetni.

Dok su ovi sa strane možda pokazivali malo više nešto svog tipično nacionalnog, starosjedioci su se uglavnom ponašali fino, ali mislim da nije niko nikog tada ugrožavao. Tako sam tad mislila, međutim sad sve mislim drugačije, jer ne mogu da vjerujem da je rat mogao tako ljudi iz osnova promijeniti, totalno, neko je tu ipak mislio drugačije.

Za mene je rat bio neki imaginaran pojam i mislila sam da nikad neću moći prestati da radim, da se Jugoslavija nikad neće raspasti, jer sam je smatrala idealnom zemljom. Jednostavno sam u takvom duhu bila vaspitana.

Ali, od '91. godine nešto se osjetilo, jednostavno ljudi su se promijenili, prestali su komunicirati ljudi različitih nacionalnosti, komuniciralo se samo na nivou moranja nekog, ono kad je u pitanju poso.

Odnosi su se strašno distancirali, zahladnjeli i bili su skroz drugačiji.

'91. godine sam i ja osjetila rat. Tada su već počele grupe rezervista da idu za Mostar. To su bila teška oklopna vozila, odnosi kamioni rezervista iz kojih se pucalo, tako da smo znali da se nešto sprema u Hercegovini. Onda su 92. godine došle kolone izbjeglica iz Foče. Jednom prilikom sam i sama izašla jer je došao autobus izbjeglica, žena i djece iz Foče, jednostavno da vidim koji to ljudi dolaze. Sljedeće što me je upozorilo na to da će biti rata bio je nastanak Bijelih orlova, paravojnih jedinica u koje je bio uključeni ološ iz reda srpskog naroda. To su mladići koji nisu nigdje bili školovani, koji su izazivali ispadne i ranije, a čak je među tim pripadnicima paravojnih jedinica bilo i djece prvoboraca, tj. djece uglednih, važnih ljudi koji su nekada bili oficiri u onoj vojsci, u drugom svjetskom ratu, koji su izašli sa nekim ordenjima, koji su služili za primjer svima. Čak su i njihova djeca prišla takvim nekim formacijama i oni su sijali strah, i kasnije smrt nad muslimanskim stanovništvom.

Onda je krenulo paljenje kafića unutar samog mjesta. Desilo se to jedno veče u Gackom, negdje pred Prvi maj 92. godine. Tada je došlo do paljenja kafića ljudi muslimanske nacionalnosti.

Oko nas je sve bilo u plamenu, i kafići i prodavnice. Tu veče bacane su i zolje i mine.

Tu noć su jednostavno napravili scenario za rat. Oni su pucali, oni su se branili, ti iz Bijelih orlova. Bilo ih je puno, išli su čak do muslimanskog groblja, iscendirali su pravo ratno stanje. Vjerovatno se htjelo pokazati, to je moja predpostavka, šta se sprema u gradu i šta nas tu čeka.

Ta večer je meni otvorila oči i ja sam tad već odlučila da napustim Gacko. Svi oni koji su ostali, grozno su se proveli. Mjesec dana je bilo zatišje, čak su ljudi radili, ali je se sve spremalo na to etničko čišćenje. I oni koji su ostali ili su odvedeni u logore, ili su ubijeni, ili su protjerani za Makedoniju.

Zbog opasnosti po život ja sam četvrtoga maja 92. godine napustila kuću zajedno sa svojom djecom.

Kada sam napustila kuću, svatila sam to kao olakšanje, jer tu već danima nisam normalno spavala, ono bio je neki strah da ti neko ne uđe na vrata, različite su priče kružile. Porodice su se zbijale, ono rodbinski vezane ili prijateljske, po dvije, tri pa su noćivale u jednom stanu. Ja nisam, jednostavno moj otac je stalno govorio meni, ma kakvi, to je glupost, od tog neće ništa biti, to samo pričaju ludi ljudi, kakav rat, ništa od toga, ovdje je narod normalan, to neće biti. I uvijek mi je krivo na njega što me je tako uljuljiko i što mi je dao tako nerealnu situaciju, a od njega sam očekivala kao od starijeg da mi kaže savjet, ma sine spremu se rat idi ti, čuvaj glavu sebi i djeci. Možda bih i ranije napustila Gacko da je on imao drugačiji stav, a držala sam do njegovog stava jako.

Otišla sam u obližnje mjesto gdje mi je živio rođak. Bilo je udaljeno od Gacka jedno tri, četri kilometra.

Sad je trenutno napušteno, jer je mjesto tokom rata potpuno etnički očišćeno i totalno srušljeno sa zemljom. To je selo u kojem su uglavnom živjeli Muslimani, nije bilo Srba, jer su sela uglavnom bila nemješana, ili su bila srpska ili muslimanska.

Prvo su bila hapšenja jedne grupe Muslimana. Uhvaćeni su stariji muškarci i njihovi sinovi, uglavnom iz dvije kuće su odvedena dvojica braće sa njihovom djecom i u logor su odvedeni prvo u Bileću, pa onda negdje u Crnu Goru, ne znam gdje. Oni su užasno prošli, maltretirali su ih, ali ostali su živi, ali mnogi od njih su sada invalidi. Onda je pošlo pucanje.

Borbu Muslimani nisu mogli prihvati, jer nisu bili naoružani. Bilo je nekih oružja, pojedinačno je neko imao, bilo je lovačkih puški, nekih manjih, tako da su oni upotrijebili to, međutim to ništa nije moglo, mislim nije bilo ravnopravno njihovom. Na drugoj strani su bili naoružani Srbi i rezervisti, narod među kojima je bilo nekog boljeg naoružanja.

Ja sam otšla za Trebinje. Nisam ništa mogla ponjeti sa sobom, malo nekih ličnih stvari, uglavnom nešto za djecu. Muž nije mogao izaći iz Gacka, jer u to vrijeme nije bio sloboden prolaz za muškarce prema Trebinju. On je ostao sa svojom majkom u planini u zbijegu žena, djece i muškaraca, i tu je živio dva mjeseca. U Trebinju sam prenoćila kod jedne trebinjske porodice i sutri dan sam morala tražiti izlaznicu da idem za Dubrovnik. Do Dubrovnika sam otišla autobusom. U autobusu nije bilo nekakvih problema, bilo je tako pjesama nekakvih, nacionalističkih, četničkih pjesama, međutim niko nas nije dirao zbilja do Trebinja. Na stanici smo uzeli te nekakve vojne propusnice koje smo morali imati jer smo išli za Dubrovnik.

U Dubrovniku nas je civilna zaštita jako fino primila. Ponuđen je smještaj za izbjeglice u hotelu Libertas. To je bilo samo u tranzitu, u prolazu, a prihvatni centri su bili na Korčuli, na Pelješcu, tamo je bilo puno. U Dubrovniku smo ostali samo jednu veče i sutri dan smo brodom krenuli za Rijeku, ustvari odredište nam je bila Slovenija.

U Sloveniji sam živjela deset mjeseci u prihvatnom centru za izbjeglice iz Bosne. Ja, djeca i još jedno deset žena. Ukupno nas je bilo oko pedesetoro. Otišli smo iz uslova jednog normalnog života u neke uslove, ne znam, po meni zatvorske uslove. Što se tiče slobode kretanja bili smo pod strogom kontrolom. Ne znam zašto je Slovenija preduzimala takve mjere predostrožnosti, možda s razlogom, ali meni je to bilo nerazumljivo, pogotovo prema ženama i djeci. Bilo je i ružnih primjera od strane izbjeglica, koji su tu situaciju jednostavno shvatili na svoj način. Bilo je raskalašenog života pojedinaca pa su možda radi toga oni te neke strožije mjere preduzimali.

Nikakve pomoći nije bilo, uglavnom ono što je davala ta vlada Slovenije. To je bila hrana u kuhinji, na koju se mi nismo mogli prilagoditi. Bila je loša hrana, ali je bila jedina pomoć od Italije. Oni su zbilja svesrdnu pomoć pružali, posebno djeci i izbjeglicama koliko su mogli, izuzetno taj njihov Karitas i onda neki bogati pojedinci koji su nudili individualnu pomoć izbjeglicama.

Nakon deset mjeseci sam stupila u vezu sa mojim mužem. On je već u Gackom čuo da smo mi otišli. Preko radio veze smo nekako saznali da oni žive u planini, hrane se šumskim plodovima i žive na primitivan način kao nekad. U stan nije smio doći, jer oni koji su ostali u gradu su bili pohvatani. Mnogi od njih su ubijeni, a neki su odvedeni u logor Bileća.

Onda se moj muž izvukao preko planina.

Izvukla ih je jedna grupa naoružanih ljudi, koji su tada bili u postrojbama HVO-a. To su bili isto Muslimani, ljudi iz Gacka, koji su došli i priključili se HVO-u. HVO je imao bolje naoružanje, tako da su ih oni opremili jer su znali za tu operaciju da oni idu da izvuku civilno stanovništvo. Omogućeno im je i otišli su njih desetak i izvukli su možda oko 300 ljudi iz zbjega. Preko planina su putovali možda četiri, pet dana, na Igman, i tako su ih doveli u Mostar.

Pričali smo telefonom, on je često zvao, znala sam stanje, znala sam da je u Mostaru isto tako teška ekonomска situacija i da još nije rat stao, ali ja sam se jednostavno želila vratiti. Nisam se mogla navići na uslove u Sloveniji, bilo mi je užasno teško.

Poslije deset mjeseci ja sam do Rijeke, iz Rijeke do Splita, i onda iz Splita hrvatskim autobusom došla sa djecom do Mostara. Bilo je to 93. godine, pred sukobe Hrvata i Muslimana. Tada sam vidjela ponovo i svoga muža.

Ovdje sam našla mjesto za život, i to u kući od moga rođaka, jer prije nego što sam došla oni su meni rekli, ima ta garsonjera u toj kući gdje ti možeš sa djecom živiti i ja sam tu došla.

Dva mjeseca sam ono živili normalno, bila je pokoja granata sa ovih područja odakle su Srbi, s planina gore, ispod Veležja i onda 9. maja 93. godine počeo je sukob. Taj dan je palo 1000 granata na Mostar. Ja nisam vjerovala da će iko živ ostati, kako je to samo grozno bilo.

Ovdje je bio grozni život za sve nas, slaba hrana, nismo imali šta da jedemo. Bila je zaustavljana sva hrana koja je dolazila za Mostar, tako da je narod devet mjeseci ovdje bukvalno živio od ništa. Od trave koju smo brali po noći, od riže koja je već bila, onaj, od nekih ostataka hrane, ni sam bog ne zna kako smo preživjeli. Ništa nije bilo, grozno se živilo.

Granatiranje je bilo svaki dan. Ja sam živila u podrumu sigurno jedno sedam mjeseci. To je bio bukvalno podrum, bez prozora, bez ičega, atomsко sklonište. Čak sam tri puta selila, kad je ono granatirano.

Ona kuća u koju sam tek došla, nju su razvalili. Prvo je zapaljena, a onda je VBR, ono što izbacuje velik broj projektila, sve srušio. Prava je sreća bila što je bilo prije zapaljeno pa sam mogla izići.

Drugo sklonište je bio isto podrumski smještaj, koje je isto tako granatirano i odatle sam morala pobjeći. Treći je podrum tu na glavnoj ulici gdje sam provela ostatak. Samo dva mjeseca sam živila ono normalno, a sedam mjeseci sam živila pod zemljom.

Kada je rat tačno završen, vjerujte da me sad ko pita, ne bi to znala više reći, tako mi je to, volila bi da se nikad tog ne sjetim više.

Mi nismo vjerovali da je rat završen. Ja ni tada nisam, kao ni ostali, mogla normalno ulicama hodat, nego sa strahom i ono ispod strehe od kuće. Mislim da smo za svakog ko je došao sa strane djelovali nenormalno, jer smo živili u nenormalnim uslovima i nismo se mogli adaptirati na to, na činjenicu da je došao mir, nego smo uvijek, kad bi negdje i išli mislili, ova je kuća dobra od granata, kao ima se gdje skloniti u slučaju napada.

Od tada nije bilo rata, možda po koja granata je i poslije pala, bilo je nekih ranjavanja, ali nije više bilo rata.

Pošto je sve bilo srušeno, onda je došla i Evropska unija u Mostar i počela je rekonstrukcija grada. Situacija za hranu se popravila, bilo ju je nešto više. Sa ovog aspekta gledajući, to je bilo malo, samo ograničene količine. Davali su mlijeko, masnoću, brašno, rižu, makarone i tako neku baznu hranu.

Dolazila je i humanitarna pomoć. Znam da je brašno bilo američko, evropska unija, ne znam izvore, ali znam da su mjesne zajednice dijelile stanovništvu hranu u tim kartonima.

Te količine hrane su na početku dovoljne, a kako je vrijeme odmicalo, postajale su sve manje i manje, tako da već ima dvije godine, velika većina ljudi ne prima ništa. Kako se ko zapošljavo, humanitarna pomoć je bila sve manja i manja, odnosno odbijali su stanovništvo od humanitarne pomoći.

Onda sam se ja uključila u organizaciju i tu sam ostala do danas. Taj posao sam našla već 95. godine. Muž ne radi nigdje. Djeca idu u školu. Najveći problem za mene ovdje je ta neizvjesnost, jer ja sam ovdje sa privremenim poslom i sa privremenim rješenjem za stan. Sve mi je privremeno. To je ono što muči svakoga prognanika, ta privremenost. A to je privremenost koja traje već sedam godina. To je užasno.

U mjestu odakle smo protjerani, svi su protjerani. Problem je šta će biti sa imovinom koja je ostala тамо, sa stanovima, sa zemljištem i sa privatnim kućama. Svoju kuću sam ponovo vidjela prošle godine. Stan u kome sam ja živila nije srušen, ali nisam se usudila ući, jednostavno sam se bojala te reakcije stanarke i nisam htjela sebe dovesti u iskušenje da me neko ružno dočeka. Neki su pokušali tako da uđu, ali rijetkim su dali da uđu, jednostavno naišli su na otpor, ne možeš ući, zaključaju ili tako.

Međutim, obišla sam kuću svoga oca u kojoj su Srbi. Otišla sam zajedno sa ocem, i ti ljudi su nas normalno primili. Ti ljudi su iz Mostara i oni su imali nekakav sasvim normalan stav prema našem dolasku, prema tome da mi želimo da dođemo i vidimo. Ali ja se jednostavno nisam osjećala fino. Imala sam jedan ružan osjećaj, užasno ružan osjećaj.

Mislim da je prevelik period prošao, da je to možda urađeno dvije godine poslije Dejtona tad je narod imao više želje da se vrati. Ali to je sad sve teže, jer se

promjene osjećaju u svakom segmentu. To više nije ono mjesto u kome ste bili. Mi bi se morali navikavat na taj život, na svoje mjesto. Vjerujte da ja, što se tiče mene lično, ja bi se teško vratila, ali ne mogu u ime svih govoriti. Znam da bi moji roditelji jedva čekali da se vrate bez obzira na okolnosti.

U Mostaru je situacija takva, u istočnom živi većina Bošnjaka, u zapadnom većina Hrvata. U Mostaru ja to ne doživljavam onako kao što to doživljavaju domaći. Oni kažu, normalno njima to teže pada, mnogi od njih imaju stanove u Mostaru na jednoj ili na drugoj strani a ne mogu da se vrate. Ima ih dosta tako, ali jednostavno nije mi to srcu toliko teško ko što mi je mjesto odakle sam ja došla.

Zašto se sve ovo desilo, nikada neću moći shvatiti. Mi smo stalno govorili da smo u Evropi, da smo evropski narod, ali mislim da nigdje ni jedan civilizovan narod ovakav čin ne bi mogao napraviti.

Jer ni jedan normalan čovjek nije imao interesa od rata, ni jedan normalan čovjek. To za mene, samo necivilizovani ljudi mogu napraviti, zbilja. Ja to ne mogu da shvatim. Neki ljudi su zbilja išiđarili u ratu i mnogi su se obogatili, dok je najgore prognanim i protjeranim, jer oni su izgubili sve ono što su godinama sticali. Izgubili su tradiciju, ime, u neka mjesta ljudi se neće nikada vratiti, ta imena više neće postojati.

Neko je jednostavno želio da zaokruži neku državnu tvorevinu i da je smatra svojom, eto. Sad smo svjedoci etnički čistih tvorevina koje su napravili.

U Bosni i Hercegovini imamo ta tri dijela. U jednom dijelu imamo totalnu većinu srpskog stanovništva i tu Federaciju koja je po meni vrlo klimava, zato što su tu dva naroda koja još uvijek nisu raščistila međusobne odnose.

Ja mislim da ne bi trebalo biti ponovo rata, ali ne znam, zbilja ne znam. Ali, ako bi ponovo počeo rat, sigurno ga ne bih ovdje dočekala. Uvijek se brinem da imam pasoš spremam i da imam mogućnost da izadem.

To je moja želja i to bi u svakom slučaju uradila i nikad više ne bi ni dana dočekala u ratu, nikad. Volila bi odmah ubit se.

Željela bi da i Bosna i Hercegovina konačno stane na svoje noge, da se ljudi oslobođe tog nacionalnog predznaka i da misle više ekonomski nego tako.

Ekonomski situacija je teška i teško je raditi i djelovati politički u zemlji koja je pretrpila tako grozan rat i razaranja, ali mislim da se svi moraju oslobođiti tog nacionalnog.

Bolje neka misle na to s kim će trgovati, ko im je partner i to. Ljudi koji su pravilno svatili ekonomiju oni se tako i ponašaju i zato uspjevaju. Ti ljudi jednostavno i sad mogu dobro da žive.

Globalno je loša ekonomski situacija, treba što više bazne industrije, treba što više slobodnih radnih mesta, zapošljavanja, treba dati i pravo mjesto ženi jer mislim da su žene snaga koja može da izvuče ovo društvo iz krize u koju je zapalo, jer žene šire demokratiju. One u osnovi imaju više smisla za demokratiju nego muškarci. Mislim da je taj socijalizam u vrijeme prije rata bio nešto, što je ljude malo uspavalo. On nije davao realnu sliku o ekonomiji. Sve je to bilo lažno

predstavljeno i mislim da je ta ekomska situacija dosta gurnula stvari niz brdo. Ali ja ne bih prihvatile ni ovaj model sad, ni onaj model prije rata.

Mi moramo izabrati neki model koji je sličan zapadu, jer zaštita privatnog vlasništva treba da bude osnovni orijentir. Meni se dopadaju ti principi, poštovanje ljudskih prava i zaštita privatnog vlasništva, to je to što bi mi trebali prihvati kao model, nešto što je opet prilagođeno našim uslovima i našem čovjeku. Ne možemo mi uzeti čisto zapadni, ne možemo američki, mi nemamo podloge za to. Mi nismo još na tom stepenu civilizacije, naši istorijski putevi su različitim, naši su ljudi različiti i to je to.

A ni onaj socijalizam nije idealan bio, ono jest izgledalo kao u bajci, međutim to je bilo lažno. Jer ko kula od karata se ta ekonomija raspala.

A što se tiče sadašnje političke situacije, ona je nikakva. Opet su nacionalne stranke na vlasti, opet su tu ljudi izuzetno nacionalno orijentisani i ja nemam simpatije ni prema jednom puno, čak ni prema SDA koja predstavlja Bošnjake. Mislim da i tu ima puno nečega što mi se ne sviđa.

Na neki način je sve počelo zbog različitog tumačenja religije, odnosno zloupotrebe religije.

Oni koji pripadaju drugoj religiji, konkretno sad Srbi i Hrvati oni su mislili da je ta njihova religija na nekom većem nivou od islama i oni su smatrali da to treba uništiti. Ne svi, ali određene grupe ljudi.

Ja mislim da svaku religiju treba respektovati i svaka religija u osnovi pruža dobro. Mislim da nam ta šarolikost daje jedno bogatstvo više, religije mi ne smetaju, čak je po meni to interesantnije, zbilja. Ja sam tako mislila uvijek.

Mene lično najviše боли то što sam živila sa ljudima koji su drugačije mislili od mene, a nisam znala za to.

Sada je svakom čovjeku njegov identitet važan, i meni isto tako. Za Bošnjake je sada pogotovo važan. Većina njih nije imala nekakav svoj identitet, ili im je stav o identitetu bio nejasan. Muslimani nisu znali šta su, jer su jedno vrijeme neki bili Srbi, uglavnom ovi gore u dijelu gdje je srpski, a drugi su se priklanjali Hrvatima, a ništa od tog nisu bili, ni jedno ni drugo. Onda su ih i jedni i drugi svojatali, a sad poštenom čovjeku je normalno da ima svoj identitet i da bude nešto.

Bošnjaci nisu imali svoje matične države, nisu se imali na koga oslanjati, a nisu ih prihvatali ni jedni ni drugi.

Bilo je tih slučajeva koji su željeli da budu jedni ili drugi, a ja sam jednostavno željela da budem ono što jesam, jer ja ne mogu to da biram. Ja sam građanka Bosne i Hercegovine. Bošnjakinja sam iz Bosne. To je moj identitet. Mene je rodio Bošnjak odnosno Bošnjakinja i ja sam morala da budem ono što jesam, to nisam mogla da izaberem.

Međutim ima i na toj strani puno mahinacija, pa su neki postali veliki vjernici a nisu nikada bili. Što se tiče mene, ostala sam sa istim stavom prema religiji.

Uzimam iz religije ono što je najbolje, odnos prema ljudima, human, čovječan prema svakome. Nisam postala veća muslimanka nego što sam bila, nego sam

ostala ista kakva sam bila po tom pitanju. Religiju treba pravilno svatiti u smislu da ne mrziš drugoga. Ako pripadaš jednoj religiji da ne mrziš drugog čovjeka, tako ja svatam religiju. Nudim mir svakome, ali ja ne znam da li je ta moja ponuda dobro došla.

Za svoju vlastitu budućnost želim da imam jedan siguran posao, da mi djeca imaju mogućnost da se obrazuju i da riješimo svoje stambene probleme. Najvjerovalnije ću ostati u Mostaru, jer ja sam ipak lokalni čovjek. Ne bih željela nigdje ići, volila bi ovde izgrađivat svoju budućnost, za sebe i za svoju djecu.

Svima bi poručila da uvijek budu oprezni bez obzira s kim imaju kontakte, da uvijek imaju jednu dozu rezerve, jer slijepo vjerovati nekom stvarno, pokazalo se na ovome primjeru da nije dobro. Niko nikom ono totalno da vjeruje, jer stvarno ta sljepoća je mnoge ljude dovela do gubitka života, do gubitka onih najvrednijih dobara u svemu.

Goražde

Ja sam 1956. godište. Prije rata sa majkom sam živio. Napravili smo kuću u Goraždu, u jednom prigradskom naselju. Imao sam posao profesora u Srednjoj školi u Goraždu od 1979. godine do početka rata. Bilo je lako naći posao. Faktički nisam ni diplomirao, počeo sam da radim Spadao sam u grupu srednjeg staleža. Imo sam sasvim dovoljno za život. Što se tiče stanovništva u Goraždu, većinsko je bilo muslimansko, zatim srpsko, a možda nekoliko procenata je bilo i katolika. Bio je dobar odnos među njima, nije bilo nikakvih nacionalnih trivenja. Bilo je možda kakvih ispada, zanemarljivih, a da je neko nekoga ugrožavao, nisam znao.

Na vlasti su tada bili komunisti tako da je dio stanovništva koji je bio vjerski angažovan bio je na neki način odvojen. Crkva i država, vjera i država bili su skroz na različitim stranama.

Ja sam tada bio član Saveza komunista Jugoslavije i bio sam sklon da poštujem svu tu politiku i partijsku disciplinu. Mislim da bilo je nekih zloupotreba, i bilo je tih nekih pronevjera, ali, u suštini, sistem što se tiče te socijalne zaštite čitavog stanovništva bio je dobar. Možda je trebalo napraviti neke promjene u tom vlasničkom odnosu, ali država je dobro funkcionalisala i bili smo stvarno maksimalno zaštićeni.

Do početka izbijanja rata, jedno tri-četiri godine, ljudi su se teže zapošljavalii. Pojavom tog stranačkog sistema, nacionalni stranaka i pobjedom njihovom na izborima sve se promijenilo. Tada se već osjetio razdor među ljudima. Ljudi su se podjelili, svak je otisao prema svojim stranama. I tu je otprilike vladala deviza, zašto da ja budem manjina u twojоj državi kad ti možeš da budeš manjina u mojoj državi i u odnosu tih relacija počeo je taj sukob.

Odjedanput, ljudima se nije ništa moglo da objasni, za njih nije valjala država koju smo imali. Odjedanput bili na neki način ugnjeteni, ne mogu da ostvare neke svoje ciljeve i tako.

Tada se već dešavao rat u Sloveniji, zatim u Hrvatskoj. To je bilo neko naše okruženje. Hrvati iz Bosne dobrovoljno su se javljali u hrvatsku vojsku, a s druge strane, srpski dobrovoljci su. I tada je počelo naoružavanje, kupovanje oružja i tako.

U Goraždu je sukob počeo negdje u martu '92. Povod je nastao kad je jedan Srbin tražio da naspe gorivo na benzinskoj pumpi. Radnici, Muslimani, nisu mu dali, a on je došao i zavezao cisternu za štrik i povukao. Onda su se stvorila dva fronta. Srbi su se organizovali na jednoj strani, Muslimani na drugoj strani. Bilo je pucanja svaki dan, oružana dejstva i pogibije i s jedne i s druge strane. I onda se više to nije moglo zaustaviti.

Počela je mobilizacija. Masovno se odlazilo i Srbi i Muslimani, sve je to izlazilo iz Goražda. Oni su prolazili, išli dalje, neko u Srbiju, neko u Crnu Goru, Makedoniju i odatle letili, putovali brodom, kako se ko snalazio. Ja sam putovao kolima. Samo sam ponjeo ono najnužnije.

Kada sam napustio kuću ne znam tačno kako sam se osjećao. Već su se dešavale pogibije tako da čovjek nije razmišljaо puno o tim stvarima. Nije mi bilo ni do kuće ni do bilo čega drugoga. Par puta sam navraćao dolje, odem da vidim, da obiđem. Već je tada kuća bila otvorena i opljačkana, pa sam to malo zaštitio. Nado sam se da će to ostati, i u tom sve je propalo.

Ja sam tada mobilisan. Znate kako je, ako ne izvršiš obaveze, ideš u zatvor. Moraš slušati. U nekim normalnim uslovima čovjek ne može ni pomisliti šta može se da proživi, šta može da izdrži. Teške su zime bile. Mislim, ja do tada, nisam možda tri-četri puta logorovo ili ljetovao pod šatorom. Danima sam spavao na zemlji. Čudno je to, ali kad dođete tako, u neku situaciju, onda se čovjek bori za život ili smrt. Onda nema ni prijatelja, ni rodbine, ni drugova. Ti faktički ne znaš ko su. U ratu se dešavaju takve scene, da je unutar jedinica bilo teže izdržati nego i od neprijatelja. Nisam išao tamo gdje nije bilo sigurno, koristio sam sva moguća sredstva zaštite za sebe i za svoje ljude.

Armiju sam napustio kada je rat završen, '95. godine. Možda sam ja u nekoj specifičnoj situaciji, pošto sam imao stan u ovom mjestu, pa sam ja možda i prihvaćen od te sredine. Imo sam na nešto da se vratim.

Moja kuća je porušena. Za sad nemam želju da se vratim. Nemam želju više da gradim kuću. Tad sam imao elana, nekako me to nosilo da sam stvarno uspio za jedno kratko vrijeme da podignem kuću koja je bila na lijepom mjestu.

Ja sam sada direktor ove škole, tako da mi je to sad neki posao. Imam na neki način slijedeće četiri godine obezbjeđen posao. Cilj mi je da pomognem što više ovim ljudima, prije svega omladini, na neki način da edikujem, da možemo uspješno da razvijemo ovaj sistem, ovu državu. E sad koliko će uspjeti, da li ću imati pomoći, ne znam. A poteškoća imam bezbroj. Toliko je toga uništeno, a

nikakve pomoći. Humanitarne organizacije i SFOR-ovi vojnici dolaze. Donosili su oni nešto, skromno, ali nema neke konkretne pomoći. Ja sam tu već devet mjeseci, niko nije ništa konkretno uradio.

Sad prihvatio sam ovaj posao, potpisao sam znači to rješenje i za slijedeće četiri godine ne mislim ići, mislim ako se nešto politički ne promijeni. Kad sam izašao iz Saveza komunista, mislio sam više neću nikad da pristupim ni jednoj partiji, ali evo vidite. Dobio sam novu funkciju, video sam da mi je to izgleda jedino rješenje, da na taj način mogu više da učinim, da pomognem i da uradim.

Po meni, isto što na drugoj strani tvrde da smo mi krivci za rat, ja smatram da su oni krivci za rat. Mi smo imali državu, jednu državu u kojoj sam ja živio, Jugoslaviju. Imali smo sve, ja ne znam šta nam je više trebalo. A oni su htjeli da sebi stvore novu državu, to je moralo doći do sukoba. Mi smo nastojali da zadržimo ono što imamo, da imamo državu, da živimo dobro, da ne gubimo ništa. Ja ne vidim da su prije, bilo čija nacionalna prava bila ugrožena. Ja vam kažem opet ono, zašto ja bi bio manjina u tvojoj državi kad ti možeš da budeš manjina u mojoj državi?!

Mislim da se mogao izbjegići rat, nije bilo potrebe uopšte. Ja sam dugo razmišljao o svemu ovome dok sam bio u ratu, na liniji. Meni je osnovno, da su bile slabe komunikacije među ljudima. Bio je jedan dio ljudi koji uopšte nije putovao, koji nije dobar dio Evrope video, koji ne zna šta je savremen svijet. Evo, na primjer, mi smo prije rata imali samo dva puta, Išo put za Pljevlje, išo put za Goražde. U toku rata probijen je taj put za Foču i ovaj za Međuriče. To je čudo da će ti ljudi sve učiniti da ne prođe put preko njegovog imanja, da mu ne bi uništio šljivu, a ne zna da mu taj put znači prosperitet. E to vam je jedan klasičan primjer kako su ljudi zatvoreni, kako usko gledaju.

I političari su na neki način krivi. Jedanput se javila želja za vlašću, da budu državnici, da imaju poštovanje, da imaju svoju svitu, da imaju svoje avione i ono sve što ide uz to.

Pa najvjerovalnije da su neki imali interesa od rata. Vidim, na svim stranama, da su ljudi izašli bogatiji iz rata: dobili neko stan, neko kuću, neko auto uzeo, neko ovo, neko ono, pouzimali preduzeća. S druge strane, mi smo osiromašli. Ja sam sve što sam imao izgubio, a on je sve to odjedanput stvorio. Pa bilo je i ovih običnih ljudi.

Moje mišljenje je da je na ovim prostorima nemoguće izbjegići rat. Ne kažem sutra, nego za jedan određeni period...zbog toga što se, u suštini, neke stvari ovim ratom nisu riješile. Stalno se potencira na vraćanju ljudi na svoje i sa jedne i sa druge. Ali nisu se otklonili uzroci svega toga. Bolje bi bilo rastaviti to jednom za svagda, nego opet praviti tako nešto. Nije ovo jedini rat. Bilo je stalno nekih sukoba i bio je i taj drugi svjetski rat. Možda je lako bilo zaboraviti ono što se desilo u drugom svjetskom ratu, znate ljudi nisu imali komunikacije, nisu imali televiziju, nisu puno vidili. Samo ono: pričam ja vama, a vi meni. A sad je to drukčije. Sve smo vidjeli na televiziji, sve je to prikazano. I ti ratni zločinci koji su bili sa druge strane. Mi smo doživili to sve, tako da ljudi imaju strašnu mržnju i na

jednoj i na drugoj strani. I prema tome, ne bi ja da insistiram. Bože sačuvaj, treba nekoga da dovedeš ovdje, i da ja odem u Goražde, ne do bog, pa da čovjek ne može da živi normalno ko sad. Pa bolje bi otisao negdje na neko pusto ostrvo, da živim kao čovjek. Da imam sve, a da imam problema?! Jel to ljudski?!

Teško, vrlo teško da se ponovo može živjeti u miru u Bosni i Hercegovini. Mislim da se na tom ne bi trebalo insistirat. Ako to bude prirodno, razumito da ljudi dođu da...ali tjerati ljude, ili dekretom, to je vrlo loše. To ne bi preporučio da niko radi. Ako ljudi oče dobrovoljno, svak ima svoje. Čovjek je izgubio puno toga što ne može da nadoknadi. Da nije bilo rata ja bih sada vozio sigurno dobro auto, imao dobru kuću, biro mjesto na svijetu gdje će da ljetujem. Tako sve čovjek pomisli šta bi sve bilo i kako bi se dobro živilo da nije bilo rata.

Kada bi ponovo bio rat otisao bih odavde. Ne bi mogao izdržat. Sad sam se dobro izoštrio. Makar i teže živio i ljeba nemo da jedem, al ne bi, čini mi se, mogao da izdržim sve ono što sam izdržao i što sam proživio.

Ja lično nemam ništa protiv toga da neko ispoljava svoj identitet ovako il onako, ja uvijek slobodno kažem ono što jesam. Ja imam djeda, čukundjeda, pradjeda, on je bio ono što sam ja. Ja ne mogu biti ni druge vjere, ni drugog porijekla. Sve imam osjećaj da su baš ratovi na ovim prostorima kod ljudi stvarali da se sve uništi, da se ne zna ko je što. Al ipak se zna. Ja sam Srbin, pravoslavac. To je ta pravoslavna vjera koja je na ovim teritorijama potekla, ostala. Mi smo još tu, živimo tu. Za mene religija nije važan dio identiteta. Moja majka je vjernik, izuzetno pobožna i to poštujem. Ja nisam neki vjernik. Više sam okrenut prema tom ateističkom svijetu zbog toga što sam tako odgajan. Apsolutno sam bio ateista u tom periodu. Sad je malo to drukčije. Prisustvujem tim crkvenim obredima na svim tim svetkovinama, koje su u čast tih slava. Pa, to je uticaj sredine i uticaj tog vremena u kojem se sad trenutno živi. I moj narod se promijenio iz istog razloga. Ja ne mislim da je to loše. Čovjek bi ipak, na neki način, morao biti obrazovan što se tiče te strane. Što ja znam o vjeri, naučila me majka i ta moja okolina. Sad je drukčije već. Ima vjeronauka u školama i tako.

Sad mi je nametnuto državljanstvo, ovo Republike Srpske. Nisam Bosanac, mislim da je to samo geografsko opredjeljenje.

Ja potpuno razumijem sve ljude koji ispoljavaju svoju vjeru. I među njima ima i poštenih i nepoštenih. Dijelim ljude samo na poštene i nepoštene, i ne znači to da neko ko ispoljava vjeru i moli se bogu da je pošten. Mislim da je religija imala puno uticaja na početak rata. Ovo je, po meni, jedan klasičan građanski rat koji je imao dosta tih crta vjerskog rata.

Politička situacija je sada bolje. Čini mi se da opet nacionalne stranke i na jednoj i na drugoj strani vode glavnu riječ. Mislim, na neki način, se moraju ove nacionalne stranke više forcirati, dati im šansu da se iskažu i da vidimo je li to dalo neku budućnost, neku prosperitet.

Što se tiče o nekom normalnom životu, ja bi da se vratim na staro...u bivšu Jugoslaviju. Smatram da je to bila država u kojoj su stvarno svi bili ravnopravni, stvarno nije bilo nikakvih problema. Možda je sam način rukovođenja tom zemljom trebalo promijeniti, da se više pitaju Hrvati, Slovenci, da imaju uticaja, da se unutra toga izgradi višepartijski sistem. Svi se bojali te klice nacionalizma, jer onda bi Srbi bili izuzetno većinski u tom sistemu. Dvanaest miliona je bilo Srba, a svi su ostali, kad bi se udružili, bili manjina u toj državi.

Ja imam nekih ličnih želja za svoju budućnost...da se oženim. Nadam se da mi to treba da bude prvi zadatak vezano sa budućnošću.

Što se same države tiče, poštujem ono što je stvoreno. Mislim da taj Dejtonski sporazum treba malo poštovat i državu u okviru toga izgradit. Mislim da nije to bez osnova napravljeno, i da ima nekih dobrih osnova za jednu solidnu državu, državu u državi. Pa, ako se kompletan Evropa ujedinila zašto mi da ne idemo ka Evropi, što su nam bitne te granice uopšte?!

Moja poruka za čitaocu je da sve što smo mi doživjeli, da se dobro prouči, da se stvarno nađu uzroci svega, da se ne optuži ni jedna, ni druga strana. Ja sam već neke knjige čitao na sličnu temu i maksimalno se optužuju Srbi. Srbi su krivi samo što žive na ovim prostorima, ni za što drugo! Nisam ja ni subjektivan da kažem bilo je vako, bilo je nako. Normalno da je bilo svega i svi to znamo. Ne treba nikoga osuđivati ako se to stvarno ne dokaže.

Moja sudbina nije neka specifična...ima ih hiljadu sličnih. Šta ja znam. Lako je biti pametan poslije svega...ne kaže se đaba ono, poslije bitke svi su generali.

Goražde

Sad imam 24 godine i prije rata živio sam u Goraždu.

Živio sam sa ocom, majkom i sestrom. Išo u školu, srednju. Otac je radio na Drini, dolje. Nije bilo lako naći dobar posao. Šta ja znam, bila je neka kriza, al moglo se, na primjer, koliko sam ja tada vidio, koliko sam mogao razmišljati, moglo se zaraditi. Ko je htio da radi, moglo se zaraditi. Nismo mi sad imali neki luksuz, ali imali smo sve što smo poželili. Kad oću da kupim patike, patike, kad oću ovo i tako... Sve je normalno teklo. A onda, odjednom, narod poludio.

U Goraždu je bilo mješano stanovništvo, Muslimani u većini, Hrvata nije bilo 1-2%, Srba je, možda, bilo 25%. Bili su dobri odnosi između ljudi. Na primjer, ja sam najbolje drugove imao Muslimane, Kema i Pjano. Nije se to puno gledalo. I odrasto sam s njima. Ljudi su imali sve, sve smo imali što je bilo potrebno za život. Ja mislim da je prosto ljudima bilo dosadno, dosadno tako normalno da žive i onda su htjeli da nešto promjene. Ja tako bar imam viziju, da su htjeli da se

nešto dešava pa makar to rat bio, nešto drugčije, makar i gore bilo. Nego čisto narod je poludio. Bio je komunizam četrdeset godina, onda je narod odjednom video višestranački sistem. To novo: 'ajde, oću ja sad da budem Srbin, ja Musliman. Malo po malo, to se djelilo...iz gluposti. Na primjer ja kao Srbin, šta ja znam, udarim nekog Muslimana. Ne zavadim ja samo sebe i njega, nego zavadim odma sto moji drugova, Srba, sa sto Muslimana! Tako, na primjer, u jednom gradu deset ljudi koji su osnovali SDA ili deset ljudi koji su osnovali SDS, zavade cijeli grad.

Prvi put sam osjetio da će biti rat kad je zapucalo, 4. maja '92 To se dobro sjećam. A prije toga je bilo ekscesa u martu. Barikade... Zadnji dan sam bio u školi 21. marta. Iako se u Sarajevu pucalo, sve se mislilo da će biti mir, da ćemo se vratiti u školu, da je to samo privremeno, da će se narod opametiti. Onda je zagužvalo i eto ti! Četvrtog maja baš zapucalo, četvrtog maja ujutru. I onda je nastavilo svaki dan. Nestalo struje i vode. Malo pomalo, prvi ljudi počeli ginuti. Malo pomalo, svataš da je rat. Znaš da ne možeš dole, u grad, al ti hodaš gore, tek kad neko pogine, joj, gledaš.

Ja sam imao sedamnest godina onda. Nisam neki strah osjećao nego mi je bilo nešto zanimljivo. Znaš...gledaš ljude, čovjeka kojeg nikad prije nisi vidiš ga s puškom...čovjeka za kojeg bi reko da ne zna rječ progovorit, a on sad s puškom...glavni...vodi neki vod. Ja sam samo luto. Otišo gore, na Trovrh, na onaj repetitor što su ga avioni kasnije srušili. Pa, onda na Jabličko Sedlo. Nisam bio vojni obveznik, nego samo išo, razgledo vojsku. Vojska dođe, gledaš kakva je bomba, kakva je puška, gledaš municiju. To sve novo bilo za mene. Gledaš tamo granata padne, vidiš dim...joj, gledaj. Sve to meni ona četri mjeseca bilo zanimljivo. Onda smo mi omladina u jednu muslimansku kuću što je ostala, stavili akumulatore, prikopčali na kastofon, slušali muziku... svjeće...ono romantika. Stariji su gore, na liniji, pucaju, mi se zezamo, slušamo muziku. Već je bila linija. Dole su Muslimani. Moja kuća tačno na liniji bila. Ja kući nisam smio. Spavo stari u garaži. Ja sam spavo gore, kod ti jarana. Kako je koji dan prolazio sve je bilo gore. Napadali su i jedni, napadaju drugi. Hrane je bilo - bilo je onda oni ovaca ostalo, ostalo krava, teladi. To je svaki dan klalo, hranilo. Struje i vode nije bilo. Onda su nas oni opkolili gore, preko Jabličkog Sedla, Trovrh skroz. Mi smo ostali dole. Borci odu gore, vrati se s linije, govore neki proboj će napravit. Kasnije je probijeno preko sela i sve civilno stanovništvo je izvučeno. Kamionima smo mi otišli za Rogaticu. Samo sam pokupio dvije torbe, gardarobu i nemaš ti tu šta nosit više. Nosiš ono najpotrebnije, garderobu i kasete.

Bilo je grozno. Al najgore mi je bilo, na primjer, znao sam da će ovaj drug otić negdje, onaj tamo, što ćemo se rastat. Da smo svi mi otišli u jedno i drugo mjesto, ništa ne bi bilo. Boli me briga što sam napustio Goražde. Kuća što osta, osta. Mi smo je napravili, nije ona mene.

Išli smo u Rogaticu. Tu smo bili dva dana. Pa smo onda otišli na Sokolac i tu smo bili dan. Baš tada je bio onaj Ostojić, premijer. On govorio ostanite, sad ćemo se mi vratiti, napast. Baš Biljana Plavšić dolazila na Sokocu. Mi nismo htjeli. Nisu htjeli

borci, razočarani što nije pomoć nikako dolazila. Onda otišli za Vlasenicu. Bili jedan dan. Pa smo bili u Šekovićima jedan dan, u Zvorniku. Onda smo otišli u Užice. Svi. I onda u Užicu sve se to rasformiralo. Imaju ovi prihvatni centri u Mladinovcu, Negotinu, Zaječaru, ko gdje oće.

Mi smo odabrali Mladinovac. Ja sam imao djevojku koja je izbjegla u Aranđelovac. U Aranđelovcu nije bio prihvatni smještaj, nego je bilo najbliže Mladinovac. Zbog toga sam ja rekao starcu ajmo u Mladinovac. Bili dva mjeseca u Mladinovcu i onda smo otišli za Negotin. Tamo bili godinu dana i onda se vratili, došli ovde '93. u oktobru, novembru. Mi smo našli kuću. Bilo je tada dosta prazni kuća. Došli smo ovde, pošto smo najviše familije imali. Familija ti pomogne, da ti kauč, tepih, pomogne ti. Bilo je struje, bilo je vode. Odma ti dadne humanitarnu pomoć. U nekoj neizvjesnosti se živilo '93. Onda '94. sam otišao u vojsku. Moro. Nisam otišao u pravu vojsku zbog kose. Jer da sam otišao u pravu vojsku moro bi da se ošišam. Nego sam otišao s ovim starijim, sa ocem na liniju.

Nisam tio biti vojska. Pola naroda nije tilo, al to je bilo ludo vrijeme. Dođe vojna policija, prebije te...ne moš bit tu, nemam gdje tamo. Nisam imo familije po Srbiji da pobegnem. I kasnije se ispostavilo, ovi što su pobegli najbolje su prošli. Pa, vojska ko vojska. Spavalо se svuda, napolju...neki rovovi i neka čebad. Higijenski uslovi bili minimalni, hrana manje-više, kuvanje, konzerve. To je sve bilo napeto, nervozno. Jedni druge bi pojeli da možemo što smo tu. Svak nervozan. Onaj što nije sa ženom, što ne može da bude s djecom, što mora tu da dođe. Onda kad te probudi na stražu, u četiri kad je najslađe spavati ti moraš dva sata da izideš napolje s puškom.

Prije sam reko da jedan čovjek zavadi sto ljudi. Ja ne bi pucao na Muslimana, al neko zapuca i onda ti moraš pucat, moraš vratit. Nije niko imo neku strastvenu želju da ubija. To je čisto bilo moranje. Moro si. Čisto, tjerala te vlast tadašnja. Vlast te tjerala. Nisi mogo dobivat ni pomoć ako nisi u vojsci, nisi mogo dobit ni stan. I policija te tjerala. Hapsila te odmah u zatvor i tukla.

Vojsku sam napustio '95. Svak je bio zadovoljan napustiti vojsku. Dobro se sjećam kad su pisali, slušali na radiju. Da stane, ba, više. To je trebalo ranije. Ja sam sto posto siguran da se to moglo odma '92. uradit.

Ovde su stariji dobro. Otac i majka, njima je ovde normalno. Tih gradić, mal. Oni rade oko zemlje, obrađuju, drže stoku. Al, za mlade je grozno. Pa dobro...i ovde je prije rata bilo dobro. Svugdje je to isto poslije rata. Kad bi u Goraždu mogo živit, možda bi se razočaro. Svugdje je bilo dobro prije rata. Svugdje.

Imam drugova ovde. Cijeli grad sam upozno, znam sve. Malo radim u kafiću. U slobodno vrijeme zezam se, odem u Višegrad. Imam dovoljno para za cigare, piće. Volio bi se vratit u Goražde. Pod kojim okolnostima? Šta ja znam. Da budu normalni ljudi, da budu kolko tolko korektni. Ne znam kako razmišljaju ljudi koji su tam. Ja nemam ništa protiv da se Muslimani vrate ovde, al ne znam kakvo Muslimani u Goraždu imaju mišljenje o nama.

Ja prolazim tamo i video sam kuću... bio sam u subotu. Žive neki ljudi. Nisam bio u kući, samo prođem pored. Stanem malo s kolima i baš sam video djecu, ženu neku. Ne znam ko je.

Ovde se živi od danas do sutra. Ne vidim budućnost.. Prije rata si mogo nešto planirat. Eto, ja sam sa sedamnest godina planiro završit školu, odslužit vojsku, zaposlit se. Imo sam kuću, sprat svoj dole. Sad je to sve poremećeno. A sad ti nemaš šta da planiraš. Ne znaš ništa šta će sutra bit.

Imam ujaka i tetku u Australiji. Oni su otišli prije trijest godina. Možda kad ja ovaj pasoš sredim, kad bi mogo nekako da se dokopam tamo. Moja baka je tamo otišla. I od moje majke brat i sestra su tamo. U toku rata je jedan rođak otišao tamo. Iz Sarajeva izbjegao.

Ma, svi smo mi krivi za rat. Svi. Svi stanovnici Bosne i Hercegovine su krivi za rat. Nikad ovde rata više neće bit. Bar dok su ovi ljudi živi, ovi koji su ga doživili. Jedan život nije vrijedan ovoga, a kamo li kolko je ljudi poginulo. Ipak, mi smo ljudi, nismo životinje. Ja mislim da se može živjeti ponovo u miru, ali treba vremena. Treba vremena, brate! Treba sigurno jedno 10, 15 godina, minimalno, ako ne i više, da bi se vratio.

A kad bi bio ponovo počeo rat, odma bi otišao odavde. Odmah! Ne bi čeko ni sekunde. Jer znam kako bi mi bilo. Onda nisam znao. Prešo bi u pustinju, al samo ne bi tu bio.

Od rata su imali nteresa ratni profiteri. Onaj koji je, kad se zaradio, imo mogućnosti da ukrade. Onaj koji je prodavo oružje. Tu i vojna lica spadaju, i političari, i opštinske vlasti. Malo je tu bilo pošteni ljudi.

Nacionalni identitet nije mi važan. Važno mi je, ba, da dobro živim. Daj ti meni da živim, da se ze zam dok sam još mlad. Poslije svega ovoga nije mi ni sekunde važno. Ni sekunde. A državljanstvo?! Ne znam. Volio bi napisat državljanstvo američko, ili rusko, ili afričko, na primjer. To bi mi najdraže bilo. Svejedno. A zadnje državljanstvo što bi stavio, to bi, na primjer, bilo državljanstvo Bosne i Hercegovine i državljanstvo Republike Srpske. To bi zadnje bilo. Volio bi sva druga, i albansko ,i irsko, bilo koje. Ma, nije mi važna ni religija. Ne praktikujem. Slavim ono što sam prije slavio. Prije rata je vrlo malo Srba koji su praktikovali sve to. Vrlo malo. Dok ih sad ima more. Kako su ljudi prevrtljivi. Sad nas vjetar duva vako, i oni se svi poginju njemu. Sutra vako, oni svi vako. Sad pričamo o Srbima, al tako je isto Muslimanima i Hrvatima. Danas imaš 85% Srba da su Srbi, a 15% da su ostali komunisti. Ja više poštujem one što su ostali komunisti, onih 15% koji su bili i prije rata, nego ovi što su prevrnuli. Znači, sutra, da dođe komunizam, oni bi opet vamo prešli. Bezveze, to je bezveze. Budi ono što jesi ma makar to bilo i krivo

Sad treba radit, treba napravit firme koje su bile prije rata, zaposlit to. Lopovima ne treba dat da kradu Ja ne znam dal sama vlada, sam vrh, krade. Dok god oni ne budu pošteni, ne budu kako treba, neće ni ovo vamo moći. Danas je sve u nekom švercu, sve u nekim krađama, preprodajama. I ko radi pošteno ne može od plate da živi. Pa najbolje bi bilo kad bi se stare Jugoslavije vratio, al nikad se ne može vratiti.

Volio bi da odem u Australiju. Ima mogućnost. Pasoš treba ganjat, papire nekako i otić. Ma, treba otic bilo gdje. Treba 15 godina da prođe da narod postane normalan. I privreda da počne, i ekonomija.

Ma, boli me briga šta će bit za BiH i Republiku Srpsku. Prođoše mi najbolje godine. Šta ću ja kasnije kad ja budem imo pedeset godina. Treba vjerovati samo sebi. Ne treba dati da te neko prevari.

Han Pijesak

Rođen sam 1969. godine. Živio sam u opštini Han Pijeska. Ja sam od svoje osme godine pošao u školu. Imo sam redovno školovanje, fino mi je bilo. Školu sam učio od osnovne pa do srednje, srednju sam završio i onda sam upisao fakultet i sve do 92. god. do početka rata kod nas u Bosni. Tada sam prekinuo školovanje, prinudno. Što se tiče ostalog života kod kuće, mislim u porodici bilo je dobro, većinom se živilo od poljoprivrede. Otac je radio u firmi, u drvnoj industriji, preduzeću, šumsko preduzeće planinsko. Uglavnom živilo se prosečnim životom. Ne da kažem da sam najbolje živio, nisam, bilo je ljudi bogatiji, sve je to prosječan život.

Prije rata ja sam bio student na filozofskom fakultetu, odsjek istorija. Živio sam s ocem i sa nanom, očevom majkom, eto nažalost danas nisu ni jedno živi. Otac je poginuo 92. god. u ratu kao pripadnik Armije Bosne i Hercegovine, nena je usred starosti, jer je umrla u 92. godini života i uslijed jake bolesti umrla, eto sad će nepuna godina dana od njene smrti. S njima sam dvoma živio, fino mi je bilo, poštivali su me, cjenio sam i ja njih.

Pa mi smo većinom radili, imali smo veliko poljoprivredno imanje, imali smo zemlje oko 10 hektara - to je oko sto duluma zemlje - toliko još šume, svoje vlastite šume. Tako živilo se fino, bio sam zadovoljan.

Pa da vam kažem najveći ljudi su živili, većina je ljudi bilo zaposleno u firmama u matičnoj opštini, a dosta ljudi je i otišlo, mislim neki su ljudi otišli po Sarajevu i dalje, kao npr. stručni ljudi visoko obrazovani, koji nisu mogli da nađu posao u jednoj firmi odlazili su, a većinom su ljudi školovali djecu.

Što se tiče komšijskih odnosa odlično je bilo. Živilo se filo, slagali smo se, ljudi su dolazili jedni drugima, poštivalo se, cjenilo se, rad se cjenio, cjenjen je radnik. Većinu stanovništva u mojoj opštini Han Pijesak, sačinjavali su Srbi sa negde oko 56% do 58%, Muslimani negde oko 42%, a ostali je slabo bilo, možda oko 1% sumnjam, mislim Hrvati, Jugosloveni koji su se opredjeljivali.

Ljudi različitih religija živjeli su zajedno, dok nisu počeli ovi višestranački izbori, dok se nacionalno nisu opredjelili. Nije se gledalo ni ko si, ni koje si vjere, nacije. Ali eto rat kad dođe, ta prokleta 91. godina, prvo sukobi u Hrvatskoj 91. god, pa onda Vukovar tamo u Krajini, to je glavni povod za sve. To je bio početak svega e onda se kasnije od aprila 92. god proširilo na cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine.

Pa prije rata da vam kažem, bivša SFRJ Jugoslavija, koja je sačinjavala ova tri konstruktivna glavna naroda, Srbi, Hrvati i Muslimani, dok ovi ostali su manjina bili. Nikome se nije branilo da ide u crkvu, džamiju da se moli, da vjeruje po svojoj vjeroispovjesti.

Poslije Titove smrti 1980. god. ovamo je počelo sve drugačije, postepeno je sve išlo niz brdo. Od '80. godine su počeli štrajkovi, u firmama, i u školama i zdravstvenim institucijama. Bilo je demonstracija, najveći dio problema do izbijanja pravog rata je bilo na Kosovu.

Prije nije bilo diskriminacije. Mi smo imali svi ista građanska prava. Sad je situacija zategnuta, ali prije za vrijeme komunizma bilo je drugačije bar na našim prostorima, jer onaku slobodu i onakav život neću nikad doživjet.

Kad sam pratio baš dnevnu štampu i na radio televiziji sam video baš 4. aprila 92. godine, JNA je blokirala komplet Sarajevo, Bjeljinu i još neke gradove, a već u Bjeljini je počeo masakr, ubistva civilnih nedužnih ljudi, tako i u Sarajevu jako granatiranje, po tome sam mogo zaključit da neće to biti samo na tim područjima da će se to proširiti na cijelu zemlju. I nažalost tako je i bilo.

Pred sami početak rata sam ja bio kod svoje kuće. Došao sam jer nisam mogo fakulteta nastaviti.

Na mojoj teritoriji prvi artiljerijsko-pješadijski napadi, počeo je 4. juna 92. godine. Bilo je i straha, malo ko je bio da nema straha, ali ljudi su se organizovali u odbranu, naši vojno sposobni ljudi došli su do oružja.

Kad je rat počeo kod nas, agresorske jedinice su ušle u moje mjesto su redom počeli palit kuće, rušiti do temelja. Među tim kućama i objektima je i moja kuća pogodjena, zapaljena, uništена. Zima je jaka sa velikim snjegovima, ljeta su kraća, tako mislim bilo je grozno. Mjesto odakle sam ja je bilo udaljeno od Han Pijeska jedno 20 kilometara. Glavni napad bio iz pravca Han Pijeska gdje su uglavnom Srbi.

Napustio sam moje mjesto negdje u avgustu 92. godine. Bio sam u Žepi jedno mjesec dana, pa sam iz Žepe, zajedno sa ostalim civilnim stanovništvom, prešo u Srebrenicu. Pedeset do šezdeset kilometara smo morali pješke. To je bila naša slobodna teritorija. U Srebrenici sam bio od septembra '92. do kraja aprila '93. godine, kad su Ujedinjene Nacije proglašile demilitarizovanu zonu Srebrenice i kad je ušao je kanadski bataljon UNPROFOR-a. To je bila zaštićena zona UN-a. Tada je otpočela evakuacija teških ranjenika, i civila i bolesnih i s tim konvojima, a većina muškaraca punoljetnih i vojno sposobnih ispod šezdeset godina koji su bolesni bili su prebačeni helikopterom. Tako da sam i ja helikopterom otio za Tuzlu. U Tuzli sam bio sve do 11. Avgusta '95. dok je većina mog naroda iz Žepe došla u Zenicu. Sa njima je došla i moja nana koja je umrla nakon nepunu godinu posle dolaska, te tetka i neka druga bliža rodbina.

Kada sam napustio kuću '92. otiošao sam pješke, što je bilo automobila to je sve bilo angažovano za potrebe armije naše, za prebacivanje teških ranjenika do ambulante, do bolnice i tako. Moro sam napustiti kuću. Krivi nismo ni za što. Prvi

nikoga nismo napali. Ma, ni oni nisu svjesni šta su uradili. Zajednički se to branilo mjesto, nije se gledalo čija je kuća dok smo mogli.

Sa mnom od kuće nana je otišla, otac je bio u armiji i on je od nekoliko vremena pogino u Armiji. Uspio sam ga sahraniti. Mi nismo imali mogućnost, ni hrabrosti da ga u groblje sahranimo. Još je njih devet poginilo sa njim. Pokopali smo ih na mjestu pogibije.

Kad smo primjetili da treba napad, kad srpska vojska napani nas mi smo većinom hrane sebi spremili da možemo poneti i odjeće i obuće. Bio je juni mjesec, 94. juni, ljetni period to je dosta narod spašavalо, toplo vrijeme. Nije bilo ni kiša, cijelo ljeto je bilo toplo, nezapamćena toplota. Ja sam mali period proveo baš u Žepi, pa sam otišao u Srebrenicu. U Žepi najviše na livadi smo spavali većinom kolibe napravljene drvene, jer to je planina jedna, gore se narod skloni u planine. Pa šporete ovako donijeli, narod nam je isto pomogao. Ko je imo kuće svoje ostale u Žepi, onda je narod, znalo je biti po trideset, četrdeset ljudi u jednoj kući.

Atmosfera je bila dobra, većinom su se ljudi znali, dosta je rodbinski povezano i prijateljski, mislim veći dio naroda se poznavao. I za vrijeme mira bili su u dobrom odnosima. Mi smo gajili nadu da će ovo stati, uvjek je se čovjek nado nečemu boljem i tako.

Ja sam sam otišao u Tuzlu, tetka je bila u Žepi, a nana u Srebrenici. Mogla je i ona sa mnom poći jer je sve bilo sređeno što se tiče njenog odlaska sa mnom u Tuzlu. Gajila je nadu da će se vratit.

Sad sam sam, nisam oženjen još. Dobro je. I teško i dobro. Ne znam. Najviše vremena provodim uz radio, televiziju. Kad odem u grad, dole u Zenicu, uzmem sebi dnevnu štampu, malo pročitam, malo izađem s društvom, s nekim progovorim. Imam šanse da završim filozofski fakultet, ali nemam materijalnih uslova. Nemam nikakva primanja.

Životna želja mi je bila da završim fakultet, ali rat je učinio svoje. Pobrko je planove, ne samo meni nego mnogima. Mnogi od moje generacije nisu ni dočekali slobodu, poginuli su, nestali su. Ali, eto, nadam se da će biti bolji uslovi. Trenutno, jedini moj izvor primanja je humanitarna pomoć. Hranu svako dva mjeseca dobivamo. Dobijam po 25 kg brašna i ovih sitnica, namirnica. Moram biti zadovoljan, jer bitno je da se preživilo ono najgore. Bilo je dana kad nisam mogao da jedem dva dana, ne što nisam imao, nego nisam mogao jest. Od straha, od žalosti, od svega.

Kada bih imao priliku, vratio bih se kući. Bih se vratio. Vidio bih ako ima uslova za život, živio bi. Da hoće se dozvoliti uslovi, bar da se godišnje posjeti groblje. Tamo sam odrastao, život proveo. Tamo mi je bilo najljepše. Ako je sad sve pogorilo, uništeno, opet bi nešto napravio, uradio. Opet bi se živilo. Smatram da bi mi bilo bolje nego ovdje.

Sad su lokalni izbori. Na mojoj opštini ima nekih pokazatelja da bi se moglo vratiti tamo. Ima dosta ljudi, Srba, koji žele da se mi vratimo. Najbitnije je ukinuti ratne zločince, one ljudi koji su nanjeli zlo i radili ono najgore.

Mirne ljude jedne protiv drugih okrenule su ove nove političke stranke. Ljude su mnoge zaveli, nacionalno ih zaveli i uvedena je neka kako da kažem nacionalna mržnja jedni prema drugim. Pa to je bilo nepotrebno, zbog toga su ostale teške posledice, prouzrokovali i rat, i pogibije, i stradanja i zločina je bilo i na jednoj, i na drugoj i na trećoj strani. Ima dosta političara koji su zavadili narod pa otišli, pobegli od svog naroda. Jer većina ljudi nije bila za ovo što se desilo. Par ljudi, ekstrema, oni su nahuškali ljudi, podgovorili ih da se desi šta se desilo. A većina naroda bez obzira na naciju i vjeru i nacionalno opredelenje nije kriva za ovo i nije željela da se ovo desi.

Većina ljudi nije imala nikakav interes od rata. Jedino ratni profiteri koji su se obogatili na račun ratnih dejstava, pljačkaši, jedino je njima išo u prilog ovaj rat. Takvima ljudima je sad nezgodno što je rat stao.

Ja ne želim da bude ponovo rata u Bosni. Ko ga želi, nek ide gdje se ratuje. Dosta je krvoprolića. Ja se nadam da će preovladati razum, da više rata neće biti. Može se živiti ponovo skupa, da budemo jedinstveni, složni, da se svi vratimo svojim kućama, da započnemo onaj život zajednički ko što smo živili prije pedeset i više godina. To se sve može jer bilo je još ratova na ovim prostorima. Nije ovo prvi rat. Bio je prvi svetski rat, pa drugi, svi su ti ratovi trajali po jedno četri, pet godina, pa i ovaj evo četri godine, i posle svakog rata se živilo zajednički i nadam se da će i ovo preći u zaborav, oprostit se može i treba al zaboraviti ne.

Kada gledam nazad, u vrijeme rata, moja sećanja su vezana za pogibiju moga oca. Njega sam video mrtva. Dosta sam prijatelja izgubio, komšija, kolega i rodbine. Ljude koje sam poznavo, fine ljudi koje nikad više neću vidjeti. Jedan od teških događaja je bio isto kad sam video da mi kuća gori...moja kuća vlastita...kad sam video da više nema ono što sam imo. Al' eto. Treba da mnoge ovaj rat opameti, da budemo svjesni i mlađe generacije koje izrastaju i koje su mlađi naraštaj. Ko je ovo zapamtio, treba svoju djecu buduću da savjetuje i da upućuje na dobro. Trebamo mlađem naraštaju da govorimo i pričamo šta je bilo, da oni ne rade to što su naše generacije radile.

Ja sam po naciji, vjeroispovjesti, Bošnjak, Musliman. Nacionalni identitet je manje važan za mene. Za mene je bitno da sam uvršten u grupu ljudi pošteni, bez obzira na vjeru, naciju. Stariji ljudi koji su nepismeni, oni koji su manje obrazovani, oni misle drugačije, da je samo taj identitet kojima oni pripadaju, da je to jedina prava stvar, jedini način života. Čovjek kad vjeruje i poštaje svoju vjeru, svoju naciju, poštovaće i sve ostale. Ako čovjek mrzi sam sebe, normalno da ne može ni drugom dobro pomisliti. Političke vođe su vodile nacionalni rat, zbog jedne nacije, da jednu naciju istrijebi sa ovi područja, da uništi, ali neće uspeti ni jednoj, ni drugoj, ni trećoj naciji, jer nikakva zemlja na svjetu ne postoji a vjerovatno neće ni postojati da je čisto jednonacionalna zemlja. Pa, ne može ni ovdje biti jednonacionalna država, zemlja. To nigde nema. Jer to je nepravedno.

Najbitnije je da preovlada razum između tri nacije u Bosni, da se složimo, da počnemo zajednički život. Nek vjeruje svak u svoju vjeru. I prije se vjerovalo, niko

nikome nije branio, sprečavo da se bavi bilo čim. Svak ima svoje vjerske praznike i nek slavi, nek obilježava, al nek ne vređa druge, kroz tu slavu, kroz taj provodak, kroz to veselje. Prije smo dolazili jedni drugima na Bajrame, na Božiće, jedni drugima čestitali, a tako bi trebalo da bude isto.

Ljudi praktikuju svoju religiju sada različito nego prije rata. Kolko sam ja mogo zaključiti i viditi, od parlamentarnih izbora '90. godine, kad su uvedene nacionalne stranke, već u mnogim djelovima se vidi da već preovladava u jednu ruku više razum. Jer nacionalne stranke opadaju na intenzitetu, na jačini. Doće vreme, biće još tih izbora parlamentarni, i opšti i šta ja znam. Ali nadam se da će sve biti onako kako svaki dobromjeran čovjek želi, ne samo sebi već i drugim.

Mene su Srbi protjerali sa moga ognjišta, iz moje kuće. Otac mi je pogino od srpske ruke. Al' nisu meni svi Srbi krivi. Meni je kriv samo onaj čovjek koji ga je lično ubio i onaj čovjek koji je zapalio kuću. Svagdje dobri ljudi ima. A ima i loši. Ima izuzetaka u jednonacionalnoj sredini, a kamoli u višenacionalnoj. Nacionalne stranke nikad neće dovesti do dobrog rešenja. Za mene je najbolje bio onaj jednopartijski sistem bez obzira na vjeru, naciju i to.

Što se tiče ekonomske situacije u Bosni i Hercegovini, to je sad dosta složen proces. Najviše nevolja zadaje velika nezaposlenost ljudi. Mnogo ljudi završava i škole, nezaposlenost se povećava, naročito u mlađim naraštajima. Dosta je fabrika razrušeno, opljačkato, bogatstva i šumskog i poljoprivredno-industrijskog uopšte, i na srpskoj strani i na hrvatskoj. Dok se god ne nađe zajednički suživot, da se svi vrate na svoje i da svi oni koji su radili u jednoj firmi prije stupanja rata, da se svi vrate da zajedno obnavljaju industriju...Jedino to može dovesti do nekog napretka u razvoju privrede, ekonomije.

Što se tiče ponovne Jugoslavije, nje neće biti i ne može je biti. Nek bude mir i nek se svi vrate na svoje, pa neka ih, neka se mjenja.

Zaželio bi svima mnogo sreće, da ne dožive ovo što sam ja doživio i preživio. Samo da se ovo više ne dogodi, ne ponovi, ne samo u Bosni, nego nigde u svijetu.

Jablanica

Ja četrdeset četiri godine imam i prije rata sam živio u Jablanici. Živio sa ženom mi i dvoje djece. Živio sam nekakvim solidnim životom. Što se tiče standarda, bio je to prosjek nekakav, ova srednja klasa. Radio sam kao mehaničar. Nekoliko godina sam radio i vani sa ovom svojom firmom, tako da se imalo jednostavno. Trebao sam i stan dobit od firme, tako da bi uglavnom bio rješio i te neke probleme.

U to vrijeme je bilo normalno raditi, bilo je posla, moglo je se naći i raditi i nekako normalno živiti. Bilo je nekoliko tih giganata, većih, jačih firmi koje su kolko tolko održavale ekonomiju. Tada je bilo to sve u sklopu Jugoslavije. Normalno da su one, te jake firme koje su bile, one su ipak kolko tolko zapošljavale velik broj ljudi i kod njih se išlo i vani.

Tada su drugaćiji zakoni bili u onoj državi, bilo je to komunističko uređenje, nije tad smio govoriti ni ko je Hrvat, ni ko je Musliman, tako je ta stega bila. Ustvari, stega bila od te tadašnje vlasti. Dobro, normalno ljudi su išli i ispovjedali vjeru. Ali, ovi koji su bili na funkcijama i to, nije on išao ni u crkvu, ni u džamiju, ni nigdje. Jednostavno on ako je bio u savezu komunista, nije smio ići. Političari su i tada živili dobro, imali su sigurno više nego ostali ljudi, imali su vile, imali su dobre položaje, imali dobre plaće. To je tada bilo, a tako je i danas.

Tako da je to četrdeset godina bilo sve pod nekakvom stegom. Kasnije, kad je došlo do ovoga do čega je došlo, rascjepa Jugoslavije, normalno svak je kreno na svoju stranu, onda su počele te ekstremne struje.

Tada je u Jablanici bilo mješano stanovništvo, Hrvata je bilo, ne znam točno broj, ali recimo 10 ili 12% u odnosu na Muslimane, Srba je bilo nešto manje, 3, 4, 5%, ne znam. Većina su bili Muslimani. Prije rata nikad nisam osjetio neke probleme između ljudi različitih religija. Odnos između ljudi bio je korektan.

Da se nešto spremi osjetilo se po kretanjima vojske ove, tada jugoslavenske, tada su počeli ti manevri njihovi, počeli su se već tenkovi vozati, avioni nadlećati. Počelo se, dolazili su već po općinama, kupili oružje ovo, tada je bila teritorijalna odbrana.

Već 89. godine, malo po malo počeli su ti nekakvi, ta trvenja gore u vrhu, pa onda sve niže i niže dok je došlo do čega je došlo. Kod običnih ljudi, ovamo dole, to je teže išlo. Ljudi su ipak živili jedni pored drugi, međutim čim je došlo do rata, kad su Srbi ovde došli, napali ovaj dio, svak je onda išao za sebe nešto.

Ovde su došli rezervisti na primer iz Crne Gore i Srbije, šta ja znam, odotud onda vojska. Počeli su manevri, stavili su one barikade, ove tamo kontrolne punktove. U Jablanici tada nije ni došlo do ulaza jugoslovenske vojske, jer presječeni su ovi putevi bili. Gore je izbio rat između Hrvata i Muslimana, tako da su Hrvati ovde već postavili odbranu. Tolko da se to sprečilo da se prođe ovom cestom prema Jablanici.

Onda 92. godine, počele su se tenzije nekakve se dizati. Onda su se počeli mijenjati ovi lideri. Tada je u Jablanici sve bilo uredu. Sve dok nije ovaj jedan, taj što je poslan iz Sarajeva po direktivi, taj Safet Ćimo, doktor taj. Čim je on došao preko ove stranke SDA, već su tada počela nekakva trvanja. Već su se ubacili ovi delegati hrvatski i malo pomalo sve dok je došlo do pravog rata. No međutim, kad

je, onda je došlo do okruženja nekakvoga, ove armije, i tад počima i patnja za nas gore.

Onda je sve stalo, nema posla, kakvi, stale su firme, prestala proizvodnja, a što je najbitnije, prestale su komunikacije. Jer, svako je selo stavilo barikadu nekakvu i nekaku policiju, jednostavno ti nisi mogo komunicirat. Na primer, od Mostara do Jablanice trebaš tri, četri, po pet punktova proći. To je jednostavno nekakvo okruženje gdje si, tu si, nisi mogo nikuda, jedino da letiš, zemljom proći nikako.

Ja se tačnog datuma, kad je započeo rat u Jablanici, ne mogu sjetiti. Al, to je negdje treći, četvrti mjesec 1993 bio, tu je negdje.

Počelo je najprije granatiranje, pa onda pucanje. Automatski je sve zablokirano i više nema ni izlazit iz Jablanice, ni u Jablanicu. Jedini put je bio prema Sarajevu onaj, ali za Muslimane, mi nismo mogli, nismo se mogli kretat.

Bio sam mobiliziran u radne vodove, nosio vodu na položaje, kopao rovove, dole u gradu zastrćivao drvima prozore i tako. Obitelj mi je bila gore kući, ja radio po cijeli dan i uveče bi se vratio.

Bilo je to opasno cijelo vrijeme. Prvo zbog pucanja, a drugo mogli su te ubit na položaju, jednostavno glava ti nije tada vrijedila ništa.

Situacija za hranu je isto bila loša, nikakva. Jednostavno nismo mogli ni dobit tu humanitarnu, a ako nešto i dobiješ, to je tako bijedno. Sva ta humanitarna je išla za vojsku.

Tisuća dvijesto maraka ja sam jednom platio, imo slučajno, ostalo mi para, za jednu vreću brašna da bi preživio. A to je ogromno tada, moglo se za te pare kupit auto, a za jednu vreću se plati.

Međunarodnih humanitarnih posjeta, jok, nije bilo nikakvih. Bio je tu međunarodni crveni križ, došo, ali oni nisu mogli ništ, jednostavno im nisu dali nikakve obilaske. Onda kasnije došla ova evropska zajednica, oni su tu isto bili.

Ali, i oni isto, jednostavno su im skučili taj prostor kretanja, nisu se oni mogli kretat puno, jednostavno im nisu dali.

Bilo je dosta toga maltretiranja. Jednostavno vas proziva na ulici, kaže ustaša, goni te. Jednostavno se promjenio taj odnos, isto ko da sam ja došo sa nekog drugog planeta.

Bila je linija koju su držali Muslimani i gdje je držao HVO. Ja sam bio na strani gdje je armija držala. Oni su nas, kroz tu mobilizaciju, jednostavno tretirali ko zatvoreni. Jedenest mjeseci sam bio tamo. To je prisilni rad, prisilni rad koji te vodi na liniju gdje te more ubit.

Ali i tu u gradu te more ubit. Dole su bili mudžahedini. Dolazile su te ekstremne jedinice, sedma muslimanska, oni su te jednostavno mogli ubiti kad im je odgovaralo.

Ja isto ko da sam bio u paklu, pa to je bože sačuvaj. Ja sam totalno izgubio živce. Na psihičkoj sam bazi stradao sigurno, jer svaki dan gledaš sto put oćeš li ostat živ, nećeš li ostat, oćel mi ubit djecu, nećel mi.

Onda sam saznao da su mi dole ubili familiju, a to nije bilo daleko. To je deset kilometara razlike da prođeš. Ne mogu doći do njih, nit su dali njima odozdo, niti nama dole. I tu su ih držali tri mjeseca, da bi ih ubili. Jednostavno su ih spremili za klanje.

I onda sve to čojeka toliko psihički, jednostavno ja ni dan danas, poslije toliko godina, ko da se probudiš iz nekog ružnog, ružnog sna. San sanjaš, pa se probudiš, tako je to, užas jedan. Tek sad sam možda malo došo sebi.

Mi smo napustili Jablanicu 94. godine u trećem mjesecu, ja žena i djeca. Tada je nastupilo primirje i došlo je do razmjene. Primirje je sklopljeno između armije i HVO-a. Jednostavno je primirje potpisano i onda se već počelo, ko je htio išo je van, jer gore bi pomrli od gladi da smo ostali.

Mi smo se tada pisali na spisak, i ko je bio u zatvoru oni su posebno izašli, a i mi smo posebno izašli. U zatvoru dole, u muzeju, bilo je, ja ne mogu točno reći koliko je bilo, uglavnom bilo je 200, 300 ljudi. To je sve u kamionima bilo, ljudi za ljudе. Kad ste stalno pod nekakvим pritiskom, presijom, nemate šta jesti, gledate kad će vas ubit neko, i onda se nađete na slobodno, onda, dođe vam to kao olakšanje. Nisam ništa ni nosio, nisam ni razmišljao o tome. Meni je samo bilo bitno da izađemo živi odozgo, a sve ostalo ništa.

Onda sam došao ovde u Mostar, kod sestre. Tri mjeseca sam bio kod nje. Poslije sam našao neki prazan stan. Mješani je brak nekakav bio u njemu, oni su otišli u Njemačku, napustili su sami, to je bilo razbijeno sve, polupano. Malo sam to skrpio i danas dan živim u tom stanu.

I kad smo došli u Mostar, još su snajperi radili tu i tamo, iako je tada već bilo primirje.

Ali, ovde je bilo, imo si šta pojest. Imali su. Moglo se i kupit, jednostavno bilo je, ove su humanitarne organizacije radile. Bili smo vezani na Hrvatsku i cjeli svjet je tu dolazio, ove humanitarne organizacije cijelog svijeta i normalno moglo je se tu, jednostavno mogo si nekako, ne mogu kazat normalno, ali moglo je se uglavnom živit. Normalno, bilo je opasno zbog pucanja, ali tamo se blizu linija nije išlo, kretalo se samo sredinom grada.

Ja još uvijek živim u Mostaru. Radim svoj posao, djeca mi idu u školu, eto živimo nekim normalnim životom. Imam od posla platu, nije mi tako ni loša. I onaj da nekakva bogatstva imam, nemam, al jednostavno živim normalno.

Ja se ne bi nikada vratio u Jablanicu. Ni pod kakvim okolnostima. Ne mogu više, ne bi ja to mogo izdržat. Možemo mi živit jedni pored drugi, ali zajedno nikad više. Jer, prvo, meni su ubili dvanestero najuže obitelji. Petero mojih najbližih, oca, majku, eto, još su mi dvije tetke, dva tetka i dvije rodice ubili. To su mi od oca sestre i od majke sestre.

To psihički čovjeka, mene je bar dotuklo, i ja to ne bi mogo izdržat.

Ja tu više ne bi mogu opstat, onda, i djeca ova isto su teške traume preživila tako da jednostavno ne bi išlo. Djeca su tada mlada bila. Oni su čak i vidili kad su i pobili.

Ja samo mogu reć, ne ponovilo se više to šta je se bilo, a čovjek sad da kaže ako može oprostit neko će reć eno lud, poludio.

Jer ipak to je previše što su mi učinili, u mene otac imo preko 70 godina, majka isto tako, pa ova malecka, četri godine djetetu. To je zločin nad zločinima, to je strahota jedna. Svi su ubijeni. Jednostavno im došli i poklali ih. Isjekli ih na komade. To je se desilo 93. godine u devetom mjesecu.

Sistematski se to radilo da se ljudi rasele, točno sistematski. Tu je puno kod nas, baš na ovome području tu, puno stradalo Hrvata, a mnogi su raseljeni. Jablanicu je napustilo 98% stanovništva hrvatskog, isto tako i Srba. Moji nisu napustili, jednostavno su ostali, ostali su tu u svom selu na svojoj kući i oni su kasnije došli i poubijali ih bez ikakva razloga. Masakr. I da niko ne odgovara za to, niko. Još ni jedan Musliman nije došao u Hag, znaju se, kreću se. Evo u Jablanici se kreću ti ljudi koji su bili tada na čelnim mjestima. U Sarajevu isto tako, hodaju normalno ulicom, kafiće svoje imaju, a učestvovali su dole u tom masakru i nikom ništa. Sad je ona etnički čista, samo su Muslimani u njoj. Ima možda kad bi sad tražio, možda sto Hrvata, ali sve stariji koji ne idu u školu gore.

Drugo, sad mi gore na primjer da se u Jablanicu vratimo nemamo škole. Posla nema nigdje, to je totalno siromaštvo. Ako ti nemaš ekonomске pozadine, djeca ne bi da se vrate, a i niko više ne bi da se vrati gore. Puno je vremena prošlo da bi se to nešto. Djeca se već tu školiju, vrlo teško da bi se nešto napravilo.

Ja sam išo u Jablanicu dva puta. Išo sam prošle godine. Išo sam, jer našli su oni ove što su mi pobijeni. Prije nam nisu bili dostupni, nismo mogli nikako da dođemo i pronađemo ta mrtva tijela. Nisu nam dali uć u Jablanicu. Onda smo kasnije mi tražili preko ovi međunarodni zajednica, preko SFORA, pa smo išli gledat po ovim spaljenim kućama ne bi li našli nešto. Na primjer, ja još nisam našao majku, ni bratovu ženu, ni ovu malu, tijela ne. Išli smo to gore gledat, nismo našli ništa.

Tako da će ostati u Mostaru. Ja nemam kud sad ić dalje, nego tu ostati, pa ako mognem tu rješit nešto. Sada je problem najveći stambeno pitanje. Imam tu djecu, dvojicu, trebam za nji nešto rješit.

Što se tiče moga zdravlja, dobio sam čir. To je prvo što sam dobio, gore sam vjerovatno i psihički dosta nastradao. Jer to je ipak godinu dana torture, onda izgubit roditelje, izgubit brata. Mislim to ostavi traga. Sad se sve počne osjećat na čovjeku, na organizmu. Posebno to dođe. Ima jedan period kad čovjek na primjer sanja majku, pa oca, pa nekad brata. I onda se probudim, ujutru, i poslije toga više ne mogu zaspavat. Mislim to je, to je strahota, i onda nekad popijem tabletu za smirenje, nekad, ali to su sve posljedice rata.

Posljedice rata koji je vjerovatno nekom trebo. Meni nije trebo, možda i pola ovi ljudi, možda 80, ajmo reć 50%, 60%. Ali nekome je trebo. Neko ga je nametno, ili su krive te političke struje, koje su tada došle na vlast, koje su svaka sebi bile okrenute. Vjerovatno je svak htio svoje nešto. Onda i bilo je stanovništvo toliko izmješano, isprepleteno, to je živi haos.

A ko bi mogo bit krv za rat? Ili tajne službe, ili ove kako se zove, stranke, ili čelnici ovi. Ja ne znam to.

Ali, najvjerovatnije kad ovako čovjek sve pogleda, svi su ti belaji, svi su ti neredi došli, od te prijašnje jugoslovenske vojske i te srbijanske politike koja je tjela sve poklopit i sve stisnit. I normalno da se u ljudima probudilo nešto. E onda su se počele osnivat te stranke. A stranke su sve bile na tim nekim osnovama etničkim. Normalno, onda par ti, kako bi ih čovjek nazvo, ti ekstrema, ubojica, ubije u jednome selu, u jednome narodu, dvojicu, trojicu. Normalno da će se ovi revanširat. Doći će do sukoba. I čim je to došlo do više razmjere, nesagledive posljedice su bile.

Nije došla nikakva dobra stvar zbog rata, samo loše. Toliko smo toga preživjeli, i narod je izgino, tu nema dobre stvari.

Pitate me za nacionalni identitet. U ovome vremenu važan je nacionalni identitet, normalno da je važan. Normalno da čovjek, ako sam ja Hrvat, katolik, da oču da imam crkvu svoju, da se osjećam kao ravnopravan u toj državi kakvu imam sad, da imamo školu svoju, da mi djeca normalno žive, da idu na fakultete i u školu. Sad je to važnije nego prije rata, zbog toga jer je došlo do ti podjela etničkih, zato je sad to toliko važno. Prije se nije toliko, iako su Srbi imali monopol u Jugoslaviji tada, ali su ljudi išli na fakultete.

Međutim, ja danas nemam nikakva prava u Jablanici. Mi smo građani drugog reda, jer gore je škola muslimanska, crkva ne radi, ja to uzimam kao jedan primjer jer sam živio tamo i znam to. Jezik drugačiji, bošnjački, sa svim nekakvim tim bošnjačkim, istočnjačkim, i šta ja znam kakvim izrazima. A prije nije bilo, bilo je jedan i gotovo, malo više na srpski nastrojen, al svi smo ga prihvatali.

A danas to više ne može, ne ide. Jer, ako nećemo svi isti bit.

Taj što smo trebali te kantone. Imaš svoj jezik, svoje pismo, izvoli. A ti normalno ćeš živit sa svojim komšijom taj suživot nekakav. To je najpošteniji način da se to tako odradi da ne bi došlo ponovo do nečega.

Ja mislim da svaki čovjek, svaki narod, mora da ima svoj identitet, svoju kulturu i svoj način življenja. Na primjer, ja sam bio dugo godina po arapskim zemljama, i ja se ne mogu poistovjetit sa njima, ja nikad to ne bi mogo prihvati. A to je došlo kod nas. Na primjer tu kod Muslimana došli su ti mudžahedini koji propagiraju taj neki sveti rat, vjerske te.

Šta će ja, mi imamo svoju, oni imaju svoju kulturu. I normalno je da čovjek teži tome svom.

Ma dobro, religija možda prati to, al ja neću baš sad religiju da uzimam. Normalno je da ljudi ako hoće da idu u crkvu, da idu u džamiju to je njihovo, to je njihova osobna stvar oče li on ići ili neće ići.

Mi možemo biti Hrvati a ne moramo ići u crkvu, ne moramo. To je nečije osobno da li će ići.

Ja nisam nikada ni u kakvoj stranci bio političkoj, nikad mi nije bilo zabranjeno da idem u crkvu, mogo sam otić ako sam tio, ako nisam tio, nisam išo i gotovo. Ja praktikujem svoju religiju isto kao prije. Ja sam išo i tada, i idem i danas.

Sve tri strane sada praktikuju više svoje religije nego prije rata. Ja samo mogu reć za Muslimane i Hrvate zato što sam među njima, za Srbe ne mogu ništa reć, zato što nisam živio među njima. Ali znam, evo Jablanicu kao primjer. U Jablanici nikad nije se mogla vidjet ona bijela marama, to je sad masovno. Male učenice, to sam vido. Onaj komunistički sistem dok je bio, i tad je malo ljudi išlo, i to samo stari ljudi preko 60 godina koji nisu radili, oni su išli u džamiju u petak. A danas, danas imaju već one marame i masovno se ide u džamiju. I žene, žene nisu išle tad.

I sad, još jedna stvar, šta ta organizacija, kod njih gore, oni su dobivali neku pomoć od neke stranke, ko ide u džamiju taj dobija 50 maraka na primjer. Koliko znam tu pomoć nekakvu u hrani. Tako da je on bio prisiljen, on je moro ići tamo u crkvu ili u džamiju da bi dobio nešto pomoći, tako da ima i tu i tog vjerskog, religijskog upliva u tome.

O gledanju na druge religije zato što je bio rat, ja ne mogu govorit, pošto sam ja imo takav slučaj gdje mi je sve pobijeno. To bi možda neko ko je manje imo, kome niko nije strado taj drugačije gleda. Ja ipak, jer mi je stradala cijela obitelj, to je za mene malo teško.

Da spomenem i ekonomsku situaciju zemlje, ona je katastrofalna!

Potrebno je, a nema, da se ljudi, ekonomski i socijalno i materijalno obezbijede. Dok to ne bude, ne može se živit nekim normalnim životom, nema tu velike sreće. Politička situacija isto. Dobro, već se neki napredak vidi u samom tom suživotu, tu ipak nekako su profunkcionirale te jedinice državne, te možda malo više zakona se uvodi, koliko toliko. To ide sporo, ali kako tako.

Evo sad, na primjer, ipak je uspjeh da ja sada mogu otići u Jablanicu ili u Sarajevo. To je uspjeh da me niko ne ubije. To je jedan napredak. Ili Mostar. Ljudi u Mostaru imaju veliko iskustvo, i vrlo loše iskustvo, i tu je puno poginulo naroda tako da je to teško rane zalječit. Odnosa između Muslimana i Hrvata u Mostaru bolji je, nego što je bio. Sad već ljudi prelaze i ovi idu tamo i oni vamo.

Što se tiče izbora između stare Jugoslavije ili nove Bosne, pa ja kad bi osobno biro, ja bi najrađe otioš u neku zemlju drugu, u Dansku ili tamo negdje kad bi imo priliku.

Kad sve sagledamo, u toj prijašnjoj državi, ja sam radio, dobro mi tada bilo, nisam ni obraćo pažnju ko je šta. To je takvo vrijeme bilo, čovjek to ne može da ocjeni

sad, jer tad sam živio nekakvim normalnim životom, a šta se sad promjenilo, promjenilo se.

A današnja Bosna i Hercegovina je specifična država. Kao prvo nije napravljen nekakav ustroj u državi kako treba. I dan danas je tu bezvlašće.

Drugo ovi privredni resorsi, fabrike na primjer, ljudi ne rade nigdje ništa.

Međunarodna zajednica, ko je radio sada ove podjele, srpsku republiku odjelio, napravio ova dva entiteta. Ovde je trebalo, ako je se već radilo, onda su trebali te kantone napraviti, svaki narod ravnopravno da živi a jedna država. Ko što je Švicarska, sva tri naroda, jedni neka ih kraj drugih. Svaki ima svoj kanton, svoj život, svoju školu, svoje pismo. Jer, svi to teže, i Srbi, i Hrvati, i Muslimani. I onda trebalo im je tako dat.

A ovo ovako, kako je ostalo, to je samo nekakvo zatišje privremeno ovdje, vjerovatno more sutra doći do nekakvog sukoba. Jer, ovo što se desilo, moralo se desiti, da nije danas, sutra bi. Vjerovatno bi se nekad desilo, jer ipak je tu, tu je više naroda, više država bilo. Tada su bile republike u sklopu jedne države, te Jugoslavije. Sav monopol su držali Srbi, od vojske, policije, šta ja znam, pa do politike.

A svaki narod teži da ima svoje pismo, svoj identitet. Hoće čovjek da se osamostali i gotovo. To je isto ko jedna porodica koja je živila i sad dođu braća ili sestre, punoljetni su i odlaze, stvara svako sebi novu porodicu, nekakav život, budućnost.

Tako je to došlo. Živili smo četrdeset i kusur godina u nekakvoj stegi, đe ti je bio jedan sistem. Tako kako ti je komitet propiso, tako si moro radit.

A sad odjednom narod se dijeli. E, međutim kad se došlo do toga, kad se išlo na to odvajanje, da su te političke strukture i generali pustili, da nisu radili šta su radili, svaku državu za sebe, kao na primjer što je Češka napravila, onda ne bi došlo do rata.

Međutim, ovi nisu htjeli mirovat i oni su svi gledali da zakuvaju taj rat, a to su sve Srbi napravili. I onda je normalno neminovno moralo doći do ovoga do što je došlo. I to Vam je to.

Želje za BiH bi bile, ako se stvori država, mislim pravna, i pravna i socijalna, što je normalno za nas sve koji smo tu, da bude to jedna država sa tri entiteta, da svi ravnopravno u njoj živimo i da se ide naprijed. Trebamo mi računat na svoju djecu, trebaju i oni živit, na naraštaj koji dolazi, jer mi smo već svoje proživili. Za vlastitu budućnost želim, maloprije sam reko, riješit to stambeno pitanje i djecu iškolovat, zaposlit, da rade ko normalni ljudi, da se ne osjećaju ni potlačenima.

Da su jednaki sa svim ostalim i nek žive nekakvim normalnim životom ko što žive ljudi u nekoj evropskoj zemlji.

Posebna poruka za čitaoca bi bila, da ne bude više rata. Da se ljudi normalno okrenu radu, miru, stvaranju nekakve i međuljudskih dobrih odnosa i prosperitetu ovoga napačenog stanovništva, ljudi, eto to je jedino.

Jajce

Ja imam 42 godine. Prija rata sam sa mužem i djecom živjela u Jajcu. Prije rata životni standard je bio dobar, živjelo se pravo. Bilo je dobro, moglo se živjeti i luksuzno. Ja nisam imala vikendicu, ali bilo je mojih prijatelja koji su imali i kola, i vikendicu, i stan ili kucu. Ja sam radila u Jajcu kao blagajnik. Moglo se zaraditi para i za godišnji odmor. Doć do posla i radit, to je bio jedini problem, jer tad možda pred rat, na pet godina, vec je nastupila nezaposlenost.

U Jajcu su po četrdeset pet posto stanovništva činili Muslimani i Hrvati, a Srba je bilo osam posto. Moji prijatelji su bili Srbi, među njima i moji vjenčani kumovi, i Hrvati, a i Muslimani. Svi smo živjeli i radili skupa, bez ikakvih problema. Ja nisam nikad znala ljudi po nacionalnosti, jer sam uvijek ljudi gledala kao ljudi, a ne Srbe, Hrvate ni Muslimane.

U mart i aprilu Srbi su počeli napuštati grad i situacija je tada već bila ružna. Srbi su napuštali grad zato što je njima preko radio stanice dat proglašenje da napuste grad. A imali su oni i svoje razloge koje ja ne znam. Jajce su napuštali kolektivno, a neki i pojedinačno. Naše vlasti zvali su ih da se ponovo vrate, ali nisu se vratili. Napuštali su i stanove i radna mjesta i sve.

Ja sam bila na poslu kad je pala prva granata, 27. maja u petnaest sati. Nešto je puklo i panika, sirena se oglasila i ja sam počela bježati kući odmah zbog djece. Nisam znala da je granata.

Tada sam postala totalno svjesna da je počeo rat u Jajcu.

Za vrijeme rata bio je težak život u mojoj kući. U to vrijeme čitava moja familija je bila kod kuće, djeca, muž je imao radnu obavezu na čuvanju fabrike, a i ja sam isto radila. Radiš dok sirena ne zasvira, dok granatiranje ne podje, onda strah, čekajući da možeš doći kući i onda napraviti nešto što imaš, ako imaš, jer grad je već bio blokirana. U martu i aprilu mjesecu su zauzeti punktovi, tako da se nije više moglo u grad dolaziti, ni hrana se više nije mogla dovesti, tako da je i hrana u gradu bila oskudna.

Jedno vrijeme nije bilo struje ni vode. Po vodu se moralo ići kad ne granatira, kad se malo stiša, rano ujutru ili po noći kad se manje vidi.

Bilo je jako puno granata. Znalo se desiti da su granate bez prestanka padale danima i noćima. A znalo se desiti jedan period, dan, dva, tri, da ne pane. Ali je razlog bio zbog konsultacije sa Srbima. Pošto su oni imali još Srba u gradu, pa da se izvrši razmjena ljudi između Mrkonjića i Jajca. E tad nije bilo granata, ali je snajper radio.

Do avgusta mjeseca su samo granate bile, i snajperi, top, tenk, al je od 24. avgusta počela i avijacija tući. Avion je bio grozan, najopasniji, jer su oni bacali te kasetne bombe, krmace, neke zemlja zrak, zrak zemlja, ja se ne razumijem u to. Sama pomisao na avione je bila grozna, jer tako brzo proleti, zaškripa i izbací teret.

Mi smo u Jajcu ostali pet mjeseci. Od napada pet mjeseci, u gradu pod opsadom. Sve do 28.10.1992. godine. Kuću u Jajcu smo napustili zato što je nastupila panika u gradu. Navodno su linije bile probijene od strane Četnika. Prije nas je izašlo skoro sve iz zgrade, ostala ja s djecom, onda smo i mi krenuli. Pošto smo bili sami, otišla sam radi sigurnosti djece do moje majke.

Tata je kod mene osto u stanu, jer mi smo dobili možda dan, dva prije struju i taj dan smo dobili vodu, a kod njih je bila prekinuta žica, struje nisu imali ni da sagledaju dnevnik, ni vijesti da cuju, tako da je on došao kod mene.

Meni je pomogao jedan zapovjednik HOS-a u Jajcu, on je došao po nas u pola dvanaest navece, rekao da se dižemo, da idemo odmah, da ništa ne nosimo puno, jer nema mjesta u autu.

Izašli smo moja majka, djeca i ja. Ponijela sam samo djeci da imaju unutarnji veš, da se mogu presvući. U to vrijeme ko da sam bila drogirana, jednostavno nisam bila svjesna situacije. Sebi nisam ponjela ništa. Izišli smo u panici, u strahu, granate su padale tako da smo se bojali da neće na auto ili negdje oko nas past granata.

Moj otac je osto do nešto oko jedan sat u noći, a onda je i on krenuo. Brat je osto, jer je on trebo na liniju.

Mi smo kolima otišli do njihove komande preko Vrbasa. Sutradan smo onda krenili u Krušcicu, a iz Krušcice smo krenili za Travnik traktorom, s prijateljem. Moja djeca, majka, moj muž i ja.

31. oktobra smo stigli u Travnik. Kiša, hladno, grozno vrijeme je bilo. Hrana nikakva, jer ja je nisam bila ponjela, nisam bila svjesna, ne znam. Moj izlazak ja ne mogu shvatiti, ni sama sebi ga ne mogu objasnit, jer krenula sam bez hrane, nisam mislila uopšte da ja odo, da se necu vratiti. Jer ja sam mislila otićemo tamo, taj dan i vraćamo se sutra. Međutim moj odlazak je bio, još uvijek bez povratka.

U Travniku je bilo jako puno ljudi, ali najžalosnije od svega je što smo mi izašli skupa, Hrvati i Muslimani, i nas su razdvojili u Travniku. Bile su dvije gimnazije, jedna je bila za Muslimane, jedna je bila za Hrvate. Meni je bilo najteže kad sam se rastavljalaa sa svojom prijateljicom koja je radila sa mnom i koja je stanovala sa mnom u zgradici. Ona je bila pred jednom školom, ja sam bila pred drugom i tad su nam rekli gdje Muslimani mogu ići, a gdje Hrvati mogu ići. Tad mi je bilo i grozno, teško i tužno. Bez obzira, već sam i izašla, nisam kod kuće, al više nisam ni sa prijateljima, nismo mogli biti skupa.

U gimnaziji su nam dali jedan obrok i dva čebeta da možemo prostrići i da možemo se pokriti, ništa više.

Kasnije nas je jedan prijatelj prebacio autom u Zenicu. 1.11. sam došla u Zenicu. Došli smo u Crkvicu, u kino Prvi maj, jer je to bio prihvativni centar za izbjeglice.

Uslovi u kinu su bili grozni. Znalo je se desit da nas je bilo po šest stotina ljudi, s jednim kupatilom, sa tri ili cetiri mokra čvora sa toaletom i jedan umivaonik gdje se moglo umit. Tamo smo bili od oktobra 92. do 1. februara 94. godine. Skoro dvije zime smo tamo bili. Hrana je bila na kuhinji Crvenog krsta, dobijali smo gotovu kuhanu hranu, grah, leću, makarone, rižu i dvije šnите hljeba, a onda su poslije davali po frtalj. Taj se kolektivni centar morao raspustiti, jer su uslovi za života bili nikakvi, i onda su nas smještali gdje je bilo mjesta po kampovima. Tako smo došli ovdje u kamp.

Po samom dolasku iz kina, ovdje nam je bilo divno, jer, imali smo mokri čvor, imali smo gdje se ugrijat, imali smo na što skuhat, a to su bili neki normalniji uslovi za život. Meni je bilo teško kad sam došla, jer sam došla bez zalihe hrane, pošto smo bili u kinu na gotovoj hrani. Onda nisam imala drva, nije bilo tad struje u kampu, onda sam morala ići po drva. Al je lakše nego što sam imala u kinu. Drugačiji osjećaj života. Ipak je manje ljudi oko tebe. Dole nas je jako puno bilo, jer su kreveti do kreveta bili smješteni. Hrana je bila redovna i u kinu, dva obroka, a i ovdje su davali hranu u refuzi. Nama su puno pomagali i Norvežani sa donacijama svoje hrane, mimo hrane koja se dostavljana od Crvenog krsta. Pomalo je dosadno, nemaš radne obaveze, jednoličan ti je poso svaki dan, skuhaš, operes i nema smisla za život. Moj izvor primanja je humanitarna pomoć i jednim dijelom nešto što dobijam od radne organizacije.

31. januara '96. godine sam ponovo bila u Jajcu. Stan gdje sam živila u Jajcu je useljen, stanuje porodica, ne znam iz kog mjesta, nisam ih upoznala. Čula sam da su oni iz Dovratice, dvije porodice. Ali problem je i tim ljudima, da se razumijemo, i njima je gore porušeno. E, kad bi se sad napravilo gore tim ljudima jedan privremeni smještaj, možda bi se ti ljudi i vratili. Al ne može on otići, ako nema gdje.

Kada bih imala prilike vratila bih se kući, svakako, zato što je to moj grad, što ja nemam drugog grada da je moj. Samo da radim, da mogu privređivati, da mogu obezbjedit sebi egzistenciju. Ja mislim da će se možda brzo vratiti kući, rekli su da je godina povratka. Sela su porušena skoro 80% i to treba napraviti. I to je problem što se to ne može organizovano. Ne bi bio problem da se napravi negdje smještaj, kamp, u jednom selu, pa vratiš selo. Prihvatiš ljude pa im onda gradiš kuće, to ne bi bio problem. Ali je normalno problem, ako ja nemam krov nad glavom, nemam prozore, nemam vrata, ne mogu tako živjet.

I kad odem nazad ne može biti kao prije. Teško ce bit i kad se vrati, jer puno je mojih komšija otišlo vani. Neće se oni lako odlučiti na povratak, jer ipak sad su se oni snašli tamo, žive prihvaćeni od države u koju su došli, a ovdje su ostavili nešto što ne mogu naći. Ovi iz Njemačke nešto će ih doći u Bosnu, al kolko sam informisana od drugih ljudi, puno ih iz Švedske, Danske i Norveške ide za treće zemlje. Tako da će ponovo u mom gradu biti neki drugi ljudi, odnosno moje komšije će biti neki drugi ljudi. Bit će i nekih starih komšija, ali malo njih. Problem je i školovanje djece. Jer, šta će djeca, izgubili su godinu u rata i u Jajcu po izlasku, po dolasku u Zenicu nisu krenuli, znači gubili su ratnu godinu, pa sad

trebaju još i poratnu. Problem je i zdravstvo, bolnica. Mislim da ima još puno nekih problema. Jedino ljudi sami, starci, najčešće se oni žele vratiti, njima puno ni ne treba. Mislim, daleko od toga da im ne treba normalan život, ali oni prihvataju i manje normalan život, jer njih više želja vuče želja da se vrati, nego možda nekog mlađeg koji je živio u gradu tokom rata, i sada treba da se vrati negdje u selo gdje nema ni struje, ni vode, ni puta, ničega.

Sve u svemu, ja mislim da se može ponovo živjeti mirno u Bosni, zavisi ko se kako postavi u životu. Jer, ja ako sam bila čovjek, i tako su me prihvatali i jedna, i druga, i treća nacija, a mislim da sam ostala čovjek, tako da će me prihvati opet. A prihvataju me, odem u Jajce, sretnem se sa stariim znancima, prihvataju me, što da ja njih ne prihvatom. Znači, može bit života, samo onoliko kolko mi budemo htjeli, pojedinačno. Ne kolektivno, nego pojedinačno, onda ce kolektivno doći samo po sebi.

Tih pet mjeseci u Jajcu bila je patnja, al je i kroz onu patnju, bez obzira na granate i na glad, najljepši osjećaj ipak bio onaj da si još u svojoj kući, nisi na tuđem. Ja sam došla ovdje, imala sam hljeba al nisam imala doma, e to je.

Ja mislim da Bosna kao Bosna, i mi kao Bosanci, ne možemo biti jedna nacionalna država, bez obzira kojih gradova i gradića. Bosna će biti multinacionalna, barem ja mislim. Mi u Jajce i ako odemo znači nećemo biti samo mi Muslimani, nego će bit i Hrvati, a i Srba još uvijek ima. Mi ćemo morat živjet od rada, od posla, a ne od toga šta si, koje si nacionalnosti.

Za ovaj rat su krive usijane glave koje su htjele da dođu do vlasti, one su zavele narod, na sve tri strane, barem ja tako mislim. Neki ljudi su imali interesa i to su iskoristili. Kome je bilo dostupno sve - pare, hrana i sve, taj je imo interesa. Ja ne! Mene je rat unazadio, omalovažio kao čovjeka i objedio. Mislim da je to manjina ljudi, jer još uvijek je većina ljudi bez egzistencije. Ja rat nisam željela, nit bi ga željela više. Ja mislim da ne bi trebalo biti ponovo rata u BiH, zato što je svijet puno učinio za Bosnu. Mislim da neće dozvoliti poslije tolko NATO trupa tu, ne vjerujem. Pogotovo Amerika koja je puno dala.

Moj narod ima drugačiji smisao o identitetu sada nego prije rata, na puno načina. Jedni su kroz koristoljublje, a jedni su možda shvatili nešto drugačije, a ja sam ostala još uvijek kao i prije.

Tad još 90. godine sam rekla da neće moći opstat ovako, al nisam vjerovala da će se zaratit.

Možda je tad trebalo doći do promjene sistema, al ne na nacionalnom osnovu, u to me niko ne može uvjerit. Da imam troje djece, na primjer, ja u istom momentu njima ne mogu udovoljiti, nego je uvijek jedan poslije zadovoljen i uvijek će biti problemi, jer uvijek kaže njemu prije nego meni. E, mislim da i u ovom momentu u Bosni, tri nacionalne stranke neće moći opstat. Jer, uvijek će bit jedna strana nezadovoljna, ko i moja djeca.

Ja svoju religiju nisam ni prije pratila, a ni sad. Neki su sad počeli da prate. One koje sam ja nekad znala i sa kojima sam radila nisu prije pratili, međutim sad su počeli. Ali, na svu sreću, takvi su manjina.

Problem je u ljudima što su uvjek gledali samo interes sebi. Sebe, a ne okolo. Pristupali su i partiji da bi bili neko u društvu, i sad prelaze u druge stranke da bi imali svoj interes. Sutra će biti u nekoj trećoj. Ti ljudi za mene nisu ljudi. Jer, ako ču ja gledat samo interes sebe, a neću gledat okolo ljudi i njihov interes, ne mogu ja tada lagat ni vjeru, ni sebe, ni svjet. Mislim, ima njih koji preko vjere lažu i mene i narod. A znam ih, bar par ljudi, pa sam izgubila povjerenje u njih. Jer bitno je meni da sam čovjek, da mogu razumjet tebe kao čovjeka, ti razumjet mene kao čovjeka, a religija je nešto što bi trebo čovjek intimno čuvat za sebe. Mislim to je nešto u tebi, ako si religiozan trebaš čuvati za sebe, a ne ja sam.

Za mene je sad važno moje državljanstvo. Moram bit neko. Ne znam na koji način, ali važno mi je. Ja sam imala jedan put državljanstvo i bila sam Jugosloven, i bilo mi je fino. Sad kad nemam više Jugoslaviju imam Bosnu, a to je jedino što imam, onda sam i državljanin.

Ne znam kakva će bit nova Bosna, ali ako vako bude, biće teško. Ja bi volila ipak staru Jugoslaviju, ali onaku kakva je bila. Jer ona je meni ipak bila lijepa. Ja sam bila ponosna kad sam bila Jugosloven, živila sam nekakav život mira i mogla sam ići, ako sam imala para, kud hoću. Meni je bilo fino i na poslu, i s ljudima, i među ljudima, i odlazak i po Srbiji, i po Hrvatskoj, i po Crnoj Gori.

Nade i želje za moju ličnu budućnost su da imam krov nad glavom, da imam posao, da imam neko materijalno primanje, da mogu obezbjedit sama sebi, a da ne čekam tuđu pomoć, nego da živim od svog rada i od svog truda.

U sadašnjoj ekonomskoj situaciji trenutno ne vidim ništa dobro, ali nadam se u budućnosti jedino poslu. Kroz rad će stvorit egzistenciju, nećeš imat onda problema, razmišljat ni ko si, ni šta si, nego ćeš samo radit. Nezaposlenost je najveći problem. Ljudima treba jedino zaposlenje i mislim da će bit bolje.

Kod nas je najviše politike, a ponajmanje posla i svi smo političari, a nismo radnici, ne doprinosimo. Još uvijek se naši političari nadmeću ko će doći na sjednicu, a ko neće doći. Još ne shvataju odgovornost, bez obzira na sve što je prošlo, da smo mi još tu, i da se trebaju dogovarat ne radi sebe, nego radi nas.

Imam puno želja za Bosnu i Hercegovinu. Da se prestanu prepucavat, da se pođe radit, da se krene u normalan i stabilan život, svi skupa. Onda ću i ja poći ko pojedinac, ako pođe općenito u Bosni. Da ja mogu otići u Jajce, u stvari da se vratim, i da ja onda mogu otići u Neum, da ja mogu otići i u Sarajevo, i u Banja Luku, bez problema. Jedino da mi bez problema to bude, i onda ću mislit da je ipak Bosna prava.

Imala bih posebnu poruku za čitaoce. Ne dozvolite da se vama desi ovo, jer rat ne donosi ništa fino. Patnju, tugu, ništa drugo. Čuvajte sebe za budućnost svojih generacija. Ako jednom se to desi, teško se to vrati. Trebaće vremena i nama, a ne bi poželjela nikome više.

Kakanj

Ja imam 41. godinu. Prije rata sam živila sa mužem i četvero djece u Kaknju, u selu. Ja sam radila poljoprivredne radove, držala sam stoku, bavila sam se ručnim radovima, dok mi je muž radio u državnom poslu.

Bio mi je fin život dok rat nije počeo. Radili smo, sagradili smo kuću, kupili smo ono osnovno u kuću i imali smo neko auto.

Moj muž je završio za VK bravara i bio je zanatlija. Pošto je u Kaknju bilo više rudnika, bilo je i za bravare više posla.

Selo u kojem sam se ja udala, bilo je čisto hrvatsko selo. Nije tu bilo ni mješanih brakova, ni drugih narodnosti, samo mi Hrvati. Moglo je se ići svake nedelje u crkvu, nije ti niko branio. Što se tiče Muslimana koje smo poznavali, bilo je ono zdravo za zdravo. Meni je na primjer Musliman kuću sagradio, Musliman majstor bio, dolazili su nam ako drva treba rezat i ovo i ono. Dok nisu pošli izbori, između nas je bio fin odnos. Barem kod nas. Do tada se nije znalo ni ko je Musliman, ni ko je Hrvat, ni ko je Srbin.

Ja sam svoga sina rodila 91. godine, i tada su se već pošli komešat, ti si ovakvi, ti si onakvi, neće ovaj sa onim, neće onaj sa ovim. Tenzije su se pošle, što se kaže zatezat. Pošli su skidat naše hrvatske zastave. Ovaj skine, ovaj metne, pa ga ubiju.

Tada smo rat u Sarajevu gledali preko televizora. Detonacije jake, pucaju, ma ajde, reko, to samo malo pucaju, to je ništa, to je tamo malo od nas dalje. Kao i u Hrvatskoj kad je se vodio, mi smo svi vikali, vidi one izbjeglice i sve to. Nismo mislili da ćemo to dočekat, i da će to doći i nama. Sve dok toga dana nije došlo i nama.

U nas je rat kreno, mislim između naših i muslimanske Armije, tačno šestoga mjeseca, desetog datuma 93. godine. Tada smo zapucali jedni na druge i to je trajalo do trinaestog. Svega je bilo, i granatiranja, pucanja i snajperista. Sve su Muslimani zaokružili, uzeli su s brda položaje i onda su samo zbijali u sredinu. Vidimo mi sela, koja su od nas bila malo dalje, da gore, da se jake borbe vode. I mi vidimo, već iz ovi sela svjet odlazi, prljav, djecu nose u naručju. Pitamo ih mi šta je, kažu bježte kud znadete, poklaće vas, pobiće vas, već se primiču našem selu, krenuli su s brda.

Kažem svom mužu, šta ćemo mi, četvero je djece, kud će, šta će. Kaže on, idi vidi kud će susjedove žene pa idi i ti. Idi sa susjedima iz sela, pa šta s njima bude nek bude i sa vama.

Tada sam pitala muža, imali smo malo neki para, i reko, oćeš li to sebi ostaviti ili će ja ponjet. Kaže on uzmi ti, pa s mene šta bude. Ja sam to uzela i to sam ponjela sa sebom.

Nisam ja mogla ponijeti ništa puno, samo malom sam ponijela mljeka, jednu deku i sasvim malo garderobe. Nemaš ni vremena, a ne možeš ni nositi, jer morala sam djete nositi. Nisam ja smila dočekat da me istjeraju, da mi dođu u kuću, jerbo sam ja imala troje ženske djece, a svašta se priča, te silovanje, te ovo, te ono. Tako da sam skupila svoje četvero djece sa sebom, i napustili smo selo tačno šestoga mjeseca, desetog datuma.

Krenula sam sa ostalim susjedima putem kuda se jedva moglo proći do te trake. To je bilo samo trnje, bocato. S druge nas strane snajper gađa, vidi da mi idemo, da bježimo.

Tu je bilo isto opasno, mogli smo lako poginit, traka je išla, vozila je šljaku i pepeo. To je prljavo, prašina, ne vidiš ništa. Najstarijem djetetu mi je zlo došlo. Sve pješke, nemaš čime se prebacit, nemereš ti sada tražit prevoz, borbe se vode, nema prevoza. Bježiš kud znaš, samo sakrivaj se, ne smješ biti na otvorenom, da te vidi. Ne smješ glavnom cestom ići, samo ono gdje raste trnje.

Došli smo u tu termoelektranu, nas oko sedamstotina, gdje je bio UMPROFOR. Stajali smo pred jednom zgradom zadugo, svi oni koji smo tude došli. Davali su nam vodu u tetrapak pakovanju, i dok su se oni dogovorali, pošli su nas pregledati onim aparatima da nemamo šta, tako da su nas pošli puštat u tu zgradu.

I tu kad sam došla, onda mi javiše da su mudžahedini ušli u selo i da su mi muža zaklali. Plakala sam i ja i djeca, ne znamo ništa. Dok su ovi dolazili na tu traku, mogo si dobit neku vezu. Nakon dva dana pitam ja šta je, da li je pogino, dal nije, samo da mi je znati da li je živ. Kad kažu nije. Ubijen je i on i još jedan.

Sve je otišlo, samo nji dvojica ostali, ranili stoku, on je mislio to će stat, traćaće te borbe možda malo i vratit će se svako svojoj kući. Ko kad je svako imo krave, svinje, imo kokoši, oni su to sve morali raniti.

Moga muža i tog drugoga je tražila njiova muslimanska policija. Imali su oni i blokiće i sve koga traže, dok oni pitaju ovog jednog, kako se ti zoveš, đe je otaj, otišo je dole. Dok pitaju drugog, đe je ovaj, otišo je dole. Samo je sreća bila što oni nji nisu poznavali. To su bili, možda iz Visokog, možda iz drugog mjesta policija. Da su to bili naši, poznali bi ih odma.

Moj muž je došao poslije sedam, osam dana, kad su prošli ti napadi, tad je on stigao nama u termoelektranu.

U termoelektrani su nam dali nake male spužvice. Ko će, kaže krevet, nek ide napolje pa će dobit pod šatorom krevet. Šta će, ja sam imala četvero djece, meni one spužvice male, dole je beton, mislim žao mi djece, oboliće mi djeca. Zato sam ja rekla, ja će van pod šatorom, samo mi dajte krevet, a kreveti od cerade,

željezni, samo cerada tanka, zategnuta kanagom, ništa. Ja sam bila sa svojim četvero djece i mužem na vanu, mraz, snjeg pada, mokro, ladno, ona cerada slabo pomaže. Onda sam molila tog najglavnijeg, daj mi bolan, pusti me unutra u tu zgradu da negdje uniđem s djecom. Zao mi, reko, djece, studeno je, nemaš šporeta, nit grijalice, nema ništa. Tako da mi je jednog dana on odobrio, ako mogu ne moći, kaže naćemo ti mjesta i smjestićemo te.

Ove sam dvije kćerke na jedno mjesto smjestila, dok smo se muž i ja i ovo djece smjestili na drugo mjesto. Onda su navalili komarci neki, vragovi, iskladoše, ne možeš spavat, ne možeš ništa. To navalilo na djecu, ta nisi mogo naći čista tijela da to sve nije izbocano, zbog komaraca.

Rana je gotovo bila nikakva, najviše leće i pire, gotove konzerve, sve bez kruva. Onu bi leću skuvali i u njoj nema šta nema, i kamenja i grančica, i pire, bez začina, samo u vodi. Najviše smo to jeli.

Sanitarije nema ništa, vode njekad je bilo, ako oćeš se kupat ili nješta, moraš vamo na vani malo naložiti vatru, pa u jednoj kantici da bi ugrijo vode i da bi se mogo okupat. Struje njekad ima, njekad nema. Nisu nam nit toalet papira, nit šampona davali, tako da su se i vaške pojavile.

Mogli smo dobiti neke robe i tako nešto, jer bi nam to dovukao svećenik. Ranu nam nije mogo donosivat, jer nije imo. Imali smo mi misu tu, nisu branili unić našem svećeniku. Mi bi se tude skupili i on bi nam držao nedeljom misu. Kad nas je posjetio Vinko Puljić, tada su nam oni donjeli ko neka pakovanja keksa. Njega su pustili, on je bio s nama i držao nam je misu.

I tude smo mi bili, nisi smio izaći, ako izađeš, ne možeš se vratit.

Zgrada je bila velika, i oni su nju žicom zatrnili, skroz okolo. Bilo je nekoliko struka žice, da niko ne može izaći ni ući. Bila je to samo jedna prugica, skroz mali prostor, za mene pravi zatvor. Ali, oni ti garantiraju, ako se tude šta desi povešće računa o tebi, a ako bi izašao van te žice, oni nisu odgovorni i kad bi te neko ubio. Podi za Vareš, ufate te, vode te u zatvor i primilate te. Tako da smo ostali tude do primirja, dok su potpisali.

Devet mjeseci punih smo tu bili, znači od šestog mjeseca, a izašli smo u trećem mjesecu. Čitavu smo mi zimu tu priboravili.

U trećem mjesecu (1994. o.a.) odlučili smo da idemo dalje, dodijalo nam, dodijala nam glad, dodijo nam UMPROFOR više, sve obećava biće razmjena, biće ovo, a nikad ništa. Ne bi mi smili još izaći, al eto ko neko prođe i javi se preko radio Kiseljaka, prišo je taj, prišo je ovaj, i tako da smo i mi jedno jutro odlučili da i mi izađemo. Muž i ja, i još nekoliko nas je izišlo.

Mi smo išli sve pješice, glavnom cestom od Kakanja prema Kiseljaku. Kad smo došli iza Visokog, zastavi nas muslimanska policija. Gdje ćete? Hoćemo u Kiseljak. Ne možete! Nazad!

Provedu nas nazad, ajte u Visoko u policiju. Uveli nas šesnestero u policiju. Policajci su odvodili naše muškarce, jednog po jednog. Mi nismo znali kud ih vode.

Ide jedan naš taj susjed, giba se, mi mislimo da su ga isprebijali. Došo ti on, sad treba da ide moj muž tamo na ispitivanje.

Nama su tu dali crnog kruha namazanog sa nekim pekmezom i malo vode. Ispitaše nam ljudi i viču da idemo kod svećenika u Visoko, da idemo kod njega noćit. Kad smo dole njemu došli, odvede nas on tamo u jednu prostoriju i ovde čete, kaže, noćit. Prostre nam on neki deka. Deke su prljave, droljave, dole je patos. Jeste li gladni upita, mi svi kažemo da smo gladni. Donjeo nam je samo jednu kilu onog petit keksa, na nas šesnestero.

Tu smo prenoćili, nismo mogli ni spavat, nemaš se s čim ni pokrit. Izjutra, viče on, dižte se, ajde doručak. Tad su nam spremili nako fin doručak, bilo je kruva, bijele kafe. Mi smo vas kruv pokupili sa stolova, i onda smo morali ići iz crkve kud znađemo.

U Kakanj nam se ne ide, u Kiseljak nam proć ne daju, a kuće su uništene i ne možemo se njima vratiti.

U tom su momentu Srbi pošli granatirati Visoko. Granate padaju, ja kažem, da oće jedna sad među nas, jer ne znaš kućeš više i šta ćeš više.

I onda smo otišli i vratimo se opet nazad u Kakanj. Nismo se vratili u UMPROFOR, ne daju nam više ući. Ja sam onda molila boga, da mi je sad uć, pa da i na betonu spavam. Sad ne znam kud ču. Kuće nemam, proć mi ne daju. Odemo mi kod jednog rođaka malo tu u Čatićima. Nemaš šta jest, nemaš na čemu spremi. Nas je šestero, djeca traže jest.

Išo ti je moj muž, tražio od svećenika u Kaknju, pa su mu oni dali malo ulja, malo šećera, malo mlijeka u prahu. Išli smo onome i u Kraljevu Sutjesku i od njega smo isto iskali, dao nam i on malo brašna. Jedan dan kažem ja mom mužu, mi ćemo ići, žene i djeca. Moramo, nemamo od šta živit.

I mi se odlučimo, pješice, sve glavnom cestom, opet za Kiseljak. Krenem ja, i još tri, četiri žene. Samo su nam muškarci ostali. Tri, četiri dana mi smo morali tamo provest. Neda ti proć. Mi pojdemo, on vrati, mi pojdemo, on vrati te. Mi smo ti išli, išli, prošli ti mi Visoko, tamo ti mi idemo baš đe se te borbe vode, vide se i linije. Zastaviše nas jedni na cesti. Gdje čete?

Ja sam imala uza se sto dvajest američkih dolara, pa mi je to dao svekar da imam, pošto idem sa djecom. Sad sam mislila uzeće mi to para, a ako mi i uzmu, da mi neće djecu dirat. Daću mu i pare i sve, bar da mi djecu ne dira. Nisu nam to uzeli ništa, pustili su nas. Kažu ne idite, poginućete, Srbi gađaju. Vi nas pustite, ako Srbi oće da nas ubiju, nek nas ubiju. Mi se nemamo više čemu veselit, ni nadat, što će biti nek bude.

I tako smo mi išli, kad mi vidimo preko rijeke stoje dvojica vojnika. Dok smo mi mislili šta će biti od nas, oni nas zovnu preko jednog mosta: Dodite vamo, dodite. Mi smo tako došli, a on kaže, idite vamo gore za nama. Gore smo išli uz jedno brdo, ne može bit gore, put nikakav, više provalija, i kad smo izišli, kaže on nama

sjedite za jedan napravljen sto u šumi. Mi samo gledamo gdje će koja žrtva bit, jer pričaju, da kolju, ubijaju. Vide oni da smo se mi uspaničili.

Dok ovaj ode i nama donese jednu bluzu i na njoj je oznaka od HVO-a, znači da je to Hrvatsko vijeće odbrane. Ali, eto mi smo mislili da je i to laž. Nemamo mi ni u njega povjerenja, đaba što to on priča, kome danas da vjeruješ. Kad on zove vezom dvojicu vojnika, dođite, imate da ove provedete do jedne škole. Došli su oni, ta dvojica vojnika, a uz nas idu ova dvojica. Bojiš se ti. Sve piše, minska polja, minska polja, kuda smo prolazili. Teško je, šta zna djete, odletiće malo s puta, gotovo je. Kad smo došli u školu, posjedali smo tude. Podješ nas ispitivat kako se ko zove, šta smo, kud smo pošli, tamo, vamo, gore, dole. Pošli smo u Kiseljak rekosmo. Jeste li gladni?

Mi svi šutimo. Jesmo. Kad su pošli mećat, nismo mogli zamisliti da čemo više vidit prid sobom čitavu štrucu kruva. Tude su nas brate naranili i konzervama i salamom i dadoše nam kasnije jednu gajbu kisele. Tek smo tad malo dušom danuli, vidili smo da smo došli đe su naši. Eto kad smo se tude fino najeli, sad zovu tom vezom da bi neko došo prid nas, da bi nas vuko u Kiseljak.

Kad smo dole došli, hoće opet u policiji da nas pitaju. U tom sam ja imala sreću što sam imala tu sestru, pa sam ja izašla. Ostali su jadni otišli u te škole, smjestilo ih je tamo u neke centre.

Ja sam tu bila kod svoje sestre iako je i u nje smještaj nikakav, mal. Njih je bilo četvero, nas je bilo petero i njen muž došo. Nema ni banje, nemaš nikakvih uslova ni tu za život, ako išta, imala sam šta jesti.

Jednog dana, ne znam šta ču, kud ču, nemaš ni stana, zauzete i muslimanske kuće, odlučim ja da uđem u tu bogomolju, đe su muslimani bogu se molili. Pošla sam da sklanjam po onom mejtefu, one slike, i one njiove kurane i to sve, reko metniču ih na tavan, ispod krova nek im ne kisne, da mi je se samo smjestit, malo s djecom i to. Kad sam pred vratima vidila đe ono mrtvace peru, znaš ona kolica i ono, e tu mi je muka bilo, reko, sad mi se ovde ne boravi, stra me neki uzeo.

Jedna žena me posmatrala, što ču ja u mejtefu. Došla ona kod mene, i pita šta ti tude radiš i šta očeš. Ja sam joj tako kazala, ja nemam kud, ja imam četvero djece i muž mi treba da dođe, nas je šestero. Kaže ona meni, ona je bila blizu đe su te crte, ja ču se vratit svojoj kući, a ja ču ti ovu muslimansku kuću dat, pa ti u njoj živi. Dok je ona to meni rekla, meni drago, neću u mejtefu, stra me. Ona je iz te kuće pokupila sve, što je god mogla, sve je stvari odnjela. Al je meni bilo samo važno uć. I ona, kad je se odselila, ona je meni dala ključ.

Meni su se opet dobri ljudi našli, pomogli su mi, neko mi je dao tepih, neko mi je dao kauč. Tu sam ja boravila dva mjeseca. Na Uskrs mi dođe i muž, uspio je nekom vezom da stigne do Kiseljaka.

Bio je on s nama jednom na Paleškoj čupriji i kad smo vidili da u Kiseljaku nemaš posla, tu smo odlučili, jer su svi ovi naši iz Kaknja ošli prema Hercegovini, Hrvatskoj, idemo i mi jednog dana.

Kažem ja svom mužu, iču ja sa djecom, jer za muškarce nije bilo sigurno da idu iz Kiseljaka do Čapljine.

Putovali smo iz Kiseljaka dovde posebnim autobusom, i ovde su nam prije već jedni prijatelji ošli, pa smo čuli za ovaj kamp i to da ima kućica i da nije loše. Ja sam došla ovde u ovaj kamp, bez muža, opet sa svoje četvero djece i ponila sam tuda iz Kiseljaka malo više torbi i stvari. Kad sam došla obratim se tom najglavnijem, mogu li i ja dobit kućicu, kaže on meni, ne možeš dobit kućicu. Što ne mogu? Ne možeš, to se čuva za vojsku, to se čuva za ranjene, to se čuva za porodice poginuli.

Vidim tu useljeni kojim nije niko ni pogino, niti išta drugo. Dobro, ja sam šutila, ajde.

Hodala sam ja jedno tri dana ovda, po ovom kampu, noći kod ovoga, noći kod onoga sa svojom djecom. Šta ćete, davali su mi jest, ona mi dadne ko danas ručak, onaj ti da večeru. Nemamo mi ni para, nemamo ništa, došli smo, pa eto. Jedan dan došo je ovaj šef glavni, i ja sam njemu fino rekla, ja više nemam ovde nikog. Il mi daj kućicu, il eto tebi četvero djece, ti se za njih brini, a ja ću s onog mosta tamo što ide u Čapljinu, skočit u Neretvu, pa šta bude.

On je bio fer prema meni i reko mi je, nemoj se sikirat - ja ću tvoj problem rješit. Kasnije sam ja ošla opet tamo u općinu, tamo u Čapljinu, da vidimo šta ćemo s nama, jerbo su nas tri porodice došle zajedno iz Kiseljaka ovde. On ti je za nama stigo, taj što daje ključeve, idite kaže, ja sam Vam dao ključeve, uselite.

Kad sam došla ovde, bio je go pod, bio je jedan sto, malo veći od ovoga, i dvije klupe, oni su kreveti željezni bili. I kad sam vidila svoju djecu ko da sam ja sve dobila na svjetu. Sve.

I eto tu boravim već petu godinu. Došli smo na Petrov dan 29.6.94. godine, to znači prije pet godina. I muž mi je došo nakon sedam dana iz Kiseljaka ovde. Uspio je, jer je bilo odobreno da vojska može da ide autobusima. On nije bio vojnik, on ti je bio kao u civilnoj zaštiti. Vojnik nije bio jerbo, nisu njega ni htjeli, jer kad je se organizovala ona prava vojska on je bio 55. godište. Imo je puno godina, nisu htjeli da ga prime.

Kad smo došli ovde bilo je rane. Vojska nam je davala ranu. Dobivali smo i onda po jedan obrok, po pola kruva na osobu i dobijemo variva, mislim na nas šestero. Ja donesem u jednoj šerpi, pa moglo nam je bit.

Bilo je ovde puno bolje kad smo došli. Imo si ko njeku slobodu, mogo si se slobodno krećat, to nam je bilo najvažnije. Nisi se bojo ni mraka, ni ono, znao si da je tu samo naš narod hrvatski, da je tu naša vojska. Kad smo mi došli rat je već stao, mi ovde nismo vidili rat.

Mogo si se kretat, otić i prošetat i ako ti se mogućnost ukaže neki dinar zaradit. Išli smo kod ovia ovde mještana raditi.

Naš svakodnevni život ovdje nije težak, ali ne znamo sutra kud da krenemo. Mislili smo se opredjelit da ovde pravimo kuću, jer ja se nikad ne bih željela u Kakani vratiti, gdje smo mi živili. Jerbo smo mi proživili svašta, i ja ne bi opet vodila svoju djecu u istu situaciju. Mislim kakva je ova situacija, da neće dugo moć da bude mirno tu. Ko je se god naš vratio tamo, ubijen je ili je primlaćen.

Ja mogu samo bogu da se zahvalim što mi je dao zdravlja, da mogu da odem zaraditi svojoj djeci. Ne mogu ja samo živit što se meni dadne danas pola kruva po osobi i što mi se dadne ono variva. Dobro dadnu oni nekad, te organizacije što dođu, dadnu nekad jaje, mislim treba kazat to. Al to je sve malo, bez novčane pomoći.

Moram ja svom djetetu uzet hlače, hoće sladoled, hoće voće, hoće ono, ne moreš ti samo sklopit ruke i čekat pola štruce i to.

Ja i muž odemo vako kod kog, zaradimo, i više ništa drugo nemamo. Idemo brat paprike, vadit krompir, svašta. Dan radimo, onda nam taj čojek plati, odemo onda nekom drugom čojeku radit i tako.

Ja se ne želim vratit, ja sam baš i ovde dala izjavu kad su oni pitali, ko želi se vratit, ko želi da mu se kuća obnovi. Moja je kuća uništена. Ja vam mogu fotografije, ako hoćete pokazat o njoj, mi smo nedavno išli da je snimimo, pošto smo mi odlučili da idemo za tu Canadu. Da imamo uspomenu od nje, slike i to. Ja sam tražila da oni procjene kolko moja kuća vrijedi i moje to zemlje, i da oni meni dadnu nadoknadu. Oni su meni rekli da se o tome još ne rješava, o nadoknadi. Sada se samo opravljuju manje oštećene kuće.

Ovde sam više od četiri godine, i teško mi je sad i odavde krenut, već sam upoznala i prijatelje. E to mi je sad teško, kao što mi je bilo teško napustit svoju kuću i otići od svoje kuće, e sad mi je teško izaći iz ove kućice, ako mi vjerujete. Mi smo skontali da idemo u Canadu, pa kako će i tamo bit, bog zna. Ne vjerujem ja da će meni i ta Canada nešto dobro ponudit, ne vidim ja ni tamo neku sreću.

Meni je četrdeset jedna godina, da li ću ja moći jezik svladat, da li neću, kakvo će mi zdravlje bit, kakva klima, kako ćemo to sve podnjet. Idemo u Canadu i zbog djece, što ne želimo više tamo, u otu situaciju koju smo mi proživili. Možda će bog dragi dat nešto, ne treba nadu gubit. Sad, kad me bude muž zvao u srjedu, znaćemo koji dio Canade je, u koji grad idemo.

Do svega ovoga je moralo doći, i došlo je. To je sve zbog političkih stvari. Ne znam ko je kriv za rat, ali po mome svemu, kao da je to došlo odnekle sa strane. Neko je imo interesa od rata, neko je izgubio, a neko je dobio. To ti je uvjek bilo. Dok sam ja izgubila sve, neko je dobio još onoliko kolko je imo. Neko je dobio bolju funkciju, dobio je možda bolju kuću, dobio je bolji stan, voza dobre aute, to mu je sve rat pomogo. Za sve tri strane je to isto.

Ja mislim da bi trebo da bude ponovo rat u Bosni i Hercegovini jer ovo nije ništa sređeno, kao Srbi su se navodno odvojili, imaju i tu svoju srpsku republiku, dok su nas i Muslimane opet spojili u Federaciju.

Teško je da ja danas živim sa onim susjedom koji je gledo da ubije mene, koji je ubio mojih sedam rođaka, koji mi je ubio od sestre sina, meni je teško sa takvim ljudima više živit. Ja ne mogu tu da živim, ja to ne bi mogla više ni da gledam.

Više zajedničkog života između nas i Muslimana u Bosni i Hercegovini, barem u Srednjoj Bosni odake smo mi, nema.

Nisam ja neka osoba koja bi mogla neke osvete da pravim. Nisam ti ja za to, nemam ja te slobode ni te snage da bi ja sad mogla njekome nešta uraditi. Tako da smo i odlučili da nećemo to radit, ni osvete, ništa i da čemo otići neđe da to više ne gledamo.

Nacionalni identitet je važan za mene. Ne znam zašto, tako smo odgojeni, i otac i mati bili su Hrvati i vjerovali su u boga. Tako su nas vaspitali da smo morali ići na vjeronauk, da smo morali vjerovat, iako ga nismo vidjeli. Ali, znamo da postoji neka sila i da bog postoji.

Ako je moj otac vjerovo i moja majka vjerovala, i moja sva rodbina, e danas ja vjerujem u to, vjeruje moj muž, i ja danas svoju djecu vaspitavam i ja se nadam da će oni vaspitat svoju djecu.

Po mome, nek si ti druge nacionalnosti, ako si ti čojek, meni to ne smeta što si ti Musliman, a što si ti Srbin. Dok nije došlo do sukoba išli su Muslimani u džamije, išli su Srbi u svoje bogumile, nije niko nikome branio. Nije ni on meni do sad sovo mater ustašku, dok se nije zaratilo, ni onaj njemu četničku, ni onaj njemu balinsku.

Što se tiče gledanja na druge religije, sad je to malo nezgodno. Ono dok sam ja djete bila i udala se, svi Muslimani su odali normalno, i žene i sve. Dok ja sad vidim toliku curicu, i ona je se sad već zamotala, to nije prije bilo. Vidim ženu sva se zamotala, šta ja znam, to me podsjeća, to mi je moj otac pričo, da su to prije tako odali zamotani Muslimani, znači da bi se oni vratili opet na ono 500, kad su oni vladali.

U Bosni bi sada bilo potrebno da se otvore radilišta, da bi ljudi mogli radit, da ne bi ubijali dosadu. Bez rada, bez fabrika, bez tvornica, ovde nema života. Politička situacija je ionako teška. Sve, ko nešto rješavaju, ništa ne rješavaju, nešto dogovaraju, ništa nisu dogоворили, ništa bolje ne ide. Šta je bolje, to je što se ne puca i ne gine se, to je jedino, ništa drugo.

Kad bi birala između Bosne i bivše Jugoslavije, ne znam šta bi više volila. Bilo je njih dobrih dok Tito nije umro, pa onda oće ovaj na vlast, oće onaj na vlast i odmah su nastali problemi. Dok je i Jugoslavija bila i tад je se osjećalo, ko je gore, povuče svoga na to mjesto. Tada smo mi Hrvati bili uvijek dole. Sve po većim položajima bili su Srbi, generali i drugo. Nama je Hrvatima bilo i tад, nismo mogli bolje proć ko što su drugi mogli proć. I tад smo mi bili nižeg ranga. Mi smo Hrvati narod koji je u Bosni i Hercegovini najmanje zastupljen, i uvijek smo bili sirotinja.

Meni je drago, što smo mi na primjer dobili u Bosni i Hercegovini pravo, ko i ostali narodi, Muslimani i Srbi. Al ne možemo mi imat pravo ako nas nema. Nema nas Hrvata u Bosni i Hercegovini, naš je narod, hrvatski, otišo.

I sad oni ne daju da se izlazi. Suviše kasno, jer je narod otišo. Gdje ćeš se ti sad vratit? I onaj ko se vrati, vrati se star. Dedo, baba umru, umrlo je sve i gotovo je.

Ja bi za Bosnu i Hercegovinu želila, kad smo mi tu već stvorili neku Herceg Bosnu koja nije mogla da prođe ni u svjetu, niđe, koju su eto pobrisali sa papira. Ja bi želila da su nas podjelili u tri torna, da drukčije ne kažem, ko stoku, nas Hrvate u jedan, Muslimane u drugi, Srbe u treći. Tako bi bilo puno lakše živit u Bosni i Hercegovini. A pošto to nisu uradili, vratili su nas opet u 91. I 92. godinu, da ja idem tamo, da ja gledam kad će onaj komšija Musliman ubit moga muža, samo što je on Hrvat. Da bi sutra moje djete ošlo u školu da ga zovu, ti si ustaša, ti si vaki, što knjige pišu, vi ste klali nas, vi ste ustaše.

Ne vidim ja život tu. A da su nas odvojili, tu žive Hrvati, tu žive Srbi, tu Muslimani, pa se vi pazite, pa vi odajte jedni drugima, pa sarađujte. Ali ovo što su napravili, ovo se meni ništa ne sviđa. Ništa.

Bilo je teško tri puta ići bez muža sa četvero djece, možda da se nikada ne vidimo, al je bilo tako. Živiš u braku, odvojiš se od braka, sastaneš se, opet se rastaneš. Samo mi je teško što se moram i od ovog naroda rastajat, to su sve teški trenuci.

Posljednja želja čitaocima je, da vide šta sam ja prepatila i zbog čega sam morala da idem, i da se to, naš križni put, ne desi ikom. Eto.

Konjic

Imam 45 godina. Prije rata živjela sam u Konjicu sa mužom i sa djecom. Privatno smo nešto radili, tako da sam imala dobar poso. U onome mjestu gdje sam ja živila svi su imali poso, i svi su dobro živili. Nećemo reći da smo dosegli standard zapada, ali smo živili na jednom nivou. Skoro svaka obitelj imala je stan sređen, auto, vikendicu na selu, ili kuću svoju privatnu. Godišnji odmor se obavezno provodio na moru.

U mom gradu je bilo odprilike negde 50% Muslimana, a ono 50% Hrvata i Srba, malo više Hrvata nego Srba. Negde Srba odprilike 20%, a Hrvata tako 30%. Ljudi su radili i živjeli normalno zajedno. Ne znam da je neko imo problema na nacionalnoj osnovi.

Možda najveći problem u to vrijeme da je bilo da se dobije stan, jer su stanove dijelili u preduzećima i ustanovama.

Što se tiče vjere, ljudi su mogli sami odrediti da li vjeruju ili ne vjeruju. Prije ovog, kako bi rekla, pluralizma, u nas je prije jednostavno vladao komunizam. I ko je bio komunista, on je mogao ostvariti lakše svoja prava, takvo je društvo bilo. Onda je došlo taj pluralizam gdje su ljudi mogli slobodno izraziti svoju vjeroispovjest, ići u crkvu i tako.

Onda je oko devedesetih godina već neka napetost počela da se osjeća, jer su ljudi malo previše počeli izražavat svak svoju vjersku stranu. A to se desilo zbog toga što su ljudi u komunizmu bili sputavani, ne da su bili sputavani, moglo se tad ići u crkvu, ali jednostavno, svi vodeći ljudi na položajima u preduzećima i bilo gdje, oni su bili komunisti, a ko nije bio komunista nije mogao biti taj neki vodeći. Već oko devedesete se osjećala napetost, da će se jednostavno nešto desiti, jer su počele ove republike se otcjepati. Kad se Slovenija otcjepila, zatim Hrvatska, onda je normalno na red trebala doći Bosna i Hercegovina.

Rat je kod nas počeo 92. godine negdje u proljeće, čini mi se u četvrtom mjesecu. Jednostavno su se Srbi izdvojili, počeli su bježati iz gradova i seliti se samo u te srpske sredine gdje su oni većinski narod. Evakuirali su se na sigurno mjesto, jer su znali da će rat početi. Po neko je osto u gradu, al taj poneko nije ni bio važan. A onda su počeli prvi Muslimani, a također i Hrvati, na neka sigurnija mjesta bježati.

Srbi su bili zaposjeli sva uzvišenja oko grada i onda su jednostavno počeli pucati po nama. Granatiranje je počelo negdje oko Uskrsa, u april te godine.

Kad je prva granata pukla ja sam, mislim, ne znam, jednostavno taj doživljaj vam ne mogu opisati. Kad sam čula prvu nisam ni znala šta je granata, ona je prozujala iznad nas, i onda je zviznula. Jednostavno nismo znali šta se događa. Posle smo se navikli i na granate i na sve. Većinom se danju granatiralo, a i noću ponekada. Bilo je sat dva između, pa onda opet tako, dok se pripreme. Mi smo svi bili u kući. Puno vremena smo živjeli u skloništu. Čovjek u tim momentima ne misli ni na šta, samo maltene, da preživi, ništa drugo, nemate nikakvih drugih potreba.

Konjic ima svoju prirodnu vodu znate, tako da nije bilo problema sa vodom. Struja se, što je i bila, nije smila palit u noći, a hrane je bilo u nekim zalihicama, a nešto se i posadilo.

To granatiranje je trajalo skoro godinu dana. Čitav život se odvijao između granata.

Ja sam napustila Konjic u devetom mjesecu 1992. godine. Ja sam bila do tada u Konjicu zato što sam imala staroga oca koji nije mogao nigdje i on je umro to ljeti. Kad je umro, onda sam ja otišla. Prešla sam u Buturović Polje, to je dole na Neretvici, Ostrožac, dole smo imali vikendicu. Dole nisu mogli Srbi granatirati. Otišla sam sa djecom, a muž je osto i dalje radit u Konjicu. Četvero nas, troje djece i ja. Djeca su bila mlada. Autobusom smo preko srpske teritorije otišli u Buturović Polje. Nikad se nije išlo na sigurno. Ako dođete, dođete. Autobus je išao iz Konjica u jednome dijelu koji je bio zaklonjen malo, tako da se nije moglo to granatirati. Ponjela sam samo osobne stvari, ništa drugo, torba na rame.

U Buturović Polju, može se reći, živjelo se nekako normalnijim životom. Do trećega mjeseca 1993. godine. Onda je počela napetost s Muslimanima. To je eskaliralo u četvrtom mjesecu 1993. godine u rat. Kuću sam napustila zbog granatiranja, zbog opasnosti i zbog djece. U stvari moj muž je osto u kući, nije kuća bila napuštena, a ja sam povremeno dolazila. Djecu sam sklonila na

sigurnije, a ja sam dolazila dva puta u tjednu kući, i odrđivala one sve poslove kućne. Bilo je opasno, ali ja jednostavno sam se osećala da moram doći kući, a i da moram biti i sa djecom.

Bilo je pucanja, bilo je, a i pokolj je bio. 23. aprila je bio pokolj nad Hrvatima od strane Muslimana. Gdje su god koga našli muškarca, ubijen je tad, u selu Trusina, a žene su zatočili i djecu. I s tim se tako živilo negde tri mjeseca, četiri, u potpunom okruženju.

Onda smo stvarno morali napustiti Buturović Polje. Mi smo dole bili u jednoj manjini u početku. U početku jedan Hrvat, četiri Muslimana, a kasnije je bilo jedan Hrvat, deset Muslimana. Vikendicu sam napustila u sedmom mjesecu 1993. godine. Tad nam je rečeno da čemo samo pet, šest dana da se sklonimo.

Bježali smo u noći preko jedne planine gdje, što kažu, ni vukova nema. Takav je teren ružan. Pješice. To nikad neće zaboravit, neće niko od nas. Čitavo ono što je ostalo hrvatskog stanovništva tamo, bježali smo preko te planine. Išli smo u zbjegu svi skupa. Danu smo se krili u šumi, a po noći smo išli. I tad se je po nama pucalo, nije moglo opasnije biti. Pucanje od Muslimana. Nisu tada djeca s mnom bila, nije niko ni za koga znao. Ja sam sama bježala tad, takva je nastala panika da niko jednostavno ni za koga nije znao. Nisam znala gdje su djeca dok nismo izišli. Imala sam samo ono što je na meni bilo, ništa drugo.

Pješke smo išli, išli smo dva dana i dvije noći. Ni kapi vode nismo imali. Po noći je pala tolika kiša, ma nebo se otvorilo, vjetar je toliko puho, grmilo je, sjevalo. Ali to nam je išlo malo u prilog, jer se nije ništa čulo u noći. Toliko je vjetar puho, sutra dan kad sam ja pokušala s lišća da rosu, da kap vode uzmem, nije bilo nigdje ni kapi vode na listu, znate, mislila sam barem ču skvasiti usta, al nije nigdje ni ta kap bila.

Došli neki kamioni, ja ne znam ko je došo po nas, pa su nas dovezli do Prozora. Iz Prozora su nas kupili neki teretni auti, pa smo išli, preko nekog puta spasa, preko Vran planine ponova, do Posušja. Iz Posušja smo došli u Čapljinu. Ali kad smo došli u Čapljinu, oni su također isto u jednom prognaničkom centru bili smješteni kao i mi. To su bili Muslimani iz istočne Bosne, dole Trebinje, Stolac. Oni su isto bili smješteni u tom kolektivnom centru gdje smo došli mi Hrvati. Nji je bilo tad 80, a taj centar je primio nas 40. I živjeli smo skupa. To je bio jedan đački dom i živili smo skupa tu skoro godinu dana. Hranili smo se skupa i živili skupa, ponovo. Posle svega onoga što su nam učinili Muslimani, mi smo došli i živili sa njima tu ponovo. Bilo je teško, al nije ni jedan incident bio. Hrana je odnekud dolazila, ja u taj momenat nisam znala odakle, ali bilo je loše. No, oni Muslimani dok su bili tu smješteni, oni su nešto prikupili znate, jer su humanitarne organizacije dolazile i djelile im. Mi kad smo došli, sve se to poremetilo. Ali smo išli ono u bašte i krali paradajz, papriku, smokvu, grožđe, da bi preživili to.

Rat je bjesnio svugdje okolo. Nije Čapljina granatirana u to vreme kad smo mi došli, ali jeste bilo pucanja okolo. Poslije je i Čapljina isto granatirana.

Muž je osto i ubijen je u Konjicu tad, od strane Muslimana. On je ubijen 22. aprila odma na početku sukoba sa Muslimanima. A ja sam tek čula negdje u devetom

mjesecu, kad je prvi konvoj došo odozgara sa našim ljudima, koji su isto također ostali zatočeni u Konjicu. Znam sve što se desilo s njim, ali to sad neću da pričam.

Kad se rasformiro onaj kamp tamo, gdje sam ranije živjela, onda su nas prebacili u ovaj kamp. Nismo svi prebačeni ni u ovaj kamp, jednostavno smo se raspršili ono gdje je bilo mesta i kako je ko mogo da se snađe. Pošto se ja nisam nešto bolje snašla, ja sam i dalje ostala u kampu. Jednostavno nisam mogla prihvati da živim u tuđoj kući.

Ovdje sam sad negdje oko dvije i pol godine. I tamo sam bila negdje oko dvije i pol. Ljepše nam je bilo u Čapljini. Bolji su uslovi bili, bio je centar grada, pa ste mogli lako doći i do pošte, autobuskog kolodvora i do željezničkog, grad je grad. Ovdje mi jednostavno preživljavamo. Niko nema mogućnosti da se brine za sutra. Ono što dobiju kao danas pojedu, ako nešto zarade na nekim sezonskim poslovima to ide djeci za školu, ili za obuću, odjeću. Vodi se jednostavno goli život. Uglavnom, sva djeca koja žele ići, idu u školu. Očevi, ako imaju sezonskog posla, rade, majke takođe isto rade po plastenicima i obavljaju onaj dio kućnih poslova, kao svaka majka i žena. Pošto je puno razvijena poljoprivreda, voćarstvo, nađu se lakše sezonski poslovi.

Imam kuću u Konjicu i znadem kakvo je stanje. Kuća je oštećena ratom, al je useljena. Pa nastojat će se ja vratiti, jer kuću sam ja pravila i moj muž. Nisam je ni od koga dobila na dar ni ništa. I ako se stvore uslovi da se moja kuća isprazni, da ja mogu u njoj živjeti, vjerovatno bi se ja vratila. Sad se ne mogu vratiti i kad bi htjela. Ja sam dala zahtjev tamošnjim vlastima da mi se kuća isprazni. Vidjećemo šta će oni odradit.

Najveća glupost koju je čovječanstvo učinilo - to je ovaj rat u Bosni i Hercegovini. Tu niko ništa nije dobio, svi smo gubitnici. Ja mislim da je čitavi svjet, one vodeće sile da su krive, što ga u početku nisu sprječile. Pa mogli su, kako su god sad rekli stop ovo, stop ono, mogli su i u početku to, a ne da se pobijemo, i da se pokoljemo, i da onda nam dođe i da nam kaže. Sad nam planira i zastavu, i izbore, i tablice, i valutu i sve moguće. Zašto to nisu odma u početku rata? U ovom ratu svi smo mi oštećeni, da se razumijemo, i fizički i psihički. Ja se osjećam oštećena fizički zato što sam operirana, što jedan dio tijela nemam jednostavno, i tako da mi je sad po sredi i pritisak i šećer. Sve su to neke posljedice nervnih šokova.

Ja mislim među običnim ljudima nije bilo interesa od rata. I za nas je to čudno, to šta je okrenulo mirne ljude jedne protiv drugih. Ja sam živjela prije rata sa svojim komšijama Muslimanima i Srbima, slavili smo njihove praznike i oni sa mnom moje. I baš nam je dobro bilo. Ali, evo sad se desilo. Dosta nam je rata, možda onima kojim nije niko nestao iz obitelji, oni ne znaju kako je to. Onima kojima je neko nešto iz obitelji oni su ga siti. Ali i mir po bilo kojoj cjeni, nije ni to ništa. Ako će ja cjeli svoj život ostati u ovoj zgradbi, onda bolje ne živit, jednostavno ja ne

znam kako nastaviti zajedno više. Dok krv nije pala moglo je se to sve nekako, poslije vrlo teško.

Mislim da se ponovo može živjeti u miru, ali jedni pored drugi, a skupa nikako. Onaj čovjek ko mi je sve uništio i kažem, ostala sam bez igdje ičega, da li da se ja ponovo...??

Evo ja ču vama postaviti pitanje. Da li biste se vi vratili sad ako je na mom pragu i na mojoj kući onolike rupe, gdje je moj muž ubijen, ako je sve moje uništeno što sam stekla za 30 godina braka. I sad idete vi onako pognuti glave i kažete, došli smo, vratili smo se.

Moj nacionalni identitet je važan za mene. Ja sam Hrvat, katoličke vjeroispovjesti. I po državljanstvu ja se osjećam kao Hrvat.

Nacionalni identitet, pa sve ono što jednu naciju čini nacijom, kultura, jezik, normalno da je to važno. Ako ja to ne mogu, ako ja u svom mjestu sad ne mogu kazati tisuća, moram kazati hiljadu. Inače bode oči ako ja kažem tisuća, onda je vrlo nezgodno to. Ali ako će me u mom mjestu taj čovjek primiti isto kad ja kažem i tisuća ili hiljada, onda to ne bi bilo nikakvo zlo. Znači ja onda gubim slobodu ako ja ne mogu kazati tisuća, odmah ja gubim slobodu govora, izražavanja.

Mislim da moj narod ima drugačiji smisao o identitetu sad, nego prije rata, jer se to zatjeralo, znate puno se to zatjeralo. Tak se ono nešto probudilo u čovjeku znate, pa zna svoju istoriju i povjest svoju, zna to kroz ovaj rat. Jer dosta toga u stvari nisam znala. Evo reču jedan konkretan slučaj u školi. Alojze Stepinac, naš biskup, je proglašen kao ratnim zločincem, tako smo ga u školi učili mi. No, sad sam tek saznala ko je taj Alojz Stepinac bio, koji će se ovi dana proglašiti važnim, a crkva vrlo teško ljude proglašava važnim, da se razumijemo. I njih ne proglašava jedan čovjek važnim. Crkva kao crkva, ja mislim da je najjača sila u svjetu, ono katolička je. I normalno da, ako oni jednog čovjeka proglose, znači neko mi je lago u to vrijeme kad sam ja školu učila, znate.

Ja mislim da je religija važan dio nacionalnog identiteta. Ja sam bila vjernik i prije rata, i poslije rata, i uz rat, i biću dok sam živa. Što se tiče mog naroda, pa možda malo više praktikuju svoju religiju posle ovog sada, znate. I zbog rata, i zbog straha, jer čovjek se uvjek okreće nekome ko može pomoći, a u ovom slučaju jedino nam bog može pomoći, niko drugi. Ja mislim da Hrvat može biti musliman, i Srbin, i katolik. Znate Hrvat kao nacija ne sputava ni jednu vjeroispovjest. Prema tome, ko želi vjerovati neka vjeruje, a ko ne želi, fala bogu, on ima svoj neki drugi pravac u životu. Moja su razmišljanja o vjeri možda sasvim drugačija nego običnoga čovjeka, jer po vjeri, ne može se spasiti čovjek samo katolik, da se razumijemo, mora se spasiti i musliman, i Srbin, i protestant, šta ja znam koliko već tih vjera ima. To znači da nisu samo katolici ispravna vjera, nego sam ja rođena u toj vjeri i želim je sačuvati za svoju djecu i za svoju unučad. A nemam ništa protiv, neka drugi sačuvaju svoje. Ni jedna religija čovjeka na zlo ne uči. Nas

vjera uči da oprostimo, naša vjera. Što se tiče tih muslimana, nek im bog oprosti, ja kao obični čovjek ne mogu.

Ja ne znam kako da govorim o državi Bosni i Hercegovini. Ako je priznata srpska republika, onda znači ipak nije ona cijelovita Bosna i Hercegovina, po meni. Mislim, nije više ono što je bila. Pa dobro, Hrvati su se kao narod ipak izborili za taj svoj, ovaj nacionalni dio, znate, imaju slobode. Bilo je prije rata te neke slobode, al jednostavno je bilo, a nije je bilo. A sad jednostavno možete otići u crkvu, možete doći i u uniformi u crkvu, što ranije nije se smjelo. Bilo koja uniforma nije mogla otići u crkvu, znate, sad to može. I jednostavno malo se drugačije slave ti naši praznici. Čapljina kompletna, odiše nekom svečanošću pred Božić, pred Novu Godinu, što na primjer nije slučaj kad sam bila prošle godine prije Božića u Konjicu, nikakve obilješke nije bilo. I Božić i Nova Godina je sedam dana između. Ni za Novu Godinu nigdje vi niste mogli vidit ni jelku, ni neki ukras sedam dana prije.

Znate kako to poslije one sredine ružno izgleda, kad vi dođete sad u tako jednu sredinu, vi uopće ne možete shvatiti da dolazi i Nova Godina i Božić. Ja ne znam kako je kad im je Ramazan, al ja znam da ništa nije bilo u Konjicu, ama baš ništa. I ne znam kako su se ti ljudi osjećali. Jer čestita se Božić, Bajram, ja znam u ostalim zemljama državnici izmjenjuju čestitke. Zašto sve tako i kod nas nije moglo, ako je već prihvaćeno da ostane Hrvata. Zašto im se nije moglo omogućiti barem da se vidi to obilježje. A isto sam tako, čini mi se da ti dana u Konjicu, vidila jedan veliki plakat preko ceste gdje je pisalo: "Sretan vam nadolazeći Bajram", ili nešto u tome smislu.

Kada bi birala između Bosne i stare Jugoslavije, ja ne bi izabrala staru Jugoslaviju. Pa ne bi zbog jedne vladajuće stranke koja je bila komunizam. Jednostavno treba dati priliku svima. Nije ni to dobro ako vas neko nešto sputava i ako vi niste ta stranka, te ne možete biti ni direktor, ni ovo, ni ono. Još uvijek nam je država novo formirana, eto još uvijek mi odamo, još uvijek lutamo, ali ja se nadam da će to poslije izbora da se ipak malo nešto desi. Treba da oživi privreda kompletna, jer ovo je sve omrčeno, sve raskomadano, sve tvornice su razorene. One se vjerovatno pomalo dovode u red, jer je najpotrebnije da ljudi imaju poso, da rade i da živi svak. Kad ljudi budu imali, onda neće vjerovatno biti ni onog Srbina, ni Muslimana, ni Hrvata.

Opet napominjem, što se tiče moje vlastite budućnosti, nemam nikakvih želja. Želila bi da djeca moja žive normalnim životom, da imaju kuću ili stan. Da normalno žive, tako da ne moraju živjet nigde u tuđoj kući, ni u kampu, da imaju nešto, da imaju poso, da rade i žive i odgajaju svoju djecu. Najradije bi da svi ljudi žive u miru, da mogu raditi i zaraditi, a nek se političari dogovore da svi imaju podjednaka prava i obaveze.

Ovaj dio, ovaj ostatak života ču nastojat da proživim zbog djece i da ga malo produžim, zato što nemaju oca, pa barem da sam ja uz njih.

Poruka za čitaoce - najradije bi da se ovo više nikom ne dogodi što se nama dogodilo. I da ovi obični čitaoci dobro razmotre naše patnje koje smo preživjeli za pet godina. Do sad pet godina, ne zna se još koliko. Pa ako im to bude došlo u glavu da oni tako nešto čine, da imaju jednu pouku od nas, da nismo ništa dobili ovim ratom, samo da smo izgubili i obitelj, i kuće i sve.

Mostar

Muž: Imam 64 godine. Cijelo vrijeme sam živio u Mostaru, rođen sam u Mostaru i žena mi je rođena u Mostaru. I ona je mostarka. Ja sam bio nastavnik u školi srednjoj. Prosvjetni radnici su bili uvijek slabo plaćeni u odnosu na ostale, ali smo ipak živjeli normalno.

Ja nisam imao ni vikendicu, jesam kola imao svoja. Imali smo dvosoban stan, namješten. Mogao sam da odem na more, kod prijatelja.

Mostar je imao najviše muslimanskog življa, pa onda pravoslavaca, Srba u stvari, i bilo je i Hrvata, samo što su većinom Hrvati više bili u okolnim mjestima, po rubu grada. Ali što se tiče grada kao grada, živili smo normalno. Niko nije gledao šta ko kaže. Dosta je brakova mješani. Mi, prosvjetni radnici, mogli smo da osjetimo da su ta djeca normalno živila, bez obzira bio Musliman, Hrvat, Srbin. Svi ko jedan. Radili smo i živili bez problema ikakvih. Niko nas nije ni za što pitao, slobodni smo bili, radilo se.

Bosna i Hercegovina u odnosu na ostale republike koje su bile u sastavu one Jugoslavije, nije ona tako bila moćna i jaka, jer imala je ona sirovine, ali nije imala u odnosu na Sloveniju, u odnosu na Hrvatsku, na Srbiju i po platama, recimo koje su u to vrijeme bile.

Koliko ja znam malo i to je većinom stariji ljudi su išli u bogomolje, crkve i džamije. A gro, mogu da kažem 80, 90% niko nije to, zbog toga i brakovi ovi, more brakova je mješani. Mislim da je Mostar prednjačio što se tiče tih mješanih brakova.

Ja sam toliko vjerovao u zajednički život, jer sam kao dijete počeo da živim u toj novoj Jugoslaviji posle drugog svjetskog rata i kad su na vlast došle nacionalne stranke i to kad je već počelo nekakvo odvajanje, nisam mogao da vjerujem da može doći do toga da se to sve raspade i da dođe do takvog krvoprolića i tako prljavog rata. Svaki rat je prljav, ali ovaj je bio, jer ja se kao dijete sjećam, onaj rat sam preživio, ali ni sličan ovome mene nije bio.

Mnogi su pobjegli iz Mostara, ja sam ostao upravo zbog toga što nisam mogao da vjerujem da može doći, jer niti sam kome šta radio, niti sam ikada ikog ružnim okom pogledao, a ne da sam se s nekim svađao. Prema tome, računao sam ko će meni što, zašto, zbog čega?! Po mome nema nevinih u ovome ratu. I s jedne i s

druge i s treće strane bilo je loših stvari, iako je bilo veoma dobrih i finih, čestitih i poštenih ljudi na svim stranama.

U aprilu 92. godine počelo je pucanje, granatiranje, snajperisti na svakom mjestu, čiji, kako, od koga to, onda normalno zavisno od mjesta u kome je većina tog življa. Ako je većina bilo muslimanskog življa onda su oni imali vlast nad ovima, ako je bilo srpskog ili konkretno u Mostaru Hrvati su imali većinu i tako dalje, šta ja znam.

Mnogi su iz Mostara osjetili da se nešto veliko sprema. Moja kćerka je u mješanom braku. Ja imam zeta Hrvata. Oni su otišli, izišli su kćerka i sin i djeca, a ja smo i žena ostali tu u stanu, jer računamo oni će se vratiti za koji mjesec.

U to vrijeme bila je srpska vojska oko Mostara i Muslimani i Hrvati su bili napadnuti od njih. Pošto su Muslimani bili na strani Hrvata, oni su zajednički rat vodili tako da smo mi Srbi bili ti koji nismo mogli nigdje izaći, a oni su išli. Mogli su da idu i u Hrvatsku, na more, dočim, mi nismo sve do maja '93. godine, kada su 9. maja zaratili između sebe dojučerašnji saveznici.

Što se tiče hrane, mi nismo gladni bili. Postojao je Karitas koji je brinuo o ishrani, čak šta više i nas Srbe je uključio u to i mi smo dobivali. Dvadeset i dva dana smo bili bez vode, bez struje. Ja i moja žena smo sedmicu dana živili samo na tostu. Iz kuće nismo smjeli da izađemo. To je bilo ono kad je na Srbe bio pritisak. Mi nismo ništa krivi za tu politiku, pucanje sa strana, odozgo.

Kad je rat počeo, onda su prve komšije, Muslimani većinom, malo koji Hrvat, su bili protiv nas. Oni su nas i istjerali iz stana i doveli su policiju da nam kola uzmu. Sve tako do maja '93. godine, kad je došlo do rata između Muslimana i Hrvata. Onda su nas štilili, maltene, Hrvati

Žena: To nisu bili mostarci, Muslimani iz grada. To su sve silazili sa sela u našoj zgradbi. Jedan komšija, nastavnik je bio isto kao i mi, pita mene: "Šta ti misliš čiji je rat?" "Seljački, reko!. Ni jedan građanin iz Mostara, bilo koje nacije, nije u ratu, nit imaju pojma. "Ovo", reko, "seljaci vode rat".

Muž: Mi, Mostarci, živili smo kao braća, bez obzira ne vjeru. Mostar je posle drugog svjetskog rata imao 17 hiljada ljudi, da bi za 45 godina imao 140 hiljada ljudi. Gro ljudi je dolazilo sa svih strana, sa sela i u industriji radili. Prije samog rata nije bilo pravi mostaraca 10%, a mostarci nikad ne bi, bez obzira na vjeru i naciju, nikada započeli rat.

Žena: Sva ta muslimanska raja, kad smo otišli u Mostar, prilaze nam srdačno. Ljube te, grle te, te "što ste išli?", te "niste trebali".

Muž: A isto tako na hrvatskoj strani.

Žena: Valjda što smo mi bili nastavnici, obljudljeni smo bili.

Muž: Mi smo radili, pored nas je generacije i generacije učenika prodefilovalo, čak šta više, naši učenici su sada dede i bake koje smo mi vodili. Nikada se niskim nismo zamjerili i ko nas je god bio, sada posle više od pet godina kad smo došli u Mostar, svak je s nama fino, zovu nas da nas časte. Mnogi su se čudili zašto smo mi otišli. Ali... strah, strah. Mnogi su glave gubili, jer vrednija je bila glavica kupusa od ljudske glave.

Žena: Zatrovan je narod bio, čim su stvorene stranke.

Muž: Obavezno je svaki dan granatiranje bilo.

Žena: Granatiranje je bilo i kad se završio rat sa Srbima. Završio se vraga! Srbi se povukli, a nisu toliko grad srušili.

Muž: Muslimana poginulih do maja '93. godinu ratu sa Srbima, nema ih ni jedna četvrtina, kao u ratu sa Hrvatima. I nije toliko srušeno bilo, nije toliko granatirano kao kasnije. Kasnije je bilo mnogo gore.

Žena: Kad su Hrvati granatirali njih, lijevu obalu, ma, to je bila ludnica.

Muž: Mi smo izašli iz grada 2. Februara '94. Rat skoro da je stao. Sve smo mi to preživili, ne može se to ispričati. Mi smo smo stanovali na prvoj liniji, crti, gdje je se najviše ratovalo između Muslimana i Hrvata. Tamo nam je zgrada bila u kojoj smo živili. Spavao sam normalno. Svaku noć, to je samo pucalo i pucalo.

Žena: Granatira tamo Muslimanima. Nama nema opasnosti. Meni je njih bilo žao. Iz dječije sobe smo vidjeli lijevu obalu, muslimansku. Godinu dana, ni zapaljene šibice svjetlosti nije bilo. Gdje su ti ljudi živili, kako je to živilo, to je grozno. Mi nismo stvarno znali tu situaciju. Sad mi to saznajemo tek, da su se grozno patili ti Muslimani. Prije svega ni vode im nisu dali, ni struje. Nisu smjeli zapaliti ni svjeću. Mi smo to gledali. Nas nisu više dirali. Mi smo bili mirni.

Muž: Ljudski um ne može da svari šta se to desilo, zašto, zbog čega, kako... Masa svijeta nije tako razmišljala, to je šaka ljudi. Ja se sjećam dobro, negdje davno sam pročitao, pitalo je Ajzenhauera šta je rat, jer je on mjerodavan da to kaže. Kaže ovako: Rat je jedan period vremena u kome se ubijaju ljudi koji se uopće ne poznaju, na zapovjed onih koji se veoma dobro poznaju, ali se oni ne ubijaju. To je veoma dobro rekao. E, to je to, znači šaćica ljudi je, recimo, vrtila svim tim svijetom.

A sad, zašto smo mi izišli iz našeg grada? Rat je maltene bio već završen. Nije nas niko više dirao. Ali mi nismo mogli izdržati pritisak na dušu, na mozak. Cijelo vrijeme čovjek je bio nesiguran i mi smo da idemo bilo gdje, samo gdje je mir i gdje nam neće niko ništa učiniti. Došli smo u novu sredinu, ovdje. Za nas je sve to

bilo nepoznato, ali smo bili sigurni da nas neće niko ubiti. Strah je najcrnja stvar. Ja bih radije bio gladan, ali ne bih strahovao.

Žena: Mostar smo napustili '94. godine, u februaru. Kada smo krenuli iz Mostara mogli smo ponjeti neke stvari, zahvaljujući tome što smo ostali čitavo to vrijeme. Kola su nam već bili uzeli. Onda su nam igrom slučajeva kola vratili, našu ladu. Onda smo našli neku staru prikolicu, pa smo ponjeli ono osnovno, računajući da naši nemaju ništa. Djece su otišli sa torbićima na leđima, s knjigama. Pošto smo bili u kćerkinom stanu, u našem je sve ostalo. Nismo iz našeg stana ništa mogli uzeti.

Muž: Robu smo nosili, ništa drugo nismo ponjeli. Nešto smo prodali, ali u bescjenje. Recimo, televizor sto maraka, soba dječija 100 maraka. Skupili smo kćerki, računajući da ide muž u Švedsku. Putovali smo s konvojom, ali sa svojim kolima.

Razmjena je bila tako da je određen broj Hrvata trebao odavde preći u Mostar, a Srbi iz Mostara ovdje. To je bilo preko Crvenog krsta, ured za razmjenu izbjeglica i ratnih zarobljenika.

Žena: Međutim, nije bio dovoljan broj Hrvata za razmjenu koliko je bilo Srba. Hrvati nisu htjeli svi da idu iako je bilo dogovorenog. Nas je bilo sto dvadeset i nešto, a Hrvata je bilo negdje oko sedamdeset. Mi smo stajali dugo, preko dva sata. Httjeli su da nas vratre ponovo u Mostar

Muž: Put od Mostara dovdje nije bio opasan. Mi smo bili obezbjeđeni. Njiova policija, HVO-a nas je dopratila, kao da idemo na izlet.

Žena: Samo hajte!. To je to!

Muž: To je to čišćenje.

Žena: To je sve na fin način, ali hajte. Dosta sam toga i zaboravila o početku rata u Mostaru. Nerado se i sjećamo.

Muž: Ja sanjam često, ona zna.

Žena: Jeste, ima nemiran san i sada i uvijek se vraća na to.

Muž: Kada smo odlazili iz Mostara bilo je tužno za nas. Tu smo rođeni. Tu smo 60 godina proveli i radnog vijeka, prijatelje i svega. Teško je to bilo. Ali za egzistenciju, za život, za glavu koju treba da sačuva čovjek, sve se to nekako kompenziralo, kako bi reko.

Mi smo vjerovali da se nikada nećemo vratiti.

Žena: Nikad se ne bih vratila. Možete misliti, u stanu ste svome, ne smijete upaliti svjetlo, nemate ništa pojesti, niko vam ne ulazi. Kad su njega odveli na saslušanje, tri sata sam ja plakala, niko meni nije ušao, vrata sam ostavila otvorena. Niko, a bilo je komšija. Jedino kad se vratio, trojica njih su ušli, Srba koji su tu bili, i to sve sa nekim strahom

Muž: Nismo smjeli naveče svjetla paliti, nije nam niko smio ući. Vječito su upadali unutra, nosili su iz kuće šta im se svidilo. Nisi smio ništa da kažeš, a gledao si kad će te samo povesti i to je bilo za neizdržati.

Žena: To je bila ta tortura što je natjerala. Kaže, što ste išli? Kad se ja vratim u one momente, u oni strah, pa ja sam slom živaca dobila kad su došli trojica ponovo. Više nisam mogla izdržati

Muž: Ovdje je sve organizovano. Ovdje su nas jako fino dočekali. Ovo je pod patronatom UNHCR-a i Španjolci su ovo držali. Ovdje je jedan hetoregen sastav i po godinama, i po obrazovanju, i po navikama. Nama nije loše. Najbitnije je to da smo opušteni, da psihički, duševno nismo ničim opterećeni, da ne strahujemo da će nam neko upasti. Upoznali smo neke ljude koji su isto iz tog dijela, iz doline Neretve, oko Mostara, iz Mostara, tako da nam nije toliko neobično kao da smo otišli negdje gdje nema nigdje nikoga.

Žena: Najviše je neobično što nam nisu djeca tu. Lani je bila prva godina kad su unuke došle iz Švedske. To je bila sreća. A ove godine je došla čerka i zet. Onda je došao sin sa svojom porodicom. Svi smo bili tu, u ovoj sobi.

Muž: Nismo nikoga izgubili zbog rata. To je najvrednije. Kad neko nekoga izgubi za njega su svi ratovi završeni, sve je za njega svršeno Mi nismo i to nas drži. U našem stanu žive neki drugi. Ovi koji imaju tamo vlast, Hrvati. Hrvat je u našem stanu.

Ne bih se vratio. Ja sam teška srca napustio Mostar. Sad bi mi bilo još teže da ponovo odem u Mostar. Ja sam bio posle pet godina u Mostaru. Bio sam tri dana i na jednoj obali i na drugoj. Ali nema Mostar duše, nema Mostar ono što je bilo. Ja ni po koju cijenu ne bih živio tamo. Jedino taj stan u kome smo živili ja i žena, da ga nekako unovčimo, pa da nađem nekakav smještaj ovdje. Al da se vratim, da živim tamo, nema teorije.

Mi smo penzioneri, živimo onako, od danas do sutra. Nada nam je kad dobijemo pismo od djece i unučadi, kad se čujemo telefonom. Od jednoga do drugoga razgovora to nas kao drži. Tu imamo nekih prijatelja, poznanika koje smo upoznali iz doline Neretve, Mostara. Najgore je to što smo u neizvjesnosti. Ne znamo dokle ćemo biti u tom izbjegličkom centru, kad ćemo imati nekakav svoj smještaj. E, to je ono najgore.

Vrlo je teško reći zašto je bio rat u Bosni i Hercegovini, jer mi ne možemo da dokučimo sa ove pozicije. Je li to nametnuti rat sa strane, nečiji viši interesi nekih viših sila. Po meni, dok je postojala nekakva politička ravnoteža u svijetu, između Amerike i velikog Sovjetskog Saveza sa Varšavskim ugovorom, to je nekako funkcionalo. Pošto sada Amerika kao jedna velesila, i Ujedinjene nacije, i Savjet bezbjednosti, i NATO komanduju svim, čiji je interes da se razbije Jugoslavija, da se to raspade, da se zavadu narodi. Ne bi rekao da je iznutra. Možda je i iznutra bilo trulo, dokle, kako?!

Žena: Svi smo gubitnici, sva tri naroda. Ništa ratom dobro nije došlo, ni za koga.

Muž: Mi smo ranije 45 godina živili u blagostanju. Svi smo skupa živili, pa nam ništa nije falilo. Išli smo gdje smo htjeli, radili smo šta smo htjeli. Bili smo slobodni. Pošto smo mi prosvjetni radnici, imali smo period ljetnog ferija kad nismo radili i mi bi prikupili nešto novaca pa smo sa djecom išli od mjesta do mjesta, bez obzira koja je republika. Mogao sam da parkiram kola u bilo kojem gradu u Jugoslaviji, da legnem na klupu da spavam, da prenoćim a da me niko ne dira. A sad ne smijem ispred kuće da izađem pa da legnem.

Žena: Sada opet, možemo živjeti u miru jedni pored drugih, a zajedno, ja mislim, vrlo teško.

Muž: Teško. Poslije svega ovoga što se desilo nema povjerenja. Uvijek postoji crv sumnje.

Žena: Jedni pored drugih uvijek ćemo živjeti i družiti se, silaziti, odlaziti, ali ono što naš narod kaže, svak sebi. To bi najbolje bilo. Ovdje bi davno bilo gotovo da to urade, al ovo je muka što nas nešto sve silom spajaju. To nije u redu. Meni niko ne smeta, ni jedan narod ne mrzim, nikome ne bi rekla ništa, ni uvredljivo, samo iz ovoga što smo doživjeli, najbolje bi bilo rješenje svak sebi, a da se družimo.

Bilo je primjera ljudi, i Muslimana i Hrvata, koji su bili ljudi, a vrlo je teško u ratu čovjek biti. Bilo je primjera da su, krijući od svojih komšija, nastojali bar da ti se javi fino. To je ono fino bilo.

Muž: Tad sam bio naivan, pa sam ostao u svom rodnom gradu. Sad da se zarati, sada bih, vjerovatno, išao negdje. Nešto bi činio da odem negdje, bilo gdje. Možda svojoj djeci sada koja su negdje, kad bi me primili.

Žena: Nekad pomislimo da nam je žao što nismo odmah otišli.

Muž: Bili smo državljeni SFRJ, one Jugoslavije, a danas smo državljeni, valjda, ove ovdje. Mi smo i prije bili Srbi, a i sada smo Srbi, jer tako me mati rodila. A sad, šta će ova Bosna i Hercegovina kao država, ako bude državljanstvo, onda ću

biti državljanin njezin. Što se tiče religije, ja sam s tim davno raskrstio. Takav sam posao radio, ateista sam. Svugdje se sad malo više potencira religija, bez obzira na kojoj strani. I Muslimani sada više, i Hrvati, i Srbi. Taj ističe pravoslavlje, ovi katolicizam, ovi islam.

Žena: Svak ima pravo na svoju vjeru i treba da je poštuje. Ako ja poštujem svoju vjeru, onda poštujem i drugu.

Muž: Rat je imao uticaja na različite religije. Veliki uticaj.

Žena: Iskoristili su vjeru da bi narod zavadili.

Muž: Potreban je rad, rad i samo rad. Bez rada nema ništa, jer nama može međunarodna zajednica pomoći, ali koliko je to, dok se malo ne oporavimo. Masa inteligencije, masa stvaraoca koji su školovani ovdje, otišlo je vani. Otišlo je svugdje po svijetu, nema tu sada fundamenta, nema temelja onoga na kome bi moglo.

Žena: Pa i ovo što je ostalo, da ima mogućnost da se zaposli, da radi. Bilo bi bolje.

Muž: Ako smo situirani, ako smo ekonomski dobro stali, onda nećemo se ja i žena ni čuti baš puno. Neće dolaziti do problema. Tako i u državi.

Žena: Živjeli smo 50 godina i nikada više onako nećemo živjeti. Bilo ko da dođe na vlast, to se više nikad ponoviti neće. Nikada ne može biti bolje sada, nego što je bilo. Ne može meni to niko uporediti. To je period gdje smo mi najljepše godine proveli.

Muž: Što se tiče želja za vlastitu budućnost, to je zdravlje. Da su nam zdrava djeca i da imamo neki mali kutak svoj, gdje možemo do kraja života da preživimo te staračke dane. Ovdje, u srpskoj republici, a ne bi se vratili u Bosnu. Mi smo sami, ali radi se o tome što smo već ovdje navikli posle tog rata. I druga stvar što smo se aklimatizirali. Podneblje nam odgovara, jer je isto kao u Mostaru. Dosta smo poznanika ovdje stekli. Mostar, ovakav kakav je sada, nema dušu. Grad ne čine objekti, zgrade, čuda, nego grad čine ljudi

Žena: Nije to više što je bilo, a ne može se nikad ni ponoviti.

Muž: Isto tako, ja ne bih živio ni u Srbiji. Ja sam kao dijete, četiri godine za vrijeme onog rata, bio tamo, pa nisam mogao mnoge stvari da podnesem. Eto, Srbin sam, a ne bih živio u Srbiji. To je drugi mentalitet, oni imaju druge rezone, oni drukčije zaključuju stvari.

Žena: Želja nam je da ne bude rata, da svi ljudi žive u miru. Da svi ljudi da žive u dobru, da se pazimo, družimo. Da se ovo sve smiri. Što da želimo nekome zlo?! Onda ga činimo i sebi.

Muž: Jer, najveće je zlo kroz istoriju bilo, što su se dijelili ljudi po vjeroispovjesti. A svi smo od krvi i mesa, a toliko različiti u tim nekakvim. To je zlo. Kad bi mogla da Evropa bude kao jedna zajednica, jedna država. Kamo sreće da je tako, da ja mogu u svaki dio Evrope doći. Mislim ono, bez nekakvih problema. Jest da dijele jezici, ovo i ono, ali mogu se ljudi sporazumjeti. Svi smo mi od kosti i mesa, svi smo mi ljudi. To je to, kamo sreće da može tako da bude.

Mostar

Imam 32 godine. Prije rata sam živio u Mostaru. Tu sam se rodio i oženio. Živio sam sa majkom, ocem, i ženom.

Život prije rata je bio solidan. Od nas petero, troje je radilo. Otac imo penziju, ja radio, žena radila. Nemam se ni na što žalit, nije loše bilo. Moja generacija nije mogla naći dobar posao, jer je puno nezaposlenih bilo. Bilo je tri, četri hiljade pravnika, bilo je električara pet stotina, hiljadu, gomilalo se. Poso je bilo lako naći nekad, prije dvadeset godina, a pred rat na pet godina nije. Ja sam radio ono što nisam htio raditi.

Bosna je tada imala jaku ekonomiju. Mislim, bilo je zaposlenih. U Mostaru je bilo firmi dosta. Bila je Predionica sa 6000 zaposlenih, bio Soko 10000 zaposlenih, bio Aluminijski kombinat sa 6000 zaposlenih. Bila je industrija, a gomilala su se zanimanja koja nisu bila tražena, tako da je došlo do prenapućenosti u nekim zanimanjima.

Ljeti je Mostar bio tranzit za turizam. Iz Dubrovnika dođu u Mostar da vide stari most, tako da je od maja do septembra Stari Grad bio pun stranaca. I tako svake godine sve do devedesete.

U Mostaru je bilo mješano stanovništvo. Po popisu iz 1990. godine 40% Muslimana, 40% Hrvata i 20% Srba. Ali, o tome nije vođeno računa nikad. Nismo znali ko je ko, do prvog metka. Ja od Srba nisam imo Srbina prijatelja do rata, ni sada, a ja sam Srbin. Razumijete, ja sam kum Muslimanu, Musliman mi je kum, prijatelji Hrvati, iz mješanih brakova imam mnogo prijatelja. Nisi trebo nekog pitati šta je, pa da se družiš s njim.

Rodiš se, pa od malena rasteš s tim ljudima. Sad je smješno pričati o tome, jer, živilo se normalno i odjednom nenormalno.

Prvi put sam osjetio da će bit' rat odma poslije izbora, čim su pobjedile nacionalne stranke. To je bilo 1990 godine. Poslije proglašenja izbornih rezultata, osjećao

sam da će rat bit'. Poslije izbora svi su gledani po svojoj nacionalnoj pripadnosti, to su političke stranke zahtjevale od svog naroda, ništa dalje. Odma su gledali ko je podoban.

Prije 50 godina bio si komunista, a sada su gledali podobnost, jesli li dobar Srbin, Hrvat, ili Musliman. Dali ideš u crkvu ili džamiju.

Ako je pobjedio HDZ, sad oni treba deset direktorski mesta da imaju. Skidali su ko god nije u HDZ-u, bez obzira koliku školu ima, razumiješ.

Bio je ovdje prije rata vatrogasac, komandant profesionalne čete, Srbin. To je zapalo srpske stranke da ona stavi direktora. Jer su, čovjeka koji je iste struke skinuli, zato što nije u toj stranci, a stavili su svoga, koji nije za tog posla, razumiješ. Sve je okrenuto, ista situacija, samo na različit način upakovana.

Podizanje tenzija je započelo čim su rezervisti JNA došli. To je bilo 91. godine u septembru, oktobru, nisam siguran. Došlo je puno ljudi koji nisu odavde, koji su iz Crne Gore, Srbije, iz zabiti. Najmanje je došlo gradskih rezervista, već ljudi s malo manje škole, sa puno lošijim načinom života, kulturom. Oni su došli tu da bi počeli pucati po gradu, bacali bombe, pjani hodali, razdrljeni. Smetali su svakome.

Muslim, ja ih nisam mogao okom vidit.

Onda su ljudi počeli napuštat kuće. Srbi su počeli napuštat kuće u aprilu, i u martu 92. godine pred sam rat. Napuštali su kuće zato što im je govorenovo da će ih neki Hrvati i neki Muslimani ubiti, je li. I to je podizanje tenzija.

Onda, čak su i mene zvali, ti kako se kaže, ti politički predstavnici u mjesnim zajednicama. JNA je djelila puške Srbima, pred rat. Samo Srbima, mada je JNA bila. Razumeš, ja sam isto tako, ispito sam sve čoveka i na kraju sam odbio pušku, razumeš, a saznao sam sve odakle, kako i gde i šta, ali reko sam neću. Smisljeno su uradili taj svoj dio posla. Neko uz pomoć Srbije, a neko uz pomoć Hrvatske.

Zvanično je rat u Mostaru počeo 4. aprila 92. godine, i to granatiranjem.

JNA je počela, odnosno rezervisti, četnici, su počeli pucati na logore i na neka hrvatska naselja. Onda su ovi počeli vraćat. To je bilo sporadično, petnestak, dvajest dana dok se nije direkt krenilo, dok rezervisti nisu direkt krenuli u osvajanje istočne strane Neretve, lijeve obale, koju su i uspjeli uzet poslije, dvaest, tricet dana otprilike.

Onda su u gradu bile borbe jedno četrdeset dana, pa je naša vojska prešla u protuofanzivu i oni su otišli iz grada.

U vrijeme su ovdje bile dvije različite vojske. Muslim, zvanično je postojao mostarski bataljon, a postojalo je i Hrvatsko vijeće odbrane. Hrvatsko vijeće je slušalo naređenje iz Gruda, a mostarski bataljon iz Sarajeva. Nikad to nisu bile dvije zbljžene vojske, one jesu isle na liniju, mislim isle su na front, ali nikad to ista vojska nije bila, nikad. Ni po načinu ratovanja, ni po ponašanju, ni po čemu. Mostarski bataljon je bio na neki način partizanska vojska bez plata, dobrovoljna, bez uniforme, bez pušaka za svakog vojnika. A HVO je već bio obučen, uniforme, svi sa puškama, sa topovima, sa svim.

U mostarskom bataljonu je bilo najveći broj dobrovoljaca. Ja sam dobrovoljno otio u mostarski bataljon, jer, šta ja znam u HVO-u već je radila i mobilizacija i silom su vodili ljudi na front i svega je tu bilo. Nije mi nikad štimala ta, taj dio odbrane Mostara koji je bio pod hrvatskom kontrolom. Uvijek je nešto tu, razumiješ ti, vidiš crni autobus vozi, protjeruje neke Srbe, sad da ja idem u tu vojsku to ne ide na primjer, kao Srbin jel, i tako dalje, razumiješ. Mislim, ja sam se samo slobodno osjećo 92. godine kad pređem Šantićevu ulicu, kad pređem na ovu stranu, sada slobodni dio grada. Na onoj strani policijski sat u osam sati, a ja moram u šest sati kući.

Svak ti je davo do znanja da si Srbin i da ne valjaš, i iz HVO-a, i od dobrog dijela Hrvata.

Odmah u maju 92. godine privođen sam na nekakve informativne razgovore dva, tri puta. U avgustu HOS me odveo u zatvor s namjerom protjerivanja, šta ja znam, u srpski dio. Eto to je ružno jer si kriv samo zato što si to, razumiješ. Ovde kad sam prešao ja sam ovde našao, u Srba kojih je bilo ovde, ikone na zidovima, slike svetaca razumeš, a tamo nisam smio imati knjigu čirilicom u kući.

Da se razumijemo, nisam otio, nisam imo razlog zbog kojeg bi napustio kuću. Nije me nikad zanimalo šta ljudi rade u tom SDS-u, nikad me to nije zanimalo. Čak gledam da me ni dan danas ne interesuje, jel me razumeš. Osto si u svom gradu sa svojim komšijama, sa svojim prijateljima, sa svim svojim. To je bilo važno za mene.

Ja sam već te 92. godine sam osto. Familija je već bila u izbjeglištvu u Crnoj Gori. Ali, bitno je da neko od porodice živ ostane, razumješ. Na svaki način smo htjeli da zadržimo svoj stan, svoje sve, jer nismo imali nikakvog razloga da to napustimo. Koji je razlog, ako sam ja Srbin trebam napustiti to ili ako je ovaj Musliman treba napustiti, ilako je Hrvat treba napustiti? Upravo je to želja ti nekakvih stranaka bila, da nas što manje živi skupa bez obzira što smo mi hiljadu godina živili skupa.

Život je te 92. godine bio nikakav, ali je onaj ko je imo nešto ušteđevine mogo živit. Ko nije imo, nije mogo. Struje nije bilo, osim na zapadnoj strani. Tamo je bilo i struje i vode. Hranu su počele djelit one, kako se kažu, humanitarne organizacije, a bilo je kupit svega.

Sa familijom prvih šest mjeseci nisam imo nikakav kontakt, nit sam ja znao gdje su oni, nit su oni znali gdje sam ja. To je bilo teško. Tek negdje u novembru sam ja prvu poruku preko međunarodnog Crvenog krsta dobio da mi je žena napisala nešto i sliku djevojčice naše poslala.

Ja sam se borio na liniji odbrane grada. Ratovalo se na partizanski način, ali je hrabra i drugarska vojska bila. Mostarski bataljon je bio miješan, jer ja u tu vojsku ne bi ušao da nije bilo svih.

I u HVO-u je bilo mješano, bilo je Muslimana, bilo je nešto Srba, ali je se poslije sve to ljudima vratilo. Jer, to je hrvatska vojska, vojska hrvatskog naroda. I sad to je malo nelogično da jedan Musliman il Srbin tu budu, a ti u samom nazivu imaš,

jel tako. Ljepše zvuči bosansko hercegovačka vojska jer mi svi živimo u Bosni i Hercegovini, jel tako, i živili smo uvijek.

Od početka 1993. godine smo išli na liniju prema četnicima, a imali pripravnost prema ustašama. Mostarski bataljon tada je već bio četvrti korpus. Svako deset dana ideš prema istoku, a svako pet dana prema zapadu na ovoj sadašnjoj liniji, na bulevaru.

9. maja 93. godine počeo je rat između Hrvata i Muslimana, na dan fašizma. Na dan pada fašizma oni su nas napali. To je malo ko u stanju uradit. Sad zamisli da neko nekoga napadne, Englesku Ameriku za Božić, il za neki praznik razumješ, za Dan nezavisnosti Amerike. Mislim strašno, pogotovo na deveti maj. To je dan na koji ne bi trebalo se ni na koga pucat, ni iz bilo kojih razloga, mislim u ljudskoj moralnosti, u ljudskom biću. To je dan kad je pao Hitler.

Taj dan sam slučajno bio kući, spavo sa 8. na 9. maj. Isti minut kad je počela pucnjava meni su došli na vrata, jer sam ja tada bio pripadnik Armije. Uhapšen sam 9. maja ujutru u pet sati, i odveden u Domu penzionera. Tamo sam proveo nekoliko dana.

E onda sam odveden na fakultet. Na fakultetu sam već malo, kako se kaže, progledo šta se dešava, jer su doveli žene i djecu. Doveden je sav sloj muslimanskog stanovništva: dijete od deset dana, dijete od mjesec dana, dijete od deset godina, ljudi od 25 godina, momci, stare žene, stari ljudi od 80 godina. Sve je to bilo zatvarano. Onda su nas prebacili na heledrom. E dole je bila tragedija. Jedan par, kao da ga vidim i danas, plaču, oboje drže malo dijete od dvajest dana u rukama. Okolo sve snajperisti.

Srećom pa je taj UMPFOR to snimio, pa su morali taj logor raspustiti, bar sa ženama. Raspustili su sve osim nas. Ostale su dvije grupe po pedeset ljudi. Pedeset su sakrili u Ljubuški, i pedeset su sakrili u Čapljini. Ja sam bio u Ljubuškom. Niko za to nije znao, osim HVO-a. Dvajest dana smo bili u Ljubuškom, pa dvajest dana opet na heledromu.

Ali, kad je Armija Bosne i Hercegovine napravila put, izlaz prema Sarajevu, kad je oslobođeno Bijelo polje, e tad su sve Muslimane zatvorili. To je bilo 1, 2.jula.

Tamo gdje je bilo pod njihovom kontrolom sve su zatvorili. Žene i djecu su protjerivali na stranu gdje je Armija Bosne i Hercegovine, a sve muške su zatvorili. Ja sam u zatvoru bio 320 dana i to najviše na heledromu. Uslovi su bili nikakvi. Hrana jednom dnevno, tek toliko da možeš preživit. Vode je bilo, nisi bio žedan. Za smještaj su bile dvije filskulturne sale, bivša škola one armije, kako se kaže srednja vojna škola i bio je zatvor koji su oni napravili, odnosno zgrada koju su u zatvor pretvorili.

Ja sam bio u toj sali jedno dva mjeseca. A u sali je bilo još jedno dvjesto ljudi, koje u konzerve poredane. Čak su i svlačionice bile pune ljudi. Spavalо se na podu bez spužve ili na čebetu. Uslovi za higijenu u tim fiskulturnim salama su bili nikakvi. Na četri stotine ljudi bila su samo dva čučavca.

Onda sam prebačen u školu, gdje je bilo isto toliko ljudi samo u učionicama. Sve muškarci, možda deset, petnest žena.

U zatvoru je najljepše što ti se moglo desiti provokacija. Da te neko provocira je nešto najljepše što ti se moglo desiti. Jer, ljudi su odvođeni na poslove na kojima su ubijani. Ja sam ranjen isto tako, ranjen od vojske kojoj sam ja pravio bunker, kojoj sam ja gledo da napravim zaštitu za njegovu glavu, a on je moju htio skinuti. Ranjen u prsa, samo bez veze, htjeli me ubit. To je nesvatljivo što je sve bez veze. Bez razloga si pretučen, bez razloga si ubijen, bez razloga si zaklan, bez razloga si silovan, sve bez veze. Niko tu nije krivac. Krivac si samo što se ne zoveš kako treba.

Holokaust što je bio za Jevreje, sad je bio za Muslimane. Isti način, isti princip, sve.

A najgore u zatvoru je bila glad. Glad je bila najgora. Mislim, ja sam dva dana bio tučen i po dani i po noći, al mi je gore bila glad, izgladnjivanje. Bili smo u Dretu, jedno tri dana bez vode i bez hrane, e to je bilo već opasno, to je najteži momenat kad ti neko ne da jest.

Crveni krst je bio dolazio do raspuštanja heledroma, znači do 22., 23. maja 93. godine. U Ljubuški nije dolazio, ni u Drete nije dolazio. Na heledromu se pojavio negdje 15. avgusta da registruje koliko je zatvorenika. Oni su imali ograničen mandat i zavisili su od volje političara. Jer, prvo su išli pitati tadašnjeg šefa Herceg Bosne, Matu Bobana.

Prvo krenu od njega pa prema dole. Onda oni dođu, donesu nam hranu, a čim odu, policija nam uzme tu hranu, čak i kekse i plastične stvari, sve. Mislim neopisivo je ponašanje, neopisiva je mržnja tu bila, pravi konclogor.

Crveni krst je razgovarao s nama, i kad uđe nisu dozvoljavali da bude policija tu. Oni su razgovarali sa svima o uslovima, s tim da to što te registruje Crveni krst nije bila nikakva garancija. Mene sad registruje Crveni krst, kroz minut dođe policijac, i odvede mene na poso gdje ja poginem. To je bio zatvor, logor bez pravila.

Od nas pedeset što smo bilo od prvog dana zatvora do zadnjeg zajedno, možda je pet, šest uspjelo raznoraznim vezama da bude pušteno da ode u inostranstvo. Mislim da po svim nekim gledanjima, da su Dreta i Gabela teži od ovih razvikanih logora Manjača i Omarska. I po broju mrtvih i po broju ružnih stvari i na kraju krajeva, po dužini trajanja. Ja sam bio 320 dana u zatvoru, a ovi su neki logori trajali po 80 dana, po 70.

Ne mogu zaboravit, a oprostit.... Mislim da je dobar dio nji radio svoj poso, razumiješ. Oni koji su bili za tuču i tako dalje, njima nemaš šta oprostit, mislim bez njihovog izvinjenja, kako im oprostit dok oni ne svate što su uradili. Pa kad kažu izvini što sam to radio, onda se može oprostit, a zaboravit ne može, ko će zaboravit, kako. Ja bi volio to sve zaboravit.

Jer nije svak kriv. Od 500 vojnika dvojica dolaze da te tuku, sad ne možeš većinu krivit zbog te dvojice. Ta dvojica ne treba da postoje na ovom svjetu, jer smetaju. Nedavno sam sreo policajca u Šantićevoj ulici, koji je bio dole u zatvoru policajac, a i sad je policajac, koji nije nikog ružno pogledo da sam ja vidio. Znam da je čak dobar prema zatvorenicima bio. Ako ga pitaš vode, davo je, bilo je ljudi za cigare pitaju i tako dalje, sve, ništa nije uskraćivo ljudima. Al sam se ja naježio kad sam ga video.

To je taj trag koji vjerovatno mora ostati, dugo je to trajalo da bi se zaboravilo.

Razmjena je bila 19.marta 94. godine, poslije Vašingtonskog sporazuma i trajala je dva dana. Samo sam ja razmjenjen. Prebačen sam sa heledroma kamionom u Mostar, mislim na ovu stranu.

Kada sam se vratio iz zatvora u Mostar to su bila osjećanja iz pjesama, to su osjećanja slobode najvjerovalnije. To je kao za dijete vatromet jedan veliki. Odlično je bilo.

U svoj stan nisam mogoći, nisam smio, nit znam bil tamo preživio. Ljudi s kojima sam bio 92. godine su mi odma našli gdje će stanovat. U kući jednoj sam bio, spavo, jeo. Ja na spratu a dole ispod mene izbjeglica. Šest mjeseci sam bio tu. Opet sam nastavio u vojsci biti', jer komanda je odma poslije mjesec dana tražila koga ima da se javi, jer nije bilo ljudi.

U zapadni dio se nije smjeloći, niti su oni mogli ovamo. Tako je bilo sve do 94.godine. 95.godine se počelo raditi, i situacija smirivat što se tiče pucanja, pa je onda krenuo život.

Iako nije bilo pravog rata, nije se pucalo, čuvala se samo straža na linijama. Ispočetka samo su žene prelazile i to u ograničenom broju. Prvo dvadeset, pa pedeset, pa onda šta ja znam dvjesta, da bi se na kraju, kako se kaže, uspostavila sloboda kretanja.

Žena i moja familija su se vratili 95. godine u februaru. 95. godine u novembru, decembru je rat zvanično završen u Dejtonu.

Ja ne znam da li bi se ikako vratio kući. To je teško pitanje. Bez sigurne policije nema tu povratka. Policija je fer, kako se to kaže, prema svojoj nacionalnosti, eto tamo prema Hrvatima, a za druge je problem već. I dan danas momci dobijaju degenjek, pretučeni budu i tako. Ne znam, nema neke sigurnosti da bi čovjek smio otić tamo.

Bila mi je žena, bio mi je stari i stara, išli su tamo da vide stan. Tamo živi jedan mještanin, koji ima već jedan stan. Sjedili su s tim ljudima, i kažu da nisu loši ljudi. Ja se nadam da će nekada biti mogućnosti da se vratim kući.

Život je za mene sada ko velika zamka. Preživljavanje je sada, gledaš gdje ćeš koji dinar, marku potrošiti i šta ćeš kupit, šta ćeš ručat. Stalna je borba. Ne znam ni da li će uopšte ostati u Mostaru.

Bolje smo živjeli te 96. godine, neg 98. godine. Jednostavno je sada pao standard, puno je pao. Ja sam u preduzeću, u kojem sam radio, imo neka

primanja, da bi vremenom ostao bez primanja, da bi bio sedam, osam mjeseci bez plate. Sad sedmično jednom radim u kafiću i to je. Živim na ivici egzistaencije. Provodimo vrijeme družeći se, idemo kod komšija, komšije nama dolaze, idemo ako imamo para za kafe, popijemo kafu i tako. Mislim, da imamo gdje radit, mi bi išli radit.

To je trenutno i najveća teškoća i briga, besposlenost. I ako si zaposlen imaš malo platu, znači trebaju ti dva, tri posla da možeš normalno živit. Možeš ti hrane kupit, razumiješ, al ne možeš cipele kupit kad ti treba. Jedino se na zdravlje ne mogu požaliti, hvala bogu dobro je.

Ja mislim kad bi se digao standard narodu, da bi se moglo ponovo živit u miru u Bosni i Hercegovine, što da ne. Ne znam da li bi moglo kao prije, ali dok smo god na niskom standardu lako nas je opet zavest na pucanje. Prvo su trebali fabrike napraviti, pa onda te neke stvari. Dok su god važnije džamije i crkve od posla, neće bit' dobro.

Meni religioznost nije važan dio nacionalnog identiteta. Nije mi uopšte važno. Ne pridajem ni neku važnost svom nacionalnom identitetu. Ne znam kako da ti objasnim svoj nacionalni identitet. Srbin sam, pravoslavac, mada sam više ateista. Ne znam ni da li sam Bosanac, meni se čini da sam najviše Mostarac. Nacionalni identitet je dobra stvar, u pravom iskonskom smislu jest, a dalje od toga ne valja. Čim jedan nacionalni identitet drugoga omalovažava, ne valja.

Nisam nikad praktikovo svoju religiju, ni prije rata ni sad. Mnogi ljudi sada praktikuju svoju religiju malo više nego prije rata, samo što je to puno smješnije. Najmanje se iskreno pribjegava religiji, najmanje. Te pobude su skroz druge prirode.

Ta nacionalna razlika ispada da je uvezena, da je nametnuta tvorevina. Preko noći se došlo do nacionalnih razlika, a to se otprilike desilo pola godine pred izbore. Rat nije bio zbog različitih religija, nije. To je sve nametnuto. Za rat su krivi nacionalni lideri, niko drugi. Sve strane, samo ne podjednako. Svaka vojska, svaka stranka je imala svoj ekstremni dio vojske, koja je sve činila da tom drugom narodu loše bude, a da svoj kao zaštiti.

Ti lideri nisu znali voditi ni politiku, ni ekonomiju zemlje, razumiješ, to nas je onda odvelo u rat. I samo su političari imali interesa od rata. Ni jedan od njih ne živi samo od svoje plate, ni jedan. Svi su se oni obogatili kroz rat. I sad svi poslije rata imaju problema kako da ostanu na vlasti. Svi će gledati da rat izbjije da bi oni malo duže bili na vlasti. I svi se nadaju da će vladat po četrdeset, pedeset godina, tako se i ponašaju, vrlo vidljivo.

Ali, što se tiče globalne političke situacije u Bosni i Hercegovini, ide bolje. Prije su nacionalne stranke osvajale 95% glasova, sad osvajaju 60% glasova. Mada im je i to dovoljno za pobjedu na izborima, ali im je bar procenat uspjeha opo procentualno.

Očigledno da se to mijenja, da malo više ljudi počinju tražiti građanske stranke, a ne nacionalne.

Što se tiče izbora između stare Jugoslavije i nove Bosne, ne znam. Stara Jugoslavija više ne postoji. A nova Bosna i Hercegovina, nadam se da će kroz jedno dvadeset godina da bude prava država, a sada, sad je rasulo. Kad zaživi ekonomija, kad zažive fabrike, pa onda će se možda moći postaviti takvo pitanje, stara Jugoslavija ili nova Bosna. Sada je rano za to. Život u bivšoj Jugoslaviji bio je dobar. Imo si državu, bio si u miru, bio si siguran, sve si imo, jedan sistem koji je funkcionisao kako tako, a očigledno loše, dok je dovelo dovde. Ali mislim da Jugoslavija kakva je postojala, možda neće više nikad postojati.

Imam želje da padnu sve nacionalne stranke, da neke političke stranke krenu drugim pravcem, da ne mijere više ljude po aršinima nacionalnim.

Što se tiče nada i želja za vlastitu budućnost želio bi isto tako siguran stan, siguran poso, ništa drugo. Kada bi bio ponovo početak rata, išli bi svi zajedno što dalje odavde. Samo zajedno, jer je bilo vrlo teško bit' razdvojen od porodice.

Posebna poruka za čitaoce bi bila, da je važna samo boja očiju kod ljudi, ništa više.

Orašje

Ja imam okruglo 50 godina. Prije rata, do devedesete godine sam živio u Hrvatskoj, gdje sam i rođen. Prije rata bio sam policajac u Hrvatskoj, a supruga je radila kao referent, tako da smo dobro živeli.

Kada je u Hrvatskoj došla nova vlast, tada su dali povoljne uslove za mirovinu i ja sam koncem devedesete, otišao u mirovinu.

Supruga je napustila poso u Hrvatskoj, i tada smo se preselili u svoju kuću u Orašju. Tu smo kuću izgradili ranijih godina i u nju smo dolazili vikendima.

Raspadom Jugoslavije, vidjeli smo da je već na pomolu rat u Hrvatskoj, i mi smo dolaskom u Orašje mislili da smo tu našli mir.

U Orašju je bilo mješano stanovništvo. U samom gradu su većina bili Muslimani, a sva sela su okolo bila jednonacionalna, hrvatska. U Orašju je bilo sve dobro, vratio sam se, malo sam se teško privikavo, ali sve je bilo dobro do jedno dva mjeseca pred sami rat. Tada je došlo do naoružanja teritorijalne odbrane. Osjetilo se da puno rezervista, Hrvati i Muslimani, nose oružje kućama. Pod prizmom teritorijalne odbrane naoružavali su rezervni sastav.

Tada je došlo je do postavljanja određenih punktova na vanjske djelove grada. Bio je baš jedan hrvatsko-muslimanski punkt jedno kilometar iza ciglane, prema srpskim selima, prema Lončarima. Na tom punktu su sve kontrolisali. Ako nađe

ovaj, prođe, naiđe Srbin, ruke na auto, pretres, lezi, maltretiranja, provokacije, e to je.

Kada su Srbi to osetili, onda je došlo do naoružanja Srba od strane vojske.

16.4.92. godine došlo je do intervencije vojske bivše JNA da se stanovništvo iz Orašja iseli mirnim putem, jer je u manjini tamo, da ne bi došlo do nekih nezgodnih situacija.

Nije se moglo nešto baš izneti, nismo ni osećali, ja bar nisam osećo, ja sam mislio da će to proći, možda ta neka ratna psihoza, možda neće doći do ono baš sukoba velikih i nisam ništa pokušavo izneti mada sam imo puno stvari. Izneo sam samo slike i ove fotografije, sve drugo je ostalo, izašao sam u odijelu normalno.

Ja sam išo još ovih deset dana u Orašje u svoju kuću, išo i kupao se kući. U kući sam imo prodavnici jednu što sam Muslimanu iznajmio, međutim on je stvari već iselio iz kuće. Bojo se, već je znao da će doći do rata.

Vidim da oni grade, već od vreća prave zaklone, prave na tim ulicama sve, znači pripremaju se za rat. Prave bunkere kod mosta, Muslimani i Hrvati zajednički. Svo srpsko stanovništvo se izvuklo tiho i lagano iz svojih kuća, i nisu se više ni vraćali, tako da je, što se tiče Srba, Orašje bilo napušteno. To je trajalo oko deset dana. Srbi su se tada povukli u svoja sela gdje su bili u većini. Neki su se povukli u selo Žabovi, a neki u selo Lončare. Mi smo izišli u to naše selo Gajevi gdje je jedno naših šesnest kuća. To je sada porušeno do kraja, nema ni temelja.

U tim Gajevima smo bili toga dana kada je rat počeo, 29. Ili 30, kada su počeli da nas opkoljavaju i napadaju od strane Vidovice i Orašja. Mi smo imali oružje i tada smo uzvratili.

Iz te vatre smo se povukli nazad jedno dva, tri kilometra u selo Lepnicu. Odatle su krenule te akcije i sukob na Vidovicama. Te Vidovice su oni izgubili i dobili Orašje. Na tom selu rečeno je da se tu zaustavi i da se ne ide na Orašje.

Mi tada nismo imali dosta ljudi i tako da smo mi te linije držali, i cijelo vrijeme je ta linija bila malo žešća, u odnosu na ovu stranu prema muslimanskoj federaciji na dijelu prema Tuzli. Ta teritorija se graniči i s jedne i s druge strane, međutim ova strana, oraški taj džep, on je bio malo žešći. Ni oni možda nisu imali neke planove na ova velika srpska sela, ali su držali se, nisu dali se.

To je trajalo negde do desetog mjeseca kad su ponovo hrvatske snage zauzele Vidovice, i još jedno čisto srpsko selo. Srbi, koji su se tu našli, oni su se smjestili u napušteno Brčko, jer je i u Brčkom došlo do tih problema. To je bilo u desetom mjesecu 1992. godine, i od tad se znači počelo smještavat u Brčkom, i od tada živimo sve ovde.

U Brčkom sam dobio status izbjeglice i ovde sam se nalazio pri vojsci. Bio sam jedan običan vojnik, ništa konkretno. Prije toga bio sam u srpskoj vojsci običan vojnik, nisam ništa, jednostavno da vam kažem iskreno, ne da sad nešto se pravdam, nisam nigdje živu metu video. Bio sam tamo, sudjelovao sam, ali nikakve krivnje nemam.

Da je se desilo slučajno da sam zateko svog bivšeg komšiju tada ne bi ga mogo, ne bi mogo ništa učiniti. Ja bar tako osećam, mi nismo takav karakter, nismo tako odgojeni da bi mogli nešto učinit nekom, još pogotovo nekom koga poznaš.

Uslovi u vojsci su bili dobri. Nisi imo para, ali nije ti ni trebalo ništa, hrana je bila dobra, sve si dobio tamo, porodica je dobijala preko Crvenog križa te pomoći nešto.

Snalazio sam se, išo sam, donosio neku robu iz Bugarske, tako prehranio svoju porodicu.

Porodica mi je tada bila ovde u kući, u Brčkom. Imali su jednu čvrstu, dobru kuću, sklanjali su se u podrumu u slučaju granatiranja i opšte opasnosti.

Brčko je dosta bilo na tapeti odmazdi, tako da su i iz Hrvatske, da bi pomogli ovim u Federaciji, koristili dalekometne te topove i to. Kad je bilo granatiranje narod se skloni. Ali, već se narod i priviko, tako da nije bilo nekih psihoza. Jest malo bilo kad su napadi blizu na tim linijama, pa malo, da li će Brčko zauzeti ili neće, da li će narod morat opet bježat. Bilo je malo te psihoze, ali obzirom na čvrstinu nekih naših snaga i nije toliko narod bio u panici, tako da se živilo uglavnom solidno. Živili smo skromno, u tuđim kućama gde se i sada nalazimo.

Čovek da vam sad priča kako je se osećao kad je napuštao kuću, pa, kad sam video da i drugi tako, lakše sam prebolio to. Recimo da mi je neko onda nešto na kući napravio, dok sam bio u kući, da mi je razbio prozor, teže bi to podnio.

Ovako izgubiš kuću, otišo sam i pomirio sam se da glavu spasim, prvenstveno da sačuvam svoju porodicu. Međutim, nisam ni razmišljao o toj imovini, ali sada je obratno.

Sad smo svi živi koji smo živi, izgubio sam brata jednog, dva ranjena sam imo, a ja sam netaknut, ja nisam nigde ništa oštećen.

E, sad je problem oko imovine, da li razmene, da li prodaje, međutim moram regulisati tu mirovinu, moram sad biti stanovnik federacije, moram se vratiti. Sad ću pokušavat da se vratim, bar podnjet zahtev za povratak, da dobijem dokumenta njihova da bi ostvario pravo na mirovinu.

U Orašje se većina ne želi vratiti. Što se tiče mene, ja bi se sutra vratio u Orašje, jer sam se ja iselio iz Hrvatske gdje sam živio dvadeset godina. Ja bih se vratio u Hrvatsku, tamo sam imo stan i stanarsko pravo. Taj stan su mi uzeli. Oni su taj stan dali za svoje potrebe policiji.

Moja intencija je da je Orašje jedan malo teži slučaj, što se tiče vraćanja ljudi. Malo je tamo kruća jednonacionalna hrvatska vlast, mada živi malo i Muslimana. Međutim, oni po svojim nekim stvarima ne dozvoljavaju neki mirniji povratak. U odnosu na tuzlansku stranu koliko sam čuo, Orašje je jedna malo ekstremnija strana. Zbog toga većina Srba, po mom vako razgovoru sa ljudima, ne izražavaju volju da se vrate, ali izražavaju volju da vrate svoju imovinu, da dođu u posjed svoje kuće, kao i ja sam.

Ako se stvore uslovi, politički uslovi da se mogne vratiti, ali da se stvori multietnička, kao i ovdje u Brčkom, policija, carina, općina, da stvore se neke te strukture mješovite, nekako bi onda bilo lakše za povratak, to je ključ. Ako to bude jednonacionalna tamo i jedna HDZ glavna vodeća stranka, ne vjerujem da će narod uopšte težiti za povratak.

Ja izričito imam volju, meni uopšte ne bi smetalo, jer ja znam, vratio bih se iz svojih nekih razloga, nešto bi rješio svoje, svoje egzistpciono pitanje. Riješio bi pitanje mirovine, rješio bi puno ti pitanja, zamenu kuće, tu prodaju. A da li bi se osećo sigurno, o tom po tom. Tu bi trebalo proc malo vremena, ali ja bi sad, ovog časa išo na povratak i najverovatnije da ću ići, podneti zahtev za povratak da dođem u posjed svoje imovine, jer drukčije neću moć doći. Znači to je više ekonomski potez što bi ljudi koristili pravo povratka, ali svi izražavaju da ne bi tamo bilo života. Jer upravo, primjer jedan da vam kažem, kontaktiro sam sa nekim njihovim u policiji preko tog jednog prijatelja iz hrvatske nacionalnosti. Dobro, on mene ne zna, nije htio da ide u društvo da sjedne, neće sa Srbima sjediti, jer on je ranjen, a treba neku pomoći. On će možda i učinit neku pomoći, ali neće da se vidi, ne radi sebe nego da ga ne vide drugi, znači oni ne žele da se Srbi vrate, da se posećuju, oni to odbijaju.

A šta se dogodilo dalje. Više straha postoji za povratak u Orašje, zato što struji nekoliko knjiga o ratnim zločinima. A to su sve obični ljudi koji nisu uopšte bili u komandi. Baš iz Orašja ove ljude znam koji nisu sudjelovali u nekim komandnim strukturama, bili su obični vojnici, morali su se odazvati na one sve vojne pozive i tako da su branili taj dio svoj stanovništva.

Međutim, i oni se tretiraju kao ratni zločinci. I ti ljudi se još boje, ne znaju da li su još na tim nekim njihovim spiskovima, da li je to amnestirano. Međutim, mnogi sa spiska, svi oni se kreću, ti ljudi kod nas na našem, u Srpskoj Republici, ali mi to ne znamo tako ko oni. Zato je ljude malo više strah. Mada sam ja bio u Orašju tri, četiri puta sa ljudima hrvatske nacionalnosti, vodili me, išo sam u svoju kuću, zateko sam unutar četri porodice, Hrvati i Muslimani.

Svoju kuću sam zadnji put vido prije jedno pet dana. Stanje kuće je dobro, nema nikakvih problema. Kuća je sačuvana prilično dobro, osim u gornjem dijelu gdje je vojska bila, pa je to uništila, kupatilo i to, ali to ove porodice sve održavaju, većina nameštaja mog je ostala.

Ovdje žena i sin žive sa mnom. Sin je završio školu, pa i on nešto zaradi za sebe i tako.

Mi ovdje u Brčkom trenutno osjećamo jednu veliku neizvjesnost. Neizvjesnost je zato što ne znamo šta ćemo? Da li ćemo razmjenit? Da li ćemo se vratit? Da li će biti mogućnost za povratak u Orašje?

Ta kuća u kojoj ja sad živim, taj vlasnik Musliman je bio kod mene u gostima, ja sam njega lepo ugostio, on je popio kaficu, video svoju kuću da je u redu. On je bio u Njemačkoj inače i prije rata, on se snašo u životu, tako da mu i nije toliko cilj da se vrati u tu kuću. Ja mislim da se neće vraćati, tako da ja ne bih imo

problema što se tiče toga, jer taj ima i u Njemačkoj kuću i u Federaciji je kupio kuću.

Posla ovdje nema, ne može se naći. Niko ništa ne radi, moja porodica i ja živimo, ovako, snalazimo se. Kupim auto, prodam, zaradim koji dinar eto preživljavam s tim. Imo sam neku prodavnici, radio sam mješovitu robu, međutim, malo su i porezi i te dažbine velike, i nisam mogo održati, i sad radim ovo. Uglavnom opet nekako čovek prolazi, zarađuje na taj divlji način.

Sva sreća zdravlje je super. Ja se sa pedeset godina dobro osećam. Supruga je malo, vjerovatno je možda rat malo djelovo, obolila na srce, ima srčane smetnje.

Da Vam kažem kako je sve počelo.

U Hrvatskoj je prije rata bilo mješano stanovništvo i bilo je dosta Srba. Nije konkretno u onom mjestu, u Vrbovcu, tamo nije bilo dovoljno, ali malo dalje, recimo dvajest, trijest kilometara u Bjelovaru, tamo je bilo ogromno Srba. U Hrvatskoj ja sam živio normalno, nisam ni planirao da će tamo ostaviti stan i stvari sve.

Svi oni moji prijatelji koji su u policiji bili, koji su hrvatski državljanini bili, i ja sam tada bio hrvatski državljanin, oni su se priklonili jednoj onoj nacionalnoj partiji HDZ-u. I od tada je već počelo, već je se osjetilo razdvajanje tih ljudi, prijatelja, kućnih prijatelja. Odvajali su se u društvu, vidilo se da te izbegava.

To je bilo 90. godine, već je tad počelo. Uspostava vlasti bila je 30.5.90., znači ovih šest meseci ja sam još radio tada. Tada sam preseljen iz Vrbovca, kao zbog potrebe službe u Dugo Selo, bliže Zagrebu, jer je bilo puno Srba u policiji u Hrvatskoj. Srbe su tada razbacali u više tih opština, SUP-ova, da ne budu homogeni na jednom mjestu.

Tenzije su se počele dizati 91. godine. I to zbog politike osamostaljenja i želje da se bude jedna cjelovita država, i da vam kažem, Hrvati su najviše insistirali na samostalnosti svojoj, to i sada njihov predsjednik govori. Iza njih su Slovenci, koji su isto želili da se osamostale.

U cijelom prijašnjem životu su oni govorili da ih Beograd pljačka. Oni su želili da tu dobiju ono more i to sve, jer su smatrali da sav turizam i svi prihodi idu za Beograd. Da Beograd vuče sebi i izgrađuje neka mjesta.

Oni su insistirali na samostalnosti, to im je bio cilj da se odvoje od Beograda, od Srbije, da izađu iz Jugoslavije, jer su smatrali da im je to težina, da siromaše, da postaju siromašni zbog njih i hoće da budu svoj na svome.

Svi su živili na nekom, kako da kažem, na bratstvu i jedinstvu, slogi. Međutim, Hrvatska je želila od nekada da se osamostali, pa je tih godina ranije, recimo 71. godine, sećam se kad sam došao u policiju, tada su već imali taj svoj masovni pokret, gdje su pod prizmom Matice Hrvatske htjeli da se osamostale.

Nisu uspjeli, tada je Tito to suzbio. Došlo je do 81. godine, dali su da Kosovo pokuša taj isti princip, da ne bi oni sebe izlagali, međutim ni tada nije uspjelo na Kosovu.

Onda je došlo do 91. godine. 91. godine je došlo do raspada Jugoslavije i osamostaljenja Hrvatske.

To je sve uzrok rata i onda se rat prenjeo u Bosnu. U Bosni se smatralo da ga neće biti, tri naroda imaju ista, jednaka prava. Međutim, došlo je da su se dva protiv jednoga udružila i tako je došlo do rata i velikih razaranja.

Krivci za rat su svi, samo jedni više, jedni manje. Krivci za rat su oni koji su htjeli samostalnost, koji su zagovarali samostalnost sa izlaskom iz Jugoslavije. Mjesto da su težili da poboljšaju odnose u Jugoslaviji, stvaranjem te prve Jugoslavije tada 18. godine, znači trebalo je nju samo dogradit, ona je trebala da se izgrađuje na nekoj demokratskoj osnovi. Trebali su da je održavaju dok se ne ojača, što kažu dok djete ne naraste. Kad je djete naraslo hoće da se otcjepi, tako su i oni čekali pogodan trenutak. Znači, tu su krivci najviše ovi koji su htjeli samostalnost, Hrvati i Slovenci. Zatim, bilo je i nacionalista u srpskom stanovništvu, i oni su opet imali svoju ideologiju.

Svi su prije rata živili ko braća, živili su, ženili se i udavali se, to нико nije tolko gledao. Mirni ljudi jedni protiv drugih okrenuli su se zato što je došlo do formiranja nacionalnih partija. Te nacionalne partije su uzrok najveći.

Svako je počeo se busat, došli su veliki Hrvati, veliki Srbi, svi veliki u toj nacionalnoj, kao spasioci te nacije. Oni su krivci što su narod doveli do rasturanja i do prosjačkog štapa.

Meni moj nacionalni identitet nije nimalo važan za mene, ni najmanje. Meni je bitan samo građanin, pošten čovek s kim možeš sarađivat kao s čovekom od interesa da sve dobro živi. Taj nacionalni identitet mi je najzadnji, ja sam puno puta govorio da mi je to najmanja važnost.

Srbi su u Srbiji, pravoslavci su ovde, ja ne znam, tu sam negde između. Srbi su u Srbiji, ja sam u Bosni, ja sam znači bosanski pravoslavac.

To znači nešto što ne pripada, jer Hrvat ne voli Bosanca iz Bosne Hrvata, a ni Srbi u Srbiji ne vole Bosanca. Znači iz Bosne je specifičan narod, gostoljubiv, svugde otvara, pravi ljudi te uvek dobro dočekaju, dobro te ugoste i sve, znači ljudi su koji se vole družit. Međutim, nigde nisi dobro došo. Bilo je poteškoća i u Srbiji, moja porodica je bila u Srbiji, kod familije, kod rodbine, pa nisu naišli na razumevanje.

Nama religija uopšte nije važna. Ja nisam nikad išo do sada u crkvu, sada vidim običaji su takvi, pa sad cjenim to. Sad to pratim, prije nikad nisam išo u crkvu radi svog posla, jer sam bio u policiji, to nije bilo spojivo. Komunizam je i to je bilo nekako razdvojeno.

Ko oče da vjeruje nije branjeno nikom, mogo si da se opredeliš, očeš da ideš u crkvu, očeš sve svoje slave. Ali, ko je bio u policiji, a bio je i u savezu komunista, to mu nije ni padalo na pamet. Ja nisam ništa ni slavio. Išo sam ja na slave kod braće, oca i rodbine, a ja nikad ne.

Srbi su prije rata slabo posjećivali crkvu, sada je daleko brojčanije. To je upravo zbog tih stranki koje su za sobom povele. Te ti si Srbin, ili onaj ja sam Hrvat. Hrvati su već bili homogeni, oni su stalno u crkvi, njih je crkva i održala. Hrvati su više držali do te vjere nego Srbi. Ali, Srbi su se u ovom ratu malo okupili oko te vjere i oko tog poštenja, međutim da li su to nečiji interesi i tako, neznam. Ja sam u ratu bio u policiji pa sam imo nekih tih saznanja. Bilo je nekih tih svećenika koji su propovjedali neku samo svoju tu nacionalnu bit, što kaže samonacionalnu tu svoju strukturu, vrlo izraženo. Nek je vjernik ko hoće, ali nemoj da to bude na štetu drugog, to je greška. Ti možeš da posjećuješ crkvu i da budeš duhovno na nešto opredeljen, da li isto i ovaj krst i onaj krst. Kad bi išo u istoriju svega postanka i nastanka i to su bila braća, znači i Srbi i Hrvati, ali je samo greška kod pojedinaca koji su to zloupotrebili.

Hrišćanin nek bude hrišćanin, ali on je zloupotrebio to, on je taj narod okupio radi svojih interesa u Hrvatskoj. Stalno se vraćam na to.

Rat je ovde bio zbog različitih religija, kažem od religije je i krenilo, od tih nacionalista. Bili su za samo jednu svoju naciju, da je ona jedina koja je prava, oni su to pokrenuli narod i mase, i oni su doveli do toga. Ja nikad ne kažem da su svećenici krivi, ali svi ti koji su se probili, oni su nacionalisti. On je sad došo u crkvu, a prije nije išo, on je gledo samo svoj interes.

Moguće je da je interes od rata bio i svjetskog karaktera. Upravo na taj način, na tu kartu da se razbije ta hegemonija bratstva i jedinstva te bivše Jugoslavije, to je moguće. Ja bi reko da je interes Amerike da instalira svoje baze na ovim prostorima i Njemačke. Sve baze su preseljene ovde, znači te baze treba stacionirat malo niže dole prema Kosovu. To je cilj pomeranja, jačanja tih uticaja na istočni dio svijeta.

Na ovim prostorima nije ništa došlo dobro sa ratom dok se ne skinu ovi. Kad se skinu i demokratizacija dođe, ja vam kažem, ja se volim osloniti na brata koji je bogat a ne na onoga koji je siromašan. I ja sam isto više za zapad jer znam da bolje žive, ekonomski su jači, a ljudi snažniji.

I Mađarska je do juče držala puške na granici. A sada se normalno ponašaju i bogatiji su postali od nas. Mađari, koji su bili daleko iza nas, čim su se znači oslobodili jednog istočnog jarma.

Znači da u svakom slučaju treba se prema zapadu vezat, bez obzira na sve ovo. Jer, da nisu došli Amerikanci i ne znam, sve te snage, ja bi još bio u rovu, ovaj bi mene još držao u rovu da se borim ko divlji narod. Oni su nas znači spasili, ne gledajući sad kad bi išo analizirati sve kakvu su strategiju dolaska primijenili. Prvo da zaratiš pa vladaš.

Ali, uglavnom sad su oni mirovnjaci u pravom smislu.

Što se tiče ekonomske situacije ovde, potrebno je da se počnu izgrađivati objekti, nekih manjih kapaciteta. Neka samo prorade preduzeća. Ovako gledajući izgleda da nije nikome cilj da prorade preduzeća, već je lakše ga otkupit u nekom sakatom dijelu, mislim ako je u lošem stanju.

Sada ovde u Bosni isplivali su veliki vlasnici tvornica, a ostala velika sirotinja, nema srednjih. Došlo je do pljačkanja države. Znači pojedinci su dobili za male pare tvornice, i sada normalno on će sve prodat, pa i radnike. Ja znam pojedince koji sad imaju svoje robne kuće, imaju svoj lanac prodavnica, mesnica. Bio jedan običan, ne znam da li je imo da kupi dobro auto, a sad kad čujem da on tako, znači to je pljačka države.

Ja se nadam da ne bi ponovo trebalo biti rata, nego bi trebalo samo smjenjivat sve te iste koji su ovdje doveli. Da se niko ne nađe na nekom položaju. Znači sve nove ljudi dovest, mlađe ljudi sa nekim pogledima građanskog života, ne nacionalnog. Da ne gledaju kroz nacionalnu prirodu i boju, da gledaju samo kvalitetu života i na budućnost da bi se bolje živilo.

Da li ljudi mogu ponovo živjeti skupa kao prije, teško je reći. Mora proći dosta godina, jer su ljudi, i sa one strane i sa ove, doživili razne stavari. Ima ljudi koji su ranjeni, doživili su u porodicama neke tragedije i oni će teško, teško se s tim pomiriti.

Pogledajte Brčko. Pa Brčko im je primer počev od slobode kretanja, slobode izražavanja, slobode radnog mjesta. Ja sam kontaktiro sa ovim u opštini kod nas i bio sam sa ovim Muslimanima koji su dopredsednici, zamenici, sekretarice Muslimanke i sve lijepo.

Meni ništa ne smeta i tako jedna mešovita, to je jedna budućnost ovde, to je znak i za sigurnost ljudi da mogu da se vrate. Tako se da dogoditi isto i u Orašju i u drugim mjestima. U Tuzli znam neke Srbe koji su se vratili u Tuzlu i nemaju problema, ali Orašje je opet malo teži slučaj.

Orašje je meni na srcu, živio sam u Hrvatskoj tako dugo, pa sam tamo kuću napravio, znači tolko me je vuklo u taj rodni moj kraj. Ja sam otio rano u Hrvatsku, kao mladić, i veći sam dio života proveo u Hrvatskoj. Tamo sam zarađivo i bilo mi je dobro, a ovde sam gradio kuću zato što je to moje rodno mesto, što sam tu živio sa ljudima, i Muslimanima i Hrvatima.

Ali, ja ne vidim da će tamo povratkom dobiti posao, da će nešto moći radit, ili djete tu ne vidim, tu nema budućnosti ništa.

Brčko bi trebalo biti uzor za sve. Ono je postalo multietničko i ispunjava sve obaveze.

Što je najbitnije čoveku, to je sloboda kretanja, da se slobodno osećaš. Mada ja ne kažem da će se Musliman osećati još sigurno, ali on već može doći, može svoju kuću popravljat, koja je kuća slobodna, i gradit, znači sloboda je najbitnija.

Između stare Jugoslavije ili sadašnju situaciju, teško je reći šta bi izabro. U staroj Jugoslaviji živili smo dobro, a da smo mogli još bolje, to stoji. Onoj staroj Jugoslaviji trebalo je promjenit nešto malo, ići na nešto demokratsko društvo. Vladali komunisti čvrsto, oni komiteti bili, svaka opština komitet. Oni bi rekli jesil ti podoban il nisi. Ako si i imo stručnu spremu, a nisi član saveza komunista, nisi

podoban, nisi mogo ništa. Znači tu je trebalo malo tu demokraciju popraviti. Međutim, ne mogu reći da je ovo sad bolje. Nikako nije, jer nemaš slobode. Da je ono ostalo onako kako je, samo sa nekim poboljšanjima, onda bi bilo najbolje društvo. Sa malo rada moglo se dobro živiti.

Želja je moja da se vratim svojoj kući i da mogu normalno da ostvarim svoja prava, da mi se dete može zaposlit i radit. To su želje svakog čoveka, nemam neke posebne želje, znači vratit se svojoj kući ili svoju imovinu adekvatno da prodam i izaberem si gde će graditi novu kuću i da se tu skrasim i da živim. Obzirom da je društvo sad osiromašilo, privreda ne radi, ništa, vrlo će teško bit tražiti neko zaposlenje, ali videćemo. Uglavnom samo treba poboljšati slobodu izražavanja, slobodu kretanja. Sloboda kretanja je sada najbitnija za Srbe u drugom entitetu. Tu treba ići na to, to je za sad isto ključ, onda bi se proces povratka imovine lakše odvijao. Ovako si u strahu, ne smiješ otići tamo, bojiš se zatvorice te, osudiće te u odsustvu.

Moje želje za Bosnu i Hercegovinu su, da se napravi multietnička vlast, sud, da ni jedan nema pretenziju, da sva tri naroda imaju ista prava i da imaju svoju konstituivnost, da su jednaki u svim donošenjima odluka. Znači da postane jedna mješovita bivša Jugoslavija, da postane mala Bosna, da postane bivša Jugoslavija sastavljena od tri ista naroda sa istim pravima i ništa više. Nikako da dođe jedan narod i da on bude glavni, bez obzira na brojno stanje.

Kad bi bio ponovo rat, ja bi otišao za Australiju ili Kanadu, koja god bi zemlja davala utočište za azil. To bi ja napravio. Nikad se više ne bi borio, nit bi bio uopšte na ovim prostorima. A zemlja koja bi dala azil, još da je klimatski dobra, iz nje se nikad više ne bi vratio.

Mada će se oni prostorno uspostaviti. Ratovi se vode svaki četrdeset, pedeset godina, to je znači, 18, pa 41, pa 91. godina. To je znači neko nestabilno područje.

Ali, mi svi, ljudi koji smo za svoj kraj, teško bi podneli da nisu u svojoj domovini, vrlo teško.

Poruka za čitaoca bi bila - Televizija ne daje nekad objektivnost, ne znam, iz nekih razloga, vjerovatno je i to u službi nečega. Ali, ovo što sad ja kažem to sam govorio iz dna duše i to osećam. Poručujem svakome da izbegne svakako sukobe i rat.

Ako vide da političari vode ka ratu, tražiti promene tih političara, u svakom slučaju samo izbegavati sukobe. Ništa nam to nije doprinelo, ovi koji su naštimali bili su bistriji pa su otišli sa ovih prostora, vratili se opet, ništa im se nije desilo, znači ništa nije izgubio faktički samo je dobio. Znači mi koji smo ostali ovde, najgore smo prošli. Svaki sukob je opasan i nosi samo zlo i ništa više. Znači, samo izbjegići sve sukobe i ratove i sezati se, samo ne ratovati. Bolje da sam otišao negde, azil potražio, skonio se godinu, dvije, pet, i da sam došao ako ima uslova vratiti se kući. Ali, nismo mi mali obični ljudi krivi, to je neko od ovih naših koji nas vode, oni su to krivi i doprineli, i sad se to pokušava vratiti u prvobitno stanje.

Nemojte mi se zahvaljivati, ja vam se zahvaljujem, reko sam sve kako mislim, nisam ništa uveličo, nisam ništa oduzeo, sve što vam ovo govorim i stojim iza toga. Drugačije ne, to bi bilo priča još, moglo bi se pričat, ali ne, bože moj, najkraće, sažeto sve, uopće moje viđenje u tome.

Prijedor

Ja imam 55 godina. Prije rata sam živjela u Prijedoru. Nas petero je živjelo skupa. Život moje familije je bio sasvim solidan, jer poslednjih deset godina, pred rat, radili smo svi u porodici. Imali smo dvoja kola, veliku kuću na sprat, garažu, ljetnu kuhinju. Išli smo na more svake godine.

Bilo je lako naći posao. U Prijedoru je bilo preduzeća; Selpak, Mira Cikota, proizvodnja keksa i vafla i bombona i čokolada, još jedna firma dole u Brezičanima, proizvodnja sokova...

Stanovništvo je bilo mješano u Prijedoru. Gdje sam ja bila zaposlena nisam znala koliko je bilo jednih, koliko drugih, koliko trećih, dok nije zaratio se. Nit' me je to zanimalo, nit' me je ko pitao. Kad je zaposlenje bilo u pitanju, bila sam i u savjetu, nikad nismo rekli ovaj je Srbin, ovaj je Hrvat, ovaj je Musliman. Zapošljavali smo po nekim kriterijima svojim koje smo imali u Pravilniku.

Bio je sasvim drugačiji odnos religije u odnosu na sad, u toku ratnog stanja. Nije bilo da popovi i hodže narod huškaju na ovu ili onu naciju. Išlo se u crkvu.

Muslimani su najmanje išli, samo Ramazan kad je petkom kad se ta džuma klanjala, i to možda desetak, petnest ljudi izide iz džamije. A nedeljom sam vidjela Hrvate i Srbe kako idu u crkvu. Nit' je ko kome smetao, nit' je branio.

Meni su se više dopadali lideri prije deset godina koji su bili na položajima u Jugoslaviji, u Bosni i Hercegovini i u svakoj republici. Pred rat su na vlast došli nacionalisti, koje ja ne podržavam ni dan danas, jer ne rade uopšte u interesu naroda, nego za svoj lični interes. Prije rata, političari Jugoslavije dok smo bili, tu su bili zastupljeni i Bošnjaci, i Srbi i Hrvati, to je bilo jedno predsjedništvo, nisu se republike razlikovale, sve su imale ista prava i isto učešće u najvišem organu vlasti. Sad, u ovom periodu, se razlikuju. Jedni vuku na svoj račun, jedni vuku na svoju stranu. To je što se meni ne dopada. Meni je stvarno žao raspada Jugoslavije. Bilo je daleko bolje za sve i jednu republiku, ne samo za Bosnu i Hercegovinu.

Rat je u moju opštinu došao 23. maja '92. godine. Mi smo dvadeset dana radili normalno i Srbi, i Muslimani, i Hrvati. Srbi su 30. aprila zauzeli vlast. Primjetila sam puno nepoznatih ljudi u Prijedoru, kao vojska. U nas je bio garnizon, služila se vojska u Prijedoru, ali to nisu bili mladi ljudi. To su bili stariji ljudi, preko dvadeset pet, trideset, četrdeset, do pedeset godina.

Sve je to mene zabrinjavalo. Kad izlazim od svoje kuće, prolazim kraj Doma oficira. Bila je tu i jedna ljetnja bašta i ribnjak, pekla se riba, i oni valjda tu dolaze

na doručak i ručak. Međutim, 30. aprila kad su oni preuzeли vlast, ja sam pošla ujutro na posao, Nekoliko dana prije 30. aprila, kad su oni preuzeли vlast, rekla sam jednom svom kolegi, reko: "Meni ovo ne miriše na dobro". Kaže: "Što?" Reko: "Puno mi nepoznatog svijeta u Prijedoru". "Kakvog svijeta?" Reko: "Vojske, i to ekavski govore. Ja kad idem s posla ili do prodavnice, sretam njih, ekavštinu govore, reko", al najviše ima Srbijanaca i Crnogoraca". "Ma, nije to to!" Taj kolega mi je Srbin. Kad sam pošla 30. aprila ujutru na posao, stoji deset na jednoj strani, deset na drugoj strani, deset na trećoj strani. To je jedna raskrsnica. Ja sam vidjela da ja tu nikoga živog ne poznajem, nit mi ko veli dobro jutro, nit išta. Kad sam prošla pored SUP-a i Opštine vidjela sam vreće pijeska i mitraljeska gnjezda i onda sam u sebi skontala, da su oni preuzeли vlast preko noći, pošto je predsednik bio Musliman u opštini. I odmah je preko radija reklo da su oni to morali tako uraditi jer su Srbi ugroženi u Prijedoru. I ja nazovem muža, kažem: "Kad podješ, nemoj reagovat ni našto, ne okreći se, na poso moraš ići, al' oni su noćas preuzeли vlast". Al' normalno se hoda po gradu i tako... Tako je bilo dvadeset dana do dvadeset trećeg maja. Petak je bio. Oni u zadnje vrijeme nisu zalazili u muslimansko selo, tu je TO, Muslimani. Tako, ako je srpsko selo, Srbi su bili u TO. Oni nisu zalazili kod nas u naš dio grada, most nas dijeli. Međutim, taj dan oni su krenuli gore, prema Hambarinama. Njih četvorica. Naši su ih, ta TO zaustavila i pitala gdje će. Navodno da je došlo do sukoba između njih, i kao naš je pucao i ubio je jednog vojnika. Ali to je opet namještajka bila, jer odmah su za njima krenuli tenkovi, jer oni nisu mogli ni javiti ni da je bilo, ni da nije bilo. Tenkovi su krenuli i počeli su tući Hambarine. I onda se vrate ponovo na Kozarac i onda su dva tri dana tukli Kozarac. Tukli, tukli... Nakon deset dana, pojavila je se jedna tabla. Gdje je bila tabla Kozarac, stavili su selo Radmilovo. Radmilovo selo nigdje nije bilo u Prijedoru, ja nisam Prijedorčanka ali nigdje nije bilo Radmilovo selo. Radmilo se zvao komandant vojske srpske u garnizonu pravom, redovne vojske. I dovode iz Engleske novinare sa kamerama Jedna profesorica govori engleski i ona njima kaže ovo vam je srpsko selo Radmilovo koje su uništile Zelene beretke. I meni jedna moja kolegica Srpkinja, koja je živjela u Kozarcu kaže, a izbjegla je iz Kozarca kod Muslimana u Prijedoru, veliki prijatelj, i zadesila se tu noć, kaže: "Ja sam volila da sam u zemlju propala nego kad pokaza moju kuću u Kozarcu kao to Radmilovo, a ne kao Kozarac da su uništili Srbi, nego Muslimani uništili Radmilovo. Ja u Prijedoru više ne živim, ja odlazim!". Isti dan je otišla za Beograd. I tako je počelo.

Slijedeće sedmice, jedan dan ujutru u pola pet samo pucnjavu čuješ. Po bašti granate sipaju, kuće gore iz čista mira, u pola pet. U pola pet popodne mi smo izišli i ja se predala četnicima.

Ujutru sljedeći dan, do deset sati su samo išli oružjem oko kuća i izbacivali narod iz kuća. Svi su nepoznati bili, svi su bili s bradama, marame svezane na glavi, oružje oko pojasa, bombe, noževi do koljena... Ja sam izletila iz kuće, pošto je nas šestero u kući bilo. Pita: "Kolko vas ima?" Reko": "Petero". Kaže: "Izlazite!", da nam Alija majku balinsku, "Zar vas još ima po kućama?!"". I mi smo izišli, ruke u vis... Pretrpaše muškarcima džepove. Krenuli smo, ne znamo kud. Meni je bilo zlo

na mostu. Oni su mi donijeli soka, umili sa tim sokom, dali mi da se napijem malo. Krenuli smo i pred MUP. Tamo stoje tri, četiri autobusa. Autobusi su skoro svi puni, za Omarsku, za logor Trnopolje. I žene i muškarci. Svi, i Hrvati i Muslimani. I slučajno dvojica, trojica kolega od mog sina ugledaju nas i pitaju: "Kud čete vi teta?" Reko": "Idemo u logor". Kaže: "Hajte vi sa mnom. Imate li gdje? Ako nemate da vas vodim kod svoje mame". Reko": "Imam". Kaže: "Hajte sa mnom!" Oni njemu psuju. "Oni su meni na spisku!", govore. "Ma, kad ste radili spiskove? Kad ste spiskove radili?" Na svakoj zgradi, na svakoj srpskoj kući, na svakoj prodavnici državnoj je snajperista. I kad smo prošli pored pijace, jedno deset leševa je bilo na pijaci. I to su poubijali one Šiptare koji dođu rano ujutru da otvore trgovine, pekari, slastičari i tako. I njih su poubijali na pijaci. Jedan više: "Nemojte gledati tamo, tamo su leševi, već su i neke prekrili!". Neko više: "Ubili su mi brata. Eno ga leži na pijaci".

I tako da nismo otišli u logor. Bili smo u kućnom pritvoru i onda su mene pozvali na posao nakon mjesec i po dana. I ja sam počela raditi. Svi oni moji prijatelji, moje kolege s kim sam radila prije, korektno su se odnosili prema meni za ta tri mjeseca dok sam radila. Radila sam juni, juli. Avgust sam bila na godišnjem odmoru, a od prvog septembra su me penzionisali. Sin mi je sa kolegama Srbima otišao dva puta sa tačkama i dovezli su, brašna, ulja, šećera, deterdženta, kafe. Hrane smo imali, nismo se patili. Al' sam se patila što sam došla u komšiluk gdje ne poznajem ljudi. Ne poznajem te ljudi tamo, a struje nema. Morala sam ići moliti ljudi da tamo kuham kruh. Kruha nije bilo kupiti.

Mi smo bili ovaj non-stop pod tim strahom. U tuđoj kući smo prije svega. Prvo smo bili u stanu kod jednog rođaka. Bilo je tjesno. Poslije nam jedna Muslimanka dala kuću. To je za mene nepoznat komšiluk bio. Sve su bili Muslimani okolo, ali oni po čitavu noć hodaju tim muslimanskim ulicama. I onda zadu kombijom i kaže, daj ličnu kartu. Pokažeš ličnu kartu, Musliman, u kombi i odvezoše. Iz čista mira tako su kupili narod. I mi od tog straha ta tri mjeseca, četiri dok smo bili u Prijedoru, nismo obukli pidžame za spavanje. Mi smo u spavalici u trenerkama, samo patike skinemo, sjedeći malo otkunjamo po noći, po danu malo i tako. Nismo nikad legli ko ljudi, jer non-stop samo čekaš da ti neko pokuca na vrata. Mene su lično obilazili muževi od mojih kolegica, pitali da li imam problema, da javim na telefon...Al' nije to to. Doće neko koga ja ne poznajem, pa mi ne dat prični telefonu.

Napustila sam Prijedor i išla sam u Banja Luku. U Banja Luci oni su organizovali prevoz Bošnjaka do Vlašića gore, do Smetova. Po sedamdeset maraka po osobi, agencija jedna. Iz Prijedora smo mi krenuli normalno, međutim oni su nas ostavljali po trideset kilometara od razgraničenja, u šumi, pa su ljudi pješice išli. Mi smo imali sreću da smo nazvali Travnik i da je došao, od muža mi od sestre sin po nas kolima, pa smo došli kolima, tako da nismo puno pješaćili. Možda smo desetak kilometara. To se nikad ne može opisati, nit se može izbrisati iz sjećanja. Ovdje, u kamp, sam došla februara '93. godine. Prije toga ja sam bila u Šipadu, u Zenici. Uslovi u Šipadu nikakvi nisu bili. Patila sam i ovdje godinu dana. Kad

pogledam u ova brda ja plačem. Prijedor je ravan, nema brda, a ovo kao da me guši, kao da će pasti na mene. Takav sam osjećaj imala kad sam tek došla.

Međutim, sad sam se i navikla.

Ovaj život ovdje, na stranu i to što se stvarno fino i dobija, nije nikakvo rješenje. Ljudi posjećuju, imaju dosta prijatelja i komšija iz svojih mjesta. Meni je jedina okupacija sad ovaj moj posao, i to unuče što sam dobila. Da nije to, ne vjerujem ni da bi ostala vako dugo u ovom naselju.

Nama je najveće opterećenje taj povratak, da li će biti i kad...Mi smo sad isto opterećeni kao ono '92, '93. godine sa ratom. Ljudi samo o tome razmišljaju i o tome pričaju. Idu u posjete i vraćaju se sa nekim emocijama od kuća. Većina svijeta jedva čeka da se vrati na svoje.

Imamo rođaka u Njemačkoj, Švedskoj, u Americi...Oni nas i zovu i vani da idemo, al' ja nisam pomisljala do sada, al' sad gubim nadu za sve to. Razočarana sam sa tim Dejtonskim sporazumom. Prvo mi smeta što su dozvolili da dobiju status republike. Bošnjaci su najbrojniji narod u Bosni i Hercegovini, i ako je trebao neko da dobije republiku onda smo mi trebali da dobijemo republiku, a ne oni. Svi oni imaju, i Hrvati i Srbi, matične neke svoje države, za koje se oni vežu, kao hoće da se s njima spoje. Ako oni hoće da žive s njima u istoj republici onda nek sele tamo, a mi nemamo ni jednu drugu državu. Jedina nam je Bosna i Hercegovina. A ja opet tvrdim, mi nismo muslimani one vrste, mi smo evropski narod.

Ja kuću nemam. Moja je kuća bila čitava u toku agresije na Prijedor. Nakon dvadeset dana moja je kuća srušena. Jedan dan su mi rekli da mi je srušena kuća. Ja nisam mogla da vjerujem, jer sam bila u urbanizmu da pitam kad će da se vratim svojoj kući. Rekli su mi dok se pokupe kablovi od struje, od telefona, tako da nisam ništa ni iznjela iz svoje kuće, mada sam dobila odobrenje od kolega da mogu ući i da uzmem šta mi treba iz svoje kuće. Nisam mogla nositi u tuđe kuće, jer svako ima svoje stvari, nemam kud. Pred rušenje su mi zabranili ulazak, dok nisu iznijeli sve iz kuće što im treba. Sve su iznijeli, jer sve je bilo novo, sve je bilo dobro. Jedna žena mi je rekla da mi je kuća srušena. Reko: "Ma, kakva moja kuća srušena! Nije. Oni su meni rekli da će se vratiti kući". "Ma, jest boga mi", kaže. Ja sam pošla prema kući i srušila sam se. Naišo jedan električar i jedna žena, uzeli su me i vratili kući. I ja sutradan popijem dva apaurina i opet krenem i odem na jedan most. Pitaju me, punkt njihove vojske, "Gdje ćete vi?" Reko", "Da vidim jel mi srušena kuća". Vidim dole da imaju prozori i jedno drvo prislonjeno uz prozor i crvene zavjese na prozorima. I ja odem okolo. Sretnem opet jednu ženu, kaže: "Jest, ono ti je samo prizemlje ostalo, pošto je dole kamen tvrdo, jaka kuća bila, moraju drugi bager dovest, a gore nema ništa tvoje". Ja odem kod jednog profesora, na njegovu kuću, njegova kuća izgorita sva. Popnem se na njegovu kuću, popnem se gore na balkon i vidim da moje kuće nema. Onda nisam mogla da siđem niz stepenice. Ona me žena svela i više nisam ni ošla nikada, ni pogledala. Sad '95. godine kad ovi izlazili iz Prijedora, rekli su mi da su poravnali sve, da se više ne zna ni gdje je čija koja kuća bila.

Kada bih imala priliku, bi" se vratila. Ne mislim da bi se vratila zato što želim s njima da živim, nego želim da ostavim djeci ono imanje koje smo imali. To je

stvarno vrijedno imanje. Ako vidim da ima života ostala bi, ako vidim da nema života onda bi prodala, pa otišla. Nekad dobijem nadu i mislim da će se brzo vratiti. Sad, ovog momenta, nemam nikakvu nadu. Tolko se iskomplikovalo, svaki je dan gore.

Što se tiče zdravlja, pa imam problema. Živci su otišli skroz. Mada pokušavam da sebe suzbijam u nekim stvarima i tražim sebi zabavu živci su na izmaku. Mislim to je sve od stresova i ratnih trauma, pa još iščekivanje povratka. Ovo nije nikakvo rješenje. Meni da je kutak jedan, dva sa dva, ali znam da je moje.

Rat u Bosni i Hercegovini je bio radi osvajanja teritorija, radi stvaranja Velike Srbije i Velike Hrvatske. Za rat je kriv Milošević i Tuđman. Prvi Milošević, broj jedan. Sve ove troškove Ujedinjenih nacija to je sve izazvao on. Evo sad slučaj na Kosovu, počev od Slovenije, Hrvatske, Bosne, sad Kosovo.

Niko nije imao interesa od rata. Možda pojedinci. Pojedinci su imali, ali narod kao narod niko. Nit' je ko dobio, nit' je ko izgubio. Svi smo na istom. Mislim da ne bi trebao biti više rat, da je svima dosta. Ali ako ne bude išlo milom, ja mislim da će ići silom, i povratak i sve. Hrvati su još pod uticajem političara da se ne žele vraćati. Srbi su već manje pod uticajem svojih stranaka, svojih vođa. Oni se žele vratiti. Ali vođe ne dozvoljavaju dvosmjerni povratak, što bi bilo normalno.

Ja mislim da ljudi mogu ponovo živjeti skupa u Bosni. Kad bi se pohvatali ti ratni zločinci i ti ratni huškači kad bi se povukli negdje, i pohvatali oni koji trebaju odgovarat, ja mislim da bi bilo sve normalno. Za jedno godinu, dvije dana sve bi bilo normalno, kao što je bilo nekad. Jer ja kad nazovem Prijedor, Srbi prijatelji kažu: "Nemamo druga, nemamo prijatelja, nemamo komšije". Znači oni koji se nisu ogriješili njemu nije komšija Srbin iz Drvara ili Brčkog, njemu sam ja komšija, koja sam skupa rasla s njim.

Kada bi ponovo počeo rat, drugačije bi se ponašala. Išla bih, ako bi imala neko oružje, išla bih na njih. Stvarno bi, jer su ubijali dijete u kolijevci, a žene kakve su bile grozne, to je nenormalno. Ja kažem, sutra kad bi ponovo zapucalo, meni je 55 godina, al išla bi branit ono svoje. Rat nikome ništa nije dobro donio.

Meni je bitno da živim s ljudima, normalnim ljudima, psihički zdravim ljudima, a najmanje je važno ko sam i šta sam.

Ja sam to sada, uz rat, čula riječ Bošnjak. Za mene je to Bosanac. Mislim da ljudi imaju pravo da znaju ko su i šta su, da im to ne može niko pobit, to pravo. Za mene, kao pojedinca, baš to nije puno važno. Važno je da je Bosna neka država, pravna država, demokratska, a dok god vladaju te nacionalne stranke koje insistiraju na tom nacionalnom identitetu, dotle nema života zajedničkog.

Ja lično nisam nikad ni pratila svoju religiju, nit sad pratim. Poštujem sve. Religija se više pratila po selima. U gradu je malo toga bilo. Mladi ljudi, gledajući na druge narode, počeli su i oni više vjerovati i gledati na to. Mislim da je to zbog rata, jer on kad kaže, braćo Srbi, braćo Hrvati, e tako i ovi počeli sa braćo Muslimani.

Mislim da pravi vjernik neće nikad zlo ni nanijet.

Nikada ljudi prije rata nisu potencirali, ja sam Srbin, ja sam Hrvat, ja sam Musliman. Ne, to nikad nije bilo. Pa, eto, odlazili su ljudi u Srbiju prije 20 godina,

pa su im rekli, "Šta vi tražite Bosanci ovdje?". Međutim, on sad počeo je ekavštinu da govori. Što to?! To neće stvarno nikad naučiti, jer to nije njegov maternji jezik. Bosanski Srbin ne može ekavštinu govorit, jer to njegov maternji jezik nije. E to je to, što ti političari i sad zavode ekavski jezik po školama, što to nije normalno. Mi smo ostali Bosanci, mi govorimo bosanski jezik. Piše bosanski jezik, al to je u stvari srpsko-hrvatski jezik kojim smo i ranije svi govorili.

Najpotrebni je da ekonomija krene, da bi se zaposlili ljudi, da žive od svog rada i od svog truda. Jer i ovo do sada, mi imamo sve ali nemamo zadovoljstvo. Ja bi volila više da mogu da radim, da moja djeca rade, da pridonose. Jer na kraju krajeva ja imam penziju, ne može mi bit dovoljno u ovim uslovima, ali bolje bi bilo da svi radimo i da ta sredstva koja se ulažu u Bosnu i Hercegovinu, da se najviše ulažu za ekonomski razvoj Bosne i Hercegovine.

Politička situacija se počela malo da mijenja. Počeli su malo ljudi da trezvenije razmišljaju, drugi ljudi, ne ovi nacionalisti. Počele su malo ove demokratske stranke da plivaju na površinu, što mene raduje, što se ja nadam da će za godinu, dvije dana te nacionalne stranke da se eliminišu, da ostanu te demokratske stranke. To bi za moj pojam bilo bolje.

Ja više nikad ne bi mogla računati na bilo kakvu Jugoslaviju. Nikad, na bilo kakvu Jugoslaviju se ne može računati. Nego, svako za sebe. Eno, Crna Gora u sastavu Jugoslavije pa je maltene, kao Kosovo.

U staroj Jugoslaviji bio je bolji život nego sad. Da su se normalno razišle republike, ja vjerujem da bi bilo bolje svakome. Jer taj savezni budžet puno je odnosio, a republike su malo koristi viđale. I zato kažem, bolje svak za sebe.

Moja je želja da se vratim kući, da obezbjedim djeci da su u svom, na svom, da mi djeca normalno dobiju zaposlenje da mogu da žive od svog rada. Ja sam, evo, šest godina provela, mogla sam otići vani. Nisam htjela, nije mi moglo srce da odem. Čini mi se da je ovo sve sad još uvijek zamumuljeno, zakukuljeno, da se ne zna još ništa i sad bi mi bila želja da negdje odem. Samo da mi hoće djeca. Al' neće djeca! i to ne želim zbog sebe, već zbog djece, radi njihove budućnosti.

Možda griješim, ali 99% da ne griješim, ako kažem da ovdje ima dosta, kako da kažem, masla i pojedinih u međunarodnoj zajednici. Dok su oni dozvolili da samo jedan čovjek izazove tolike troškove, prvo na račun tih mirovnih snaga koje su već dvije i po godine tu. Drugo radi ekonomskog razvoja Bosne. Treće radi izgradnje tih porušenih kuća koje su Srbi uništili. Taj iz Beograda je komandovao, a da oni ne mogu da smaknu tog jednog čovjeka, koji tolike troškove izaziva, ne samo nama građanima Bosne, nego čitavoj međunarodnoj zajednici. Da ne mogu da sklone tog čovjekao koji je izazvao u četiri republike rat. Onda sam mišljenja da tu neko ima drugi ko preko njega to radi. Da njih ima tri, četri te države, možda Francuska, Engleska, Rusija koje to preko njega rade. Da se malo međunarodna zajednica pozabavi, nije to samo što je u pitanju Bosna, nego će biti još. Može se desiti balkanski rat. Dole je Grčka, dole su napete situacije, Grčka, Turska, Makedonija. Onda će zahvatiti Albanija i onda će dalje se proširiti u Evropi. Onda niko nikome neće moći pomoći, ako budemo svi u ratu. Mislim da bi trebali tog

čovjeka smaketi, smjeniti ga. Jer i njima tamo ne cvjetaju ruže u Beogradu. Tamo je narod nezadovoljan. Zar može jedan čovjek svoj narod da uništava?! To što on čini Muslimanu, zašto ne bi kad je njegov Srbin gladan u Srbiji i kad nema posla. I penzioneri nemaju penzija isto ko mi gdje je bio rat. Te ekonomski sankcije što međunarodna zajednica uvodi, to je samo toliko providno da jedan obični građanin bez škole može da vidi da je to gledanje kroz prste. To je samo na papiru, a sve drugo se radi normalno.

Mislim da bi moja poruka bila toj međunarodnoj zajednici da malo povede računa više o tom čovjeku. To je tačno jedini čovjek u srcu Evrope koji izaziva rat, izaziva sukobe. Neće ga samo izazvati u Bosni, u Hrvatskoj, gdje je već izazvo. Bojim se da će taj sukob izbiti i na Balkanu, ako se bude međunarodna zajednica ponašala ovako kako se ponaša.

Sanski Most

Ja sam živio u opštini Sanski Most, 17 kilometara od Sanskog Mosta. Imam 62 godine. Moj život prije rata je bio izvanredan. Bio sam gospodin i imao sam krasan posao. Sina imam jednoga. On je išao je u školu, a žena je radila.

Sredina je tako lijepa, imao sam svoj život izvanredan. Pripadam grupi ljudi koje politika nije interesovala. Interesovao me samo sport, kultura, zabava, šah, noćni život, izlazak u lokale i nikada me nije interesovala nikakva politika. Religija me uopšte nije zanimala. Ateista sam teški od malih nogu. Potekao sam iz takvih sredina gdje je religija bila nešto strano i danas dan je tako.

Imali smo fabrike, savremenu školu, ambulantu, poštu. Drvna industrija je cvjetala. Mjesto u kome sam ja živio je bio pretežno srpski živalj, a ja sam Hrvat. Žena mi je Srpska. Niko nije gledao ko je koje vjere ili nacije, niko živ. Ljudi koji su pali pod uticaj nacionalističke politike, oni govore sada drugačije. To su nacionalisti naturili da je religija igrala neku važnu ulogu. Bila je sloboda što se religije tiče. Recimo, Muslimani su imali svoje institucije, svoje vjerske objekte, isli su tamo mladi, stariji. Hrvatska djeca su imala svoje, to nikome nije smetalo, svi smo se mi navikli. Srbi su manje ljubitelji religije, daleko manje. Crkve postoje. Tamo idu stariji.

Poslije Titove smrti počela su se javljati nekakva drugačija strujanja po gradovima. Počele su da izbijaju nekakve stranke. Niko nema ništa protiv tih stranaka i treba, neka je demokratija, ali među njima se javljaju ekstremi; javljaju se političari nacionalisti. Političari koji su sve ovo zakuhali, oni se sad Peru, pa kažu da su krivi drugi - Amerika, Njemačka. To su teške gluposti. Ciljevi su rata bili drugačiji nego što mediji prikazuju. Istina je da je rat krenuo sa ciljem komandovanja BiH na stvaranju velike Hrvatske i velike Srbije. Pošto se Tudžman i Milošević nisu mogli dogovoriti u Karadžordževu, došlo je do rata. Taj rat je uzeo

ono što svaki uzima. Mi danas slušamo različite izjave, zavisi ko govori, kojoj stranci pripada. Ako se razgovara sa Muslimanom govoriće se jedno, sa Srbima drugo, a Hrvatima treće.

Čim je pukao rat u Hrvatskoj znao sam da će biti i u Bosni. Dok je Alija Izetbegović izjavljivao preko TV da rata neće biti u Bosni, ja sam se smijao gledajući i slušajući tu izjavu. Znao sam ciljeve tog rata i morao je rat poći, jer su već nacionalisti toliko bili na površini. Postojale su tri podjele, glavne nacionalističke. Srbi na jednoj strani, Muslimani na drugoj, Hrvati na trećoj. Postojale su četvrte snage koje to nisu prihvatale, koje su pripadale lijevoj opciji. U mojoj opštini rata nije bilo sve do '95-e godine. Život od '92. do '95. godine je bio težak. Na selu se moglo živjeti, ali nedostatak roba je bio strašan, počela je novčana inflacija, užasno velika da se za onu platu nije mogla kupiti ni kutija cigareta. Poslije '95 godine, u izbjeglištvu, spali smo na pomoć međunarodne zajednice. Za vrijeme rata sam išao na posao čitavo vrijeme. Radio normalno, samo kriza, bez plate. I kad se dobije plata može se kupiti kutija cigareta...bijedno.

Muslimani su napuštali kuće u Sanskom Mostu, bježali masovno. U mom mjestu ih nije bilo, ali jeste bilo okolo. Srbi su im omogućavali autobuse, za one koji su se željeli iseliti. Bilo je tu i puškaranja, svega, ali nije bilo rušenja u samom gradu. Bilo je rušenja u okolini, po selima ali u centru Sanskog Mosta, i u selu u kojem sam ja živio nije bilo do 1995. godine. Otada se išlo u vojsku i sve do '95. godine bilo je podnošljivo. Kasnije je politika odlučila. Onaj omjer 49,51% morao se namiriti i to smo mi bili nesretni, da se na nama to namirilo i to se moralo jednostavno dati.

Mjesto gdje sam ja živio bilo je napadnuto u septembru '95. godine, a na Sanski Most u oktobru. Vidjelo se da se ne može braniti, onda smo morali napustiti, Čitava moja familija je napustila kuću. Mali je bio u vojsci. Ja sam morao voziti tada traktor spašavajući porodice neke. Oni mlađi su na liniji, frontu, borbi, a mi....šta ču, čovjek sam stariji i onda sam morao vozit traktor; od Sanskog Mosta, pa Prijedora, pa iz Prijedora u Omarsku, a iz Omarske u Banja Luku. Patnje su to velike. Nismo bili napadnuti na putu, samo se moralo malo brže ići. Onda one stvari, prtljac, starci, starice, žene, djeca, to treba spašavati. Nismo mogli ništa ponijeti sa sobom. Samo ovo na meni, ni presvlaku na brzaka, higijenski pribor. Sve je ostalo. Nije mi žao ništa, već malih stvari. Žao mi je albuma, fotografija. Žao mi je šaha što mi je ostao. Za mene to više predstavlja nego onaj regal, namještaj. Nek nosi sve, samo nek ostanu zidovi.

Kad sam napuštao kuću, okolo narod ispreparan, vuče se, vuku se stvari, ispadaju, nema ko da vozi traktore. Mlađi, ko zna da radi, taj je u šumi, gore negdje na liniji. Na ulici ostaju konji, kola, traktori, kamioni. Ljudi je bilo duž više kilometara, ne vidi se ni početak, ni kraj. Pa onda zbrka, ne može se tamо, ne mogu svi poći u jednom pravcu, mora se u drugi, svako misli samo o živoj glavi, da ostane živ i ništa više. Bježi se, povlači se, ali se misli samo da se opstane.

Stvari ostadoše, propadoše, stoka, ostavlja se, sve se ostavlja jer granate su neumoljive, jer ne biraju.

U Prijedoru sam ostao nekih 20 dana, dok nije pao Sanski Most. Kad je pao Sanski Most, onda se natovarila druga porodica koja isto tako ima traktor, stvari, porodicu svoju, ali nema ko da vozi. Mene su molili i onda sam ih uzeo i vozio do Omarske. U Omarskoj opet logor, izbjeglištvo, centar nekakav. Na polju narod, stoka, bez ikakvog reda. Tu smo bili nekih desetak dana, a posle toga sa istom tom porodicom u Banja Luku u prihvatni centar. Tu sam i ostao. Kako je tada bilo, tako je i sada.

Nisam želio tuđu kuću, bez obzira kako ko misli, ali meni se tuđa kuća ne sviđa. Da je stan i bi, ali kuću ne i ne. U Prijedoru se moglo, mislio sam da će se oslobođiti moja mjesto i Sanski Most. Međutim kad pade Sanski Most, video sam da nema nikakve sreće. U Prijedoru nije bilo humanitarne pomoći tolike. Jeste malo da se ostane živo samo. Tu su opet ostale žene, mi, stariji i djeca. Bilo je nešto međunarodne pomoći, ali sve je to bilo slabo. Kad je Sanski Most pao onda smo morali napustiti Prijedor, jer već neke granate su ispaljene na Prijedor od Muslimana iz pravca Sanskog Mosta. Tad su krenuli prema Prijedoru i Banja Luci. Bili su blizu Prijedora nekih 15 kilometara i sad je visoka politika odlučila da se to prekine. Sad znamo ko je ta visoka politika: Klinton, Jelcin, Tudžman, Milošević preko Bilta - on je bio posrednik. Stalo se s tim i mi smo odahnuli. Nazad se nije moglo, nego ovdje, pa kako bude. Da nije bilo međunarodne zajednice, kojoj se ja uvijek zahvaljujem, ne bi se moglo preživjeti.

U ovaj centar sam došao početkom novembra. Sad, da mi nije knjiga i novina izludio bih. Što se tiče materijalnih uslova, zna se da su loši, ali uglavnom su podnošljivi. Ubi neizvjesnost, jer ne znamo sutra šta će da bude. Želimo da se vratimo, neki žele, neki ne žele. E, sada, svako odlučuje o svojoj sudbini. Ovdje su dolazili novinari gotovo iz svih zemalja. Ja slušam šta se izjavljuje, kakve priče. To je grozno, strašno. Ali ja razumijem zašto je to tako. I sad jedni, koji ne žele da se vrate, pričaju jednu priču iz nekih njima znanih razloga, a ima nas koji želimo da se vratimo i sad mi pričamo drugu priču, a ovi drugu.

Ja sam za povratak i ništa više. Mjesto u kome sam ja živio preko 50% je srušeno, sela su porušena. Bio sam dva puta tamo. Išao sam, razgovarao sa čovjekom koji se nalazi u mojoj kući, mom stanu. Razgovarao sam, pili smo kafu. On želi da se vrati u svoje selo kod Prijedora, a ja želim da se vratim u svoju kuću. Vratiću se sigurno, jer ovdje nemam šta. Ko će mi dati ovdje krov nad glavom. Ko? Može mi dati, ali tuđe, a ja neću tuđe. Stanje u mojoj kući je nikakvo. Vidim da u kući ima vrlo malo mojih stvari, ali i to će otici kad se ja vratim. Neka ide. Znam šta će biti. Pošto je velika mržnja, prvih godina nas čeka najgore. Neće oni mene napasti, ali će reći mi svašta iz mržnje, velike mržnje. Ali ja sam stavio na vagu. Niti mi valja ovdje, niti mi valja tamo, pa sad od dva zla treba izabrati jedno manje. Ako ću ja ovdje živjeti u neizvjesnosti, a neizvjesnost je nešto užasno, grozno. Ko nije bio u takvoj situaciji, taj ne zna šta je neizvjesnost. Osuđenik kad zna kad će ići na smrt i kad zna kad će mu doći zadnji čas, u Dubini duše mu je lakše. Ako ne sazna kad

će to biti, njemu će biti gore nego kad to sazna. E, tako je i nama koji smo u toj atmosferi, da živimo u neizvjesnosti. Ovdje on što god mi dadne, to nije moje, to nije slatko... ja sam bez volje. Sin mora ići odavde u drugu državu, nema sreće ovdje. Sin nema ovdje budućnosti, prijavio se za Ameriku.

Ovdje nemam nikakva primanja. Ja bih se vratio kući pod bilo kojim okolnostima, samo da je prazna. Trenutno moje najveće teškoće i brige su to što sam opterećen razmišljanjem o povratku, svaki dan.

Za rat ovdje krivi su nacionalisti, krivi su zagovornici stvaranja velike Hrvatske i velike Srbije, kao trebalo je Bosnu podijeliti. Nije ona torta da se uzme nož pa da se podijeli. To je bio osvajački rat, trebalo je proširiti i Hrvatsku i Srbiju na račun Bosne. Tu su se snage ove treće oduprle. Svijet je podržao, bio je protivnik tih podjela što je logično. Odlučujuću ulogu je svijet imao i rat je prestao.

Ljudi su jedne protiv drugih okrenuli nacionalisti. Nacionalisti su govorili da je njegov narod ugrožen, da nije smio svoju religiju pratiti. Nacionalisti su uspjeli zavaditi narode putem laži u štampi i drugih sredstava informisanja. E, kad to traje nekoliko godina, mržnja kad se širi prema drugom narodu, onda mora pucati. To gdje razum ne vlada, gdje razum vlada, ne može upaliti, to može kod ludih ! Interes od rata su trebale da imaju Hrvatska i Srbija. Ali sada nema niko interesa, svi smo izgubili. Niko nije ništa dobio, ni Srbija, ni Hrvatska, ni BiH. Svi smo gubitnici.

Ne bi trebalo da bude rata ponovo. Ne! Ne, ne, ne!! Bolje je i ovako, pa neka vremenski duže traje. Problemi će se riješiti nekako kadli, tadli. Bolje nego da nam mladost ide u zemlju. Zašto?! Za koga?! Za one lidere nekakve, nadripolitičare... Siguran sam na osnovu sadašnjih činjenica, da će dugo godina te rane ljudi liječiti. Moraće se svijet naviknuti da niko nikog ne napada, da ne natura niko nikome ništa svoje. Neka svako svoju religiju ganja, nek je meni ne natura. Dok to narod ne nauči, biće ispada. Biće krvi i osveta u početku, ali ne može se drugačije živjeti nego onako kako se živi u civilizovanim zemljama. Običan čovjek želi samo dobar život.

U ovom ratu najteža su sjećanja moja, moj sin ide u vojsku danas, a uveče su dovezli mrtvaca. Moj sin ide sa svojim vršnjacima, ujutro se iskupili, a običaj je kad se ispraća u vojsku da bude veselje. To jutro kad generacija moga sina odlazi u vojsku, narod se iskupio. Ni na jednom licu nema iskre dragosti. Sve je snuždeno, plačljivo. Sve je to grozno kada se zna da su dovezli mrtvaca. To mi je u podsvijesti; šaljem sina, a možda će i moj sin doći u kovčegu. Ovamo dovoze ranjene i mrtve, a ovamo šaljemo mlade da idu umjesto njih.

Kada bi ponovo počeo rat ne bih nigdje bježao. Više volim stojeći poginuti nego sagnuti glavu. To je princip. Isto bi sve bilo. Iz moje porodice nije niko poginuo u ratu, ali kuća moje sestre je potpuno spaljena i kuća moga brata, takođe su je uništili Muslimani. Sestrić mi je bio ranjen, teško ostao živ, teški invalid. Sve su mi

Muslimani to porušili, tamo u mom mjestu. Ali nema te mržnje prema njima. Neko je kriv gore, a znam ja ko je i gore kriv.

Ne slažem se da živim u torovima, ali očekujem i siguran sam da će ovi entiteti postati multietnički entiteti. Evo zašto; Dejtonski sporazum ko ne bude implementirao taj neće imati sreće. Svet je ih natjerati. Onaj ko ne bude prihvatao izbjeglice, taj će biti kažnjen, dakle ima ona mrkva i batina, nekome batina, nekome mrkva. Ta dva entiteta će postojati, ljudi će malo po malo mjenjati kuće, prodavati, odlaziti tamo gdje mu je ljepše. Jednima je svejedno kao i meni da li živi tamo ili ovamo, ali ima i onih veliki broj koji žele samo svoj narod. Srbi i Hrvati su prije rata potencirali svoj identitet. Ja sam Srbin, ja sam Hrvat, ja sam Musliman, ono busanje, na ulici dekoracija i tako to. Čim se svoje toliko ističe, a drugo potcjenjuje, odma to nije dobro. Mora bit tolerancije.

Religija je kao i prije, onaj ko je bio religiozan i sad je, a onaj ko nije, nije. Onaj ko je bio religiozan, religiozan je i dalje, onaj ko nije, možda da neko zbog nekakvih interesa da si postao religiozan odjedanput, a nije nikada bio, a sad odjedanput počeo, postao religiozan, to je gluma, to da prosperira malo. Moje mišljenje što se tiče drugih religija je ostalo isto kao i prije rata. Ja religiju uopšte odbacujem, ona je meni višak. Znam što je religija i prema tome ne usvajam je kao vjeru. Ako sam častan, pošten čovjek, meni ne treba nikakav bog. Meni to ne treba, ja se ne bojim ničega. Zašto da ja molim nekoga ako sam ispravan u duši. Ubijali su ljudi samo zato što ne pripada istoj vjeri, ili istoj naciji, a ništa mu nije kriv. Na sve tri strane je toga bilo, ubijalo čovjeka samo što vidi da nije iste vjere.

Ekonomска situacija u Bosni će biti dobra ako ostane Vlada sa Dodikom. Politička isto će biti dobra, ako ostane opet ova vlada i ovakvi ljudi, ovakog rezonovanja, razmišljanja kao što su sad ljudi u vlasti. Bez donatorstva i kredita mi ćemo se ugušiti. Bez pomoći svjetske banke, za razvoj privrede, industrije, bez toga nema budućnosti.

U svakom slučaju onu Jugoslaviju objeručke bih prihvatio. Ne samo da bih prihvatio, ja žalim za njom. Ona je meni pri srcu i dan danas i kad se kaže Jugoslavija, to je nešto svijetu predstavljalo. Ona himna i zastava, žalim za tim. Ono je bilo pravo rješenje za sve narode, jer bilo je mjesto za sve narode. Recimo, to je jedna zajednička država, svi su živili u jednoj državi i Srbi i Hrvati i Muslimani i ostale nacionalnosti. Svi u jednoj državi, svima je odgovarala onakva kakva jest. Žalim je, vrlo mi je žao.

Najjača želja mi je za povratkom kući. To je najjače i nema drugo ne može ništa spriječit, samo može tamo ako mi onaj poruši kuću, pa moradnem čekati da stvorim neke uslove. Ako ne poruši, ostane čitava, pa ja ću se zadovoljiti sa jednom onakvom peći, ležaj kakav bilo i šta bilo, samo nek mogu reći evo, ovo je moje.

Dok god se ne odreknemo balkanskih čudnih manira bićemo uvijek zaostao narod. Samo ako ne budemo korak u korak sa zapadom, uvijek ćemo nositi osobine Balkana, a Balkan je prokletno mjesto. Ako ne napadamo nikoga drugoga, napadamo sami sebe i dok ljudi ne dođu do tog saznanja uvijek ćemo biti nazadni u svakom pogledu. Ljudi treba više da čitaju knjige.

Sanski Most

Sad imam 38 godina, imam suprugu i 2 djece koja idu u osnovnu školu. Prije rata sam živio u selu blizu Sanskog Mosta i imao sam fin posao. Kuća mojih roditelja je gore na selu, pa sam gore živio. Kad sam se oženio onda sam privatno stanovao dolje. Privatno sam stanovao u gradu a poslije sam dobio neki stan.

Bilo je lako naći dobar posao tada, svaki je posao imao svoje neke karakteristike, a u suštini su svi poslovi, sva radna mjesta po meni bila približno plaćena. Ko je htjeo da ide u školu mogao je da se školuje i sve ostalo, a ko je htio da radi mogao je da radi. Ja konkretno mogu samo reći da je u općini Sanskog Mosta zaposlenost bila oko 90 procenata.

Bilo je mješano stanovništvo kod nas, ne bih znao reći po procentima, ali je sasvim mala razlika bila. Nešto malo je bilo više srpskog življa, nešto manje Muslimana a bilo je manjina Hrvata, ne bih tačno znao.

Ja sam se mahom družio sa svim ljudima i odnos je bio sasvim normalan. Meni su ljudi dolazili kući, išo sam i ja kod drugih, fino se slagali, uzajamno se pomagali. Što se tiče gore sela i što se tiče moje sredine gdje sam ja radio, ja imam takav utisak da se strahovito fino slagalo. Ja sam uvijek poštovao čovjeka kao čovjeka. Nisam ga nikad mogo gledati da li je on ovo ili ono - to je najmanje bitno. Svak je imao slobodu da vjeruje u nešto. Ja lično poštujem sve to. Nisam imao možda dovoljno vremena da se tome posvetim i šta ja znam. Samo Bože daj da svak poštuju onih 10 zapovjeti, do ovoga sigurno ne bilo došlo.

U mom periodu dok sam ja živio, ja ne vjerujem da je komunizam bilo kome mogao da smeta. Možda u ranijim periodima da je možda nekom smeto. Ja sam rano ostao bez oca. Ostalo nas je petero djece i majka, tako da smo se morali posvetiti više radu nego bilo čemu drugom, da bi se iškolovali i na neki način svojoj familiji obezbjedili budućnost.

Mislim da je više bilo do volje naroda, do običnog čovjeka, svak se mogo posvećivat, koliko je ko imo vremena.

Ja sam Srbin, a moja supruga je iz mješanog braka Hrvatice i Muslimana. Nismo imali nikakvih problema - normalno smo živjeli i radili. Na tom prostoru oko

Sanskog Mosta je bilo prilično dosta mješanih brakova i ljudi nisu prije rata razmišljali da bi moglo doći do ovoga do čeg je došlo.

Što se tiče vremena prije rata, ja bi više otišao na tu ekonomsku stranu života. Ekonomski smo dobro stajali, pogotovo jedno možda pet, šest godina prije rata i do pred sam rat na jedno dvije godine. Recimo minimalni mjesecni lični dohodak je bio 400 maraka, to je ipak bila fina plata. Tako da mislim da ekonomска strana nije mogla da bude uzrok svemu ovome, jer imali smo sve. Imali smo jake firme koje su radile i koje su mogle da rade. Išlo se svjesno na to da se uništavaju te firme. Naši lideri u bivšoj Jugoslaviji trebali su da misle na narod, trebali su da budu mudriji. Bolje da su sačuvali neko jedinstvo, nego ovo do čega je došlo. Ja mislim da su oni mogli spriječiti rat. Da su malo više pitali narod, možda do ovoga ne bi došlo.

Rat je došao pod plaštom neke demokratije, nacionalnih stranka koje su išle sa svojim programima pod tom parolom demokratije. Kamo sreće da se ni jedna nacionalna stranka nije formirala, ne bi do rata došlo. Ali, uzrok svemu su nacionalne stranke. Možda bi bilo najlogičnije da su mješani brakovi formirali neke svoje stranke. Tad sigurno do rata ne bi došlo.

Kad je rat počeo kod nas u aprilu 1992. godine, stvarno nimalo nisam bio u to upućen, nas je to samo zateklo. Kod čovjeka gdje sam privatno stanovao, bilo je i muslimanskih porodica i hrvatskih porodica i tu nas je zateko taj nesretni rat. Odjednom je buknulo, zapucalo se, mi nismo znali. Šta je tačno bilo ne mogu da o tome da pričam gdje nisam bio prisutan, jer sam u kući bio. Bilo je tu i male djece, bili smo svi skupa, tješili jedni druge da će biti dobro.

Teška je bila situacija za hranu. Dobro ja sam imao, na selu smo imali, držali smo blago, sijali smo, tako da sam sa tim uspio da prehranjujem i ženinu familiju, i taj krug svojih prijatelja koji nisu imali mogućnosti, jer je sve bilo skupo.

Normalno da je rat uticao na moj svakodnevni život zato sam bio u mješanom braku. Nikom nisam odgovarao. Malo komšije, svako pomalo. Ali, ja sam ostao dosljedan, mislim da sam ostao čistog obraza što mi je najbitnije. I ja i moja porodica iza toga uvijek stojimo. Teško je bilo za njezine roditelje, familiju, sve to ispaštaš, ne znaš zbog čega ispaštaš. Roditelji moje supruge nisu imali nikakvih problema, sve do kraja, pred pad Sanskog Mosta. Tad se dosta muslimanskog i hrvatskog življa pokupilo i otišlo je za Zenicu, tako da su i oni otišli tad. Kuću su napustili dva tri dana prije nas.

Nisam bio vojnik od 1992. godine, jer sam bio u radnoj obavezi sve do 1995. godine. Tad su kupili i ja sam morao prihvati, zbog komšija. Nikad nisam bio pristalica toga i ja stvarno na liniji nisam nikog vidio. Ja sam bio kao vojnik par mjeseci prije pada Sanskog Mosta. Jednostavno sam morao biti tu. Nikad nisam znao razlog zbog čega sam tu. Možda je sa druge strane bio čak neko od mojih kolega. Nikad nisam došao u situaciju recimo, da mi je život bio ugrožen.

Moji su kuću napustili 10. oktobra 1995. godine, zbog nesigurnosti u ratnim dejstvima. Jer nikad ti ne znaš hoće li naići dobar čovjek na tebe, ili će naići loš čovjek. Bez obzira jesam li ja kriv, on ne zna jesam li ja kriv ili nisam. Prema tome, malo ko se odlučio da čeka. I djeca su mi bila mala, pa se zbog djece najviše krenulo. Ali pazite - kretalo se, nije se znalo da li se ide u neku sigurnost ili ne, nego je to mahinalno došlo. Kad ti krene narod, normalno je da kreću svi. Ja sam tada bio na liniji. U mene je supruga sa dvoje djece izišla pješke. Imao sam nekog fiču ali žena nije znala voziti i tako nam je sve ostalo. Jedva je uzela neki cekerčić i tako nešto malo stavila, čini mi se hljeba i malo salame. Mali je tad imao 5 godina i morala je njega nositi. Više ga je nosila nego ga je vodila. Tako su krenuli pješke do Prijedora. To je nešto oko 30 kilometara. Negdje ujutru oko pola šest su došli u Prijedor. Ja ništa o njima nisam znao petnest dana.

Kada je potpisano primirje otiašao sam da ih tražim. Tako da sam pito jednog čovjeka da li zna šta o njima, a on kaže - evo njih tu na ulazu u Prijedor. Tu sam ih našao na ulici, u kombiju su jednom bili. Tu je bilo njih 13 u kombiju jednom. Znaš kako je, ja sam tad imao oko 94 kg, i kad je pao Sanski Most neko je došao na liniju i rekao da je sve oko opštine, civilno stanivništvo oko opštine, pošte, SUP-a, suda, to je taj dio grada gdje sam ja stanovao, da je to sve otiašlo. I ja sam maltene za tih 15 dana došao na 64 kg. Nije to jednostavno, nije, ali mi je bilo dragoo kad sam ih video.

Kad sam porodicu našao, nazvao strica u Srbiji i pitao ga bi li primio moju porodicu. Rekao je nema problema i tako da su otiašli. Ja sam još jedan period, kratko vrijeme, ponovo išao na liniju, a nakon mjesec dana sam i ja otiaš za njima. Tamo su djeca spavalna stolicama, bilo je puno ljudi u jednoj prostoriji, oko tridesetak. Kako se ko snađe za hranu. Ostali smo tu jedno četiri mjeseca. Poslije smo se vratili ovde u Republiku Srpsku, u ovaj smještaj, tu sad gdje jesmo, 1996. godine, početkom februara.

Nigdje nama nije dobro. Najbolje bi bilo da smo svi kod svojih kuća. Ja ne znam da čovjek može reći da mu je fino u tuđoj kući, kod drugih ljudi, ali eto. Ovdje se samo preživljava, mahom svi se bavimo skupljanjem sekundarnih sirovina, to nosimo na otpad, prodajemo i od toga živimo. Imamo nešto preko Crvenog krsta, nešto preko mjesne zajednice. I ova jedna humanitarna organizacija MPDL, oni su nas preuzeeli i zahvaljujem im, i inače jedan iz UNHCR-a, dosta nam je i on pomogao. Težak je život ovdje, svaka porodica je smještena u jednu prostoriju, a te prostorije su 5 sa 3 m, a neke su i manje. A mahom su to porodice sa 3,4,5,6 članova. Vodu i struju imamo i to je uglavnom redovno. Ali, eto vidite to je samo ivericom zakovano, tu je zimi strahovito hladno, a ljeti vruće. Najbitnije mi je da mi djeca imaju što pojesti, da nisu gola, to mi je trenutno najveća briga. Imam strica u Njemačkoj i on mi je pomogao nešto. Isto i brat od strica koji je vani, on je pomagao i to mu nikad ne mogu zaboraviti.

Nisam izgubio rođake zbog rata, ali žao mi je bilo koga, ali eto u svoj toj nesreći imao sam sreću da mi niko nije nastradao. Žao mi je bilo koga ko je nastradao u ovom ratu.

Bio sam otprilike prije mjesec i po dana kod kuće u Sanskom Mostu. Išao sam da obidem i video sam temelj, kuću nemam. Sad se ne bi vratili jer toliko su odnosi poljuljati, jer mi smo mješani brak i mislim da nismo nigdje dobro došli. Možda bi bilo najbolje za nas da nam stvore malu mini državicu, pa da nas tamo sviju smjeste.

Zašto je bio rat u Bosni? Na to pitanje može da odgovori par ljudi koji su taj rat započeli. Ostali, ja mislim ne znaju zašto je bio, nego jednostavno desio se. Nacionalne stranke su krive, nema ko drugi biti. Sve tri, sve. Čak je međunarodna zajednica tu dosta doprinjela. Trebala se puno ranije uključiti da sagleda probleme, a ne kad prođe rat da se uključuje. Kad padnu žrtve kasno je. Teško je pomiriti čovjeka koji je izgubio sina, rođaka i sa jedne i sa druge strane. Teško je to izmiriti, njemu je svak kriv.

Pravi čovjek će i reći da su svi ljudi ovdje živjeli i radili zajedno prije rata, zato što je i bilo tako. Mi smo radili, družili se, išli zajedno na izlete, posjećivali se, ženili i udavali, i na sahrane išli. Niko nije imao problema. Ali u svemu tome taj nesretni rat je donjeo ono što je donjeo. Tad su isplivali ljudi neradnici, rat im je došao najpovoljniji da ostvare neke svoje ciljeve. Možda su oni sada sretni ali nikad im duša neće biti čista. Najgrozniye sam se osjećao kad je veliki moj prijatelj, Musliman je, nema veze, kad je odlazio. Navratio sam kod njega i nisam ni znao da će ići, neg sam navratio sa sela, jer je moja majka nešto spakovala, ceker jedan, nešto bjeline, voća, povrća, pa sam im navratio. I kad mi je rekao da ide pa još on mene pita šta bi. Da kažem ostani i da mu se nešto desi, to ne bi mogao preživjeti, nikako. Da kažem idi, teško mi je reći. Odluči, ne mogu ja.

Interes od ovoga rata imo je samo onaj ko nije htio nikada raditi. Taj se kroz rat obogatio. A običan čovjek je izgubio i uvijek će biti gubitnik. Takvih je najviše ljudi.

Daj bože da je ovo sad što je prošlo, da je to samo kod nas i da se više nikada ne ponovi na zemaljskoj kugli. To je najveće zlo koje može da se desi. Niko nije svjestan, niko nije svjestan šta to znači i koje su posljedice poslije svega toga. Niko ništa nije dobio, nit će ko kada išta dobit od toga. I u porodici kad se dvoje posvada samo gubi, a kamoli u državi.

Znam koliko sam se ja u životu patio, tako se i svaki čovjek patio u životu da nešto stvori, i to za sekundu sve ode. Nije bitno koji je čovjek. Čitavo vrijeme do tada sam radio i živio sam da radim i jednostavno da imam fin život, da stvaram. Pazite meni je sve u ratu teško padalo, odlazili su moji prijatelji koje sam poznavao, koji su mene znali i tako to, i to mi je sve strahovito teško, ali

najtragičniji je bio taj period dok nisam saznao šta mi je sa porodicom, da li mi je porodica živa.

Ali, mislim da ljudi mogu živjeti ponovo u miru. Možda bi bilo najpametnije da žive samo kao dobre komšije, jer puno je krvi palo sa sve tri strane i možda bi to bilo najpametnije.

Prije svega ja sam čovjek, i za mene ima samo čovjek i nečovjek. To je osnovno. Dobro kod nas je specifično bilo na ovim našim prostorima bar što se tiče u BiH, to je ova tri naroda - Srbi, Muslimani i Hrvati i ostali kojih je bilo. Pošto su mi otac i majka i njihovi roditelji porijeklom srpske nacionalnosti, normalno da sam i ja Srbin. Ja jesam Srbin, ali prije toga volim da sam čovjek, prije svega toga.

Šta sad moja djeca? Moja supruga iz mješanog braka, Muslimana i Hrvatice, udata za mene, Srbina. Šta su djeca? Ne znam ja, ali volio bi samo da budu ljudi, da budu dobri ljudi, što je najbitnije. Nije bitno gdje se on nalazio, nek bude čovjek, i svakog čovjeka neka prihvati kao čovjeka. Nečovjeka kao nečovjeka. Nema veze ko je on po srodstvu, bio on i brat, ako nije čovjek nije čovjek.

Ja se uopšte nisam promijenio što se tiče kako pratim svoju religiju. Nisam toliko puno pratio ni prije, a pogotovo sada. Najviše mrzim ljudе, s bilo koje strane, koji isto nisu pratili prije, a sada prate. Moj pokojni otac je slavio srpsku slavu, to je Đurđevdan. Ja ne slavim, mada je to recimo prilika da se sastane rodbina i prijatelji. Ali sam slavio recimo rođendane djeci. Dolazili su svih nacionalnosti i nikada nisam imao nikakvih problema. Mojih je osam-devet drugova što smo se družili bili i Srbi, i Hrvati i Muslimani, uvjek smo bili zajedno i nikad niko nikom nije mogo zasmetati, niti kakvu ružnu stvar reći. I gdje god otišao da otišao ja sam uvjek bio prihvaćen kao čovjek a ko god da mi je došao bio je prihvaćen kao čovjek i sad mi je drago što je to tako. Svaka religija ima ljudsko u sebi. Sačuvati ljudsko dostojanstvo, biti čovjek, toga se treba držati. A ne koristiti religiju za neke druge nacionalne stvari.

Religija jeste je važan dio nacionalnog identita, ali da se poštuju zakoni religije, da se poštuju ti zakoni, bili bi opet ljudi. Svaka religija savjetuje čovjeku da bude čovjek, a ne nečovjek, i da se ponaša neljudski. Možda sam što se tiče religije veći patriota nego neki što kažu da jesu.

Što se tiče mog naroda, mislim da je malo takvih koji imaju drugačiji smisao o nacionalnom identitetu sada nego prije rata. Malo je takvih, samo sudbina ih je zadesila. Nije to samo u Republici Srpskoj i u Federaciji je isto tako. Mislim da ljudi praktikuju svoju religiju normalno, ko je to pratio, ko se toga držao sa ljudske strane i sada se sigurno drži. Vjerujem da takvi ljudi ne mogu biti loši ljudi.

Meni je jedina želja obezbjediti djeci da normalno žive, da se normalno školuju negdje gdje ga niko neće pitati ni ko si ni šta si. Što se tiče budućnosti, planiram da idem što dalje sa ovih prostora. Ovde, možda da bude normalno nekada, ali bi to možda djeca od moje djece dočekala.

Ljudi treba da počnu živjeti, normalno raditi, ko želi da se vrati, da se vrati, da mu se to omogući. Ko ne želi, da mu se omogući da ide gdje želi da živi. Mislim da bi manje bilo ispada i eksesa, a budućnost će pokazati, neke nove snage će vjerovatno doći. Ipak je stara Jugoslavija bila najbliža svemu, svi smo fino živili.

Sada je potreban rad. Imamo sve uslove, to govorim i za Federaciju i za Republiku Srpsku. Samo je potreban rad i mudri ljudi koji će dovesti radnike na poso. Što se god manje bave politikom, veći je efekat. Što god se više radi, ekonomski bolje živiš. Nemaš potrebe da razmišљaš o bilo čemu drugom. Djeca normalno idu u školu, na izlet, normalno se druže, normalno spavaju, a ne po ovim daskama. Politika je bolja, prvenstveno mislim da ova nova vlada što je došla, da je korektna vlada i mislim da je pristupačna svakome i spremna na dijalog. Ja mislim da bi ovakve promjene trebale biti i u Federaciji i čak šire. Možda bi tada krenuli već na bolje. Mi htjeli ne htjeli mi ćemo dok je ovih prostora, zavisiti jedni od drugih, bar što se ekonomije tiče. Malo promijeniti sam režim, da ne bude neki baš centralistički i mislim da bi bili među vodećim državama u svijetu.

Volio bih ako dođe do te knjige, da će to biti ipak život nas običnih ljudi sažet u toj knjizi. I da li je čito onaj od običnih ljudi ili onaj od takozvanih "viših" ljudi, da čita samo kao čovjek. Ako pažljivo pročita, ako bude pažljivo napisana, da rat nikom ništa nije donio dobro. Nema niko da je dobro prošo u ratu. Nema pobjednika, poraženih nema, svi su gubitnici. I čudi me da svjet do sada nije sagledao sve to, bilo koji ratovi, bilo gdje da su se vodili, u bilo koje vrijeme, svi su na kraju ostali samo gubitnici. Kakav dan pobjede, nema dana pobjede, svaki je bio dan srama. Ako ponovo bude rat, bježat ću sa porodicom pješke dokle mogu.

Rat je bio i prošao. Ja bih samo volio da ljudi, odakle bilo čovjek da je došao, da sagleda neko realno stanje, da vidi da je svak krivac. Sve su strane krive. I da se osuđuju sve strane, zato što su sve strane krive. Danas sutra će se pojavit i isti takvi problemi bilo gdje, a te probleme treba odmah sprječavati, a ne čekati da prođe rat, pa onda rješavati. Rješi ih prije rata, da ne idu nevine žrtve. Rat nije rješenje, odoše nam djeca, odoše nam braća, roditelji.

Sarajevo

Imam 39 godina. Prije rata živio sam u Sarajevu. U Sarajevu sam se rodio i tu sam završio osnovnu i srednju školu. Živio sam sa ocem, majkom i sestrom.

Sestra mi se udala i živi u Njemačkoj. Majka mi je umrla 96. godine od raka i otac mi je u Sarajevu sad u tom stanu.

Moj otac je radio, majka mi je radila, sestra mi je radila, ja sam radio, dakle četri plate, znači živili smo fino, solidno smo živili. Nismo imali nešto previše, ali smo mogli, živili smo jednim urbanim životom.

Imao sam dobar posao. Ja sam bio zadovoljan sa tim poslom, jer ja nisam tražio samo interes, onaj finansijski. Mnogo sam išo, putovo sam i to mi se svidilo. Dakle više mi se svidio sam poso nego neka dobit. Ali, imalo se, imo sam i finu lovnu, i hodo sam po onoj Jugoslaviji, obišo sam malo Evrope i tako.

U Sarajevu je bilo i Muslimana i Srba i Hrvata i Jevreja. Muslimana je bilo negdje oko 35 procenata, recimo Srba je bilo oko dvadesetak procenata, Hrvata isto tako oko dvadesetak i ostatak su bili ostali. Ono što sam ja vido, što sam ja osjetio kroz svoje iskustvo, nije se osjećala razlika ta, ko je koje nacije, ko je koje vjere i tako dalje. Ja lično imo sam i prijatelja i djevojaka i svega, i Srba, i Hrvata, i Muslimana i svih ostalih nacija i družio sam se fino i nisam gledo ko je ko. Čak ovde u Sarajevu je bilo mnogo mješanih brakova, preko 30 procenata. Tako da više nisi mogo ni znati ko je ko, ko je šta po nacionalnosti.

Vjerujte mi, ja do samog početka rata nisam vjerovo u rat. Sve dok nije počeo nisam vjerovo, jer sam sam takav a i uvjek sam se sa takvim društvom koje je bilo potpuno razumno društvo, normalno društvo, i ja, kao i svo to moje društvo sa kojim sam se družio smatram da se svi problemi mogu rješiti fino razgovorom, dijalogom, bilo kako, samo ne ratom.

I mi smo svi bili ubjeđeni da nisu ljudi valjda tolko ludi pa da uđu u svo ovo zlo u koje su ušli. Mi nismo vjerovali da smo mi bili okruženi stvarno sa tim takvim svjetom koji je u stanju ubiti čovjeka samo zbog imena.

Znate kako je u Sarajevu, znate da su bile prvo u martu 92. godine one barikade što su ih postavili Srbi. I ja sam bio u onoj masi, nekoliko stotina hiljada Sarajlija koja je krenula prema barikadama da to sruši, jer što će mi u gradu barikade, što će mi neki ljudi koji su navukli na glave nekakve kape, čarape ženske i tako. To mi ne treba u mome gradu, u gradu u kome su bile olimpijske igre.

Što će mi barikade, što će mi metci, oružje, što će mi to.

I ja sam bio u toj masi ljudi koja je išla, to je bio moj revolt, to je revolt bio svakog građanina. Samo, sasvim druga je stvar što se i to kasnije izmapunisalo. Ali, ja sam učestvovo tu srcem, a ne sa nekom idejom, jer ako se treba i odvojiti, ocjepiti, bilo šta, zašto nismo mogli ko što je bivša Čehoslovačka, Česka i Slovačka fino, razumno, dogovorom.

Sve se moglo, kako god da uradiš to se može razgovorom a ne oružjem. Ja sam te ideje bio.

Situacija se razvijala tako što su ti pobunjeni Srbi koji su opkolili grad, isključili nam odma struju, isključili nam vodu, jer su oni to imali sve u svojim rukama.

Nismo imali struje, nismo imali vode, nismo imali plina. Nismo imali više ni rane, samo ono u kućnim zalihamama.

Onda su po Sarajevu počele javljati neke skupine naoružanih grupa koje nisu bile pod nečijom kontrolom. To su bili pretežno sarajevski lopovi, kriminalci koji su taman to jedva i čekali, takvu situaciju. Onda su oni opljačkali sve radnje, prodavnice, magacine, razumiješ, tako da je već ubrzo, recimo u julu 92. godine bila ogromna glad.

Već smo se mi tada počeli organizovat. Ja sam stanovo u zgradi jednoj.

Mi smo stanari sakupljali svi zajedno hrana koliko je ko imo, pa smo onda između sebe djelili dok još nisu proradili humanitarni ti koridori, nekako smo se tako snalazili. Moram da naglasim i ovo, da je tu bilo i Srba, i Hrvata i Muslimana, ali smo svi, svi to uzeli, i zajedno dijelili to.

Nisam imo posla tada, zato što ta firma nije ni radila. Bio sam jedno vrijeme na čekanju, i onda su me skinuli i sa samog čekanja. Ta firma je uništena i gotovo. A kakva je svakodnevница bila. Svaki dan granate, snajperi. Moraš ići po vodu, u bidonima ide se na izvore, natociš vode, dođeš kući onako umoran, gladan, žedan i svakakav, onda odeš po humanitarnu pa onda moraš nešto uraditi, obaviti i tako dalje. U deset sati je bio policijski sat, nije se smjelo hodati, kretati do ujutru u šest sati i onda pošto nema struje, nema ništa. Legneš u krevet u deset sati i opet sutra isti dan i tako.

Od međunarodnih humanitarnih organizacija je dolazila pomoć, ali to je bilo jako slabo. Baš se sjećam, ja mislim 650 grama po jednoj osobi neke rane se dobivalo. Iz početka je bilo svakih sedam dana. Međutim, kasnije 93. godine, vi znate da su Srbi one humanitarne konvoje zaustavljali, i otimali, i tako dalje, tako da smo mi već 93. god, 94. god. počeli dobivati svakih mjesec dana.

Možete zamisliti kad za mjesec dana dobiješ 3 kile graha, dvi, tri konzerve i tako. Ulje se davalo bukvalno na one grame, mililitre. Šećer se davo na grame, ništa nije bilo na kile. Eto da vam kažem i to, litar ulja je bio 30 maraka, 40 maraka, šećera kilu isto je bilo 40 maraka, kutija cigara je bila 6 maraka, onda jaje jedno je bilo dvije marke.

Teška situacija, da vam ne pričam, mislim ne mogu, to se ne može ni ispričat tako. Recimo ja sam stanovo u zgradi, kod mene je sve bilo na struju i odjedanput nema te struje. Mi smo u početku napravili jednu peć, od onih, znate u holovima što imaju one velike pepeljare. E od te pepeljare jedan majstor, limar nam napravio mala vratašca i jedan ovako mali solunar, i to nam je bila peć i tu smo ložili.

Međutim, kasnije smo nabavili peći, nekako smo ih kupili.

Ja se nisam borio kao vojnik. Nisam zato što ne volim oružje. Al dobro, da su me oni mobilisali, moro bi. Srećom imo sam neke veze, u stvari u mene otac imo neke veze da me ubaci u zaštitu civilnu i tako da sam ja bio tamo i bio sam oslobođen armije. Mi smo radili sve one komunalne poslove, i šta ja znam, pošto je bilo ratno stanje, bilo je srušenih fasada, mi smo te cigle sklanjali, postavljali razne zakone,

vreće gdje su snajperisti pucali. Obavljali smo sve te neke poslove da bi se organizovo nekako život za civilno stanovništvo.

Najteže mi je to, znate, video sam mnogo smrti, mnogo ubijanja, mnogo ranjenih, mnogo svega. Nisam to mogo da svatim, nikako mi to nije išlo u glavu i to me strašno opterećavalо. Recimo ide preko ulice neko djete od tri, četri godine i snajperista, on ga vidi, on vidi da je to dijete i on ga ubija.

Zašto? I uvjek se pitam, zašto? I to mi nije išlo u glavu, je li taj snajperista zato sretan, jeli zadovoljan što je to uradio. Živi li sad sretno taj čovjek? Pita li on sebe išta? Da li ima savjesti taj čovjek? Ko mu je dao to oružje? Ko mu je komadant? Ko mu kaže hajd to radi? Da li za to dobije nagradu, medalju, u tome je stvar? To je mene više psihičke ubijalo. Jer, kad si u takvom okruženju gdje niko nema hrane pa ni ti nemaš, pa nema veze snaćemo se nekako.

Imam jednu cigaru, uzmem jednu cigaru pa ču je sa ovim svojim prijateljom prepolovit i O.K. je sve. Kad nemam ni ja, nemaš ni ti i u redu je.

Već onaj, više me ubijalo to, ta psiha, psihički te to ubijalo. Recimo njihova, oni su imali svoju neku taktiku. Uvjek bi recimo, na primjer ujutru započne granatiranje grada, započne i onda prekinu. Obično kad su granatiranja tog područja grada, niko ne izlazi. Svak je u stanovima, podrumima, u skloništima i tako dalje I onda kad prestane ono granatiranje ljudi izlaze da nešto urade, da nešto obave, tamo, vamo. I onda obično nakon sat vremena samo čuješ jedna jedina granata il udari u neku školu, il obično udari negdje gdje ima svjeta i tu onda bude masakr, e to je to.

Nije me bilo strah meni hoću li poginuti, hoću bit sakat, hoću bit invalid, e to mi je najgore. Ja sam video masu ljudi, osakaćeni ljudi, masu, a to su užasna stanja, to su ljudi koji nemaju više ni sadašnjost, ni budućnost, nit imaju ništa. Toga te strah, a ne smrti, smrt, umrjećemo il onako il ovako. Smrt je trenutno, ništa i nema.

Kuću sam napustio 96. godine kad mi je umrla majka. Nisam mogo prije zato što mi je majka imala rak, a otac mi je isto stariji čovjek, koji isto nikad nije zdrav. Tako da sam ja jedini tu bio i zdrav i sposoban. Šta bi ja da sam ih ostavio? To su dvoje stariji ljudi koji nisu želili iz Sarajeva, jer je taj stan jedino što su u Sarajevu imali, to im je sve bilo. To je jedan fin stan, lijepo sređen, lijepo uređen, u to su dali sve, čitav život i živili su tu. Oni su čak meni rekli hajde ti, mi ćemo se snaći, nisam ja htjeo.

Tako da ja nisam napustio kuću zbog straha i zbog problema. Nisam imo problema. Da nije bilo rata ne bi je ni napustio jer mi je bilo fino. Bio sam zadovoljan. Napustio sam Sarajevo što jednostavno u tom gradu odjedanput to više nije bio onaj grad multi, multinacionalan, već je to sad posto većinski, jednonacionalni.

I ne bi mi ni to smetalo da ti ljudi sad, koji su došli u taj grad, koji vladaju u tom gradu, nisu počeli da gledaju ljudi kroz to koje si nacije, vjere, koje ti je ime, i sve to.

Sad je sve drugačije, drugačiji način razmišljanja, drugi su to ljudi, drugi menataliteti. To je sad drugi grad, više to nije to Sarajevo.

Ovo sad Sarajevo to je sad jedno velko selo, i to ne selo, kad se kaže selo ne želim da vrjeđam ljude koji su iz sela, već je u Sarajevo uselio mentalitet sela, mentalitet mahale.

Ja sam prije imo djevojaka i Muslimanki i Srpskinja jako mnogo. Recimo u Sarajevu sad je jako teško doći do neke djevojke ako vidi da si drugog imena. Gotovo, odma je tu zid između.

Znate šta je najgore kada mislim o povratku u Sarajevo. Meni je već 39. godina. Da mi je 20 godina ja bi mogo reć neka prođe pet, šest godina pa dok se ovo malo stabilizuje, pa dok se vrate te izbjeglice, mogu. Ali u 39. godini svaki naredni dan meni je i suviše skup, jako skup. Ja sad moram stvarno sebi nešto osigurati, moram nešto imati, moram se oženiti, moram imati nekad dom, neku sigurnost i zato čemo onaj stan što ga imamo u Sarajevu, ja i otac, sad čemo da ga otkupimo kad započne privatizacija i onda čemo ovamo šta kupiti ili uraditi ili da obrnemo taj novac u nešto čemo ući. A ja bi jako volio se vratiti u Sarajevo, ali da se vrate i one Sarajlije sve koje sam ja volio.

Pošto su mi otac i majka odavde iz Hercegovine, i ovde imam familiju, sad ovdje živim u vikendici koja je stara ostavština od babe i dede. Jedan rođak ovde ima svoju firmu pa me je primio i zaposlio.

Ovdje nisam zadovoljan, zato jer ja sve što hoću da usporedim, ja usporedim sa onim životom u Sarajevu. Recimo sad ovi ljudi imaju, vidite i sami. To svak ima auto, to svak ima mobitel, to je visoki standard. Ali, ovi ljudi, iako su mnogo, mnogo tanje ispatili i prepatili nego recimo ja koji sam u se u Sarajevu ispatio, oni su mnogo veći ekstremisti u tim nekim idejama i imaju neke svoje fiks ideje. Sa ovim ljudima se ne može razgovarati i za njih je sada kad čuju rječ recimo Srbin, Musliman, to je za njih nešto što ne žele vedit i ne žele čut.

A ja na taj način nit sam ikada živio nit sam tako funkcionalo, niti tako mogu funkcionalisati. Ja sam uvjek reko, postoji sud u Hagu. Onaj ko je počinio zločin neka bude kažnjen, ali nemojte osuđivati čitav narod, jedan narod samo. Katolik sam, ali ne mogu kad čujem srpsko ime kazati mrzim Srbe. Ne mogu mrziti Vas zato što ste vi Njemac zbog Adolfa Hitlera i 45. god zbog onog što je on radio. Ne mogu reći ne volim sve Njemce.

Pa najteže ovdje to je sama ekonomska situacija. Dobro, rođak mi je ovo, za platu radim, a ovde je sve jako skupo, treba para. Ja sastavljam kraj sa krajem ali to nije ono, nikakav život, trebam se ženit, trebam se sredit i ovdje sam, al uvjek se pitam jel mi otac tamo dobro, jel mi živ, jer je on čovjek u godinama, preko 70 godina, tako da odem u Sarajevo svakih mjesec i po.

Prije smo znate živili u jednom sistemu, koji je bio, ovaj, što se tiče ekonomske te strane, ovaj, nisu postojale neke velike socijalne razlike. Socijalizam je to bio,

komunizam, pravi komunizam. Znate između recimo doktora nauka i radnika nije bila velika razlika. Osnovna ideja je bila da svi živimo skromno, skromnost je bila osnovna. Svi su živili manje više tako, jer je to kao osnovna ideja tog sistema, tog društva, tog uređenja. Ko ono, šta će ti velke kuće, bazeni, vile, ovo, ono. Svako je imao svoj krov nad glavom, sigurno zanimanje i zdravstveno osiguranje i socijalno osiguranje. I to je bilo to.

I onda je čitav istočni blok počeo da propada, propado je onaj Varšavski pakt, propadalo je sve i svatili su ovi ljudi koji su na tim mjestima, u tom sistemu bili da propada to. E sad ovi ljudi koji su vladali, koji su imali neke položaje, oni su želili da očuvaju to, ali su svatili da ne mogu očuvati to sada sa onom starom ideologijom. Već su zaigrali na drugu kartu, na kartu nacionalnu.

A ovdje na ovim prostorima gdje je mješano stanovništvo uvjek igrati na tu kartu i to je opasno. Nije opasno po te ljude, već je opasno po stanovništvo. U drugom svjetskom ratu od svih stradalih i poginulih, preko 80 procenata je poginulih ljudi u sukobu između ustaša, četnika, domobrana i svih ostalih, dakle ovih domaćih razni tih grupacija, nacionalnih, dok Njemci i Italijani su jako, jako malo ovdje ubili ljudi.

Tako da je za rat uvijek kriv onaj, ko ima moć. A to je onaj ko ima vojsku, ko ima armiju, svoje najjače. Pošto je se Slobodan Milošević raznim smicalicama, na razne načine, domogao svog oružja i arsenala one bivše JNA, normalno da je on bio najagresivniji, najjači, a naj kako da kažem najumjereniji su bili, recimo Alija Izetbegović zato što su bili recimo ovdje najslabiji. Što je Alija Izetbegović sve više jačio i svoju moć i svoj uticaj kroz položaj, on i njegova stranka su postali sve u zemlji.

Dakle, uzrok onaj ko je najveći krivac, najveći krivac je onaj koji ima najveću količinu oružja, a to je Slobodan Milošević. On je započeo rat, ali ja sam te ideje da je recimo kojim slučajem i Franjo Tuđman bio u toj situaciji u kojoj je Milošević da bi on započeo rat, ili da je Alija isto bio u toj situaciji da bi on započeo. Dakle, ja ne pravim razliku između njih trojice. Za mene su njih trojica jednako krivi, samo što njih trojica nisu bili u jednakoj situaciji.

Mediji su ljudi okrenuli. Jer, obično ovde ljudi kažu ono što vidiš preko televizije to je istina. Ljudi nisu znali mnoge stvari. Ono što se kaže mora se znati slušati, ili čitat ono što piše između redova, a ne samo ono što ti se prikaže, ili što se napiše. Ljudi nemaju taj mentalni sklop da neke stvari vežu, da tražu uzroke, da tražu posljedice. Već imaju samo informaciju i kad ga tom informacijom iz dana u dan truješ, kao na primjer, Srbi i srpski mediji su uvjek iz početka pokazivali neka stratišta iz drugog svjetskog rata oni nisu govorili ovo su uradili NDH ona ustaška Pavelića, već su uvjek namjerno govorili ovo su uradili Hrvati. Govorili su vidite šta Hrvati rade Srbima. Onda su neki ljudi počeli da se boje i plaše tih Hrvata.

Ima i jedna skupina ljudi koja se zahvaljujući ratu i strašno obogatila. To je uvjek tako. To je posljedica svakog rata. Rat je u stvari, rat je uvjek bio jedna takozvana

tempirana situacija i vlasti i bezvlašća. A to bezvlašće, to nije bilo nekontrolisano bezvlašće, to je bilo kontrolisano bezvlašće. Recimo u Sarajevu je bilo ulje, 30, 40 maraka, šećer je bio 40 maraka.

I normalno to ulje i taj šećer što je ulazilo u grad, to je moglo samo preko nekih ljudi koji su bili u kontaktu sa nekim ljudima u vlasti. Ovi su dobivali novac, valjda neki profit, neku zarada i tako. Dakle to se sve radilo, to su kriminalci radili u saradnji i sa odobrenjem oni moćnika iz...??..

Kad bi se ja pito sigurno ne bi bilo rata, a ovi ljudi ne znaju da razmišljaju na pravi način, nemaju taj mentalni spoj. Šta će se dogoditi, na koji će se način to sve niko nije ovdje, ali zadovoljan sam što su ovde predstavnici međunarodne zajednice, ovdje je i SFOR. Dok su oni ovdje nema sigurno rata.

Ljudi bi mogli ponovo živjeti u miru kao prije, zašto da ne, ali ne sad.

Prvo što bi trebalo da oni ljudi koji trebaju da odu u Hag, da odu u Hag, to je obavezno. Onda bi trebali ovi ljudi koji su sada na vlasti oni trebaju da odu sa vlasti, nacionalne stranke, sve. E, onda neka dođe na vlast neka ideja što ja znam, neki socijal demokrati, liberali ili bilo koja ideja samo da nije nacionalna ideja, jer nacionalna ideja je ovdje uvjek gubila. Uvijek je ona bila izvor sukoba, mržnje, nepovjerenja i svega.

I sada kada bi ponovo počeo rat, ne znam da li bi radio nešto drugačije. Jer ja sam bio u toj situaciji da mi je majka već 92. godine bila jako slaba, bolesna. Ali, da nisam imo tu situaciju i da su u mene roditelji želili da izađu ja bi izišo iz Sarajeva i ne samo iz Sarajeva već bi izišo iz čitavog prostora one bivše Jugoslavije, negdje bi otioš. Ja sam uvijek reko da sam izgubio majku zbog rata, iako je imala rak.

Ja uvijek sebi kažem, možda bi živila još koju godinu da sam joj mogu kupiti sve ljekove koje je trebalo, a nije bilo kupiti ljekova. Da sam joj mogu kupiti jabuke, limuna, voća, povrća, vitamina. Da sam je mogu izvesti negdje u šetnju, u park, malo da odemo na Igman, na Jahorinu, na Trebević, i da sam je mogu odvesti u neko odmaralište ili lječilište.

Što se tiče nacionalnog identiteta, on nije važan za mene. Ja uvijek kažem ono što jesam, i imenom i prezimenom, i nacijom i vjerom. Međutim, nije mi to važno. Ja sam uvijek djelio ljudi na one dvije osnovne skupine. Postoje dobromanjerni ljudi i postoje zlonamjerni ljudi. Postoje ljudi koji učine nekome dobro iz zadovoljstva svog ličnog, zato što dragi im je da nekome šta učine, da nekome mogu šta pomoći, a opet postoje zlonamjerni ljudi koji uživaju u tome da ti učine neko zlo. Ja recimo kad me neko pita, ja mu kažem šta sam, ne mogu lagat. Ili kad izvadim osobnu kartu, ličnu, evo vidi se ko sam, šta sam imenom prezimenom, odakle sam i tako dalje. Međutim nisam sa tim opterećen.

Ja imam ona svatanja koja imaju recimo većina Amerikanaca. Svi su Amerikanci. Ali, ima i crnaca i bjelaca i mješanih, ima i katolika i pravoslavaca i protestanata i Muslimana i sekti hiljadu, al su svi Amerikanci, e tako i ja isto. Tako i ja isto nisam

opterećen s tim, ja neki veliki Hrvat, ja veliki katolik nisam. Ja isto vjerujem da ima neka sila, ali ne idem u crkvu svake sedmice, niti me to interesuje, niti imam takvu ideju.

Čitava organizacija mog života nastojim da je ista ko u Sarajevu. Iako ne može bit ista, jer su drugačije okolnosti, drugačija je situacija, drugačiji su ljudi.

Znate, obično ovde su ljudi neki veliki i katolici i Hrvati baš oni ljudi koji su u principu najmanje Hrvati, najmanje katolici, znate. Ljudi koji su se napljačkali, koji su se domogli nekog kapitala.

Jer sad je ovo sistem u kojem se može sve kupit, i diploma i škola, i radno mjesto, i možeš izigrati i zakon da niko ne odgovara. Jednostavno baš ti takvi ljudi oni su stalno u crkvama, oni su veliki Hrvati, od njih se ne može živit, oni su baš fol, oni štite ko neke nacionalne hrvatske interese, a to ne postoji. Ne postoji zaštita hrvatskog nacionalnog interesa, ne postoji zaštita muslimanskog nacionalnog interesa, jer svaki čovjek, svako živo biće ima apsolutno iste interesu.

Nemam ja neke unikatne u recimo, odnosu na Vas. I vi imate interes da imate slobodu kretanja, da imate slobodu pisanja, govora, da imate dobar standard, da ste oženjeni, da živite normalnim životom. Dakle, taj interes koji imam ja, imate i Vi.

Po meni religija nije važan dio identiteta čovjeka, za mene nije. Međutim, ja sam čovjek koji ima takve stavove, malo slobodnije, liberalne stavove. Ako je nekom čovjeku to važno, nemam ništa protiv toga. Međutim, najgore je to, to "selam" ti neki ljudi, ti jednostavno nameću kao svoju ideju. I to nameću kao nekakav opći princip življenja u čitavoj toj nekoj sredini. Dakle, on svoju ideju nameće svakom građaninu da i on treba tako ili mora tako.

Ljudi sada praktikuju svoju religiju mnogo više nego prije rata. Sve tri strane. Obično ljudi ne žele da dolaze u sukob. Ti kad vidiš da ide čitavo selo, onda ideš i ti, razumiješ. Jer ako ostaneš ti, selo će onda reći što ti ne ideš. Imaćeš nekih prigovora. Ja sam recimo jedan od onih koji se i dalje tome suprostavljam. Neću da idem u crkvu jer nisam išo u crkvu ni prije.

Rat je isključivo kao svaki drugi rat, bio zbog održanja vlasti jedne skupine ljudi. Ta skupina ljudi, na veliku žalost svih ovih ovdje, našla je najbolji mogući modus pomoću kojeg ostati na vlasti, a to je rat. Dakle rat nije izbio zbog različitih religija, različitih vjera, već je izbio zbog jedne skupine ljudi koja je želila ostati na vlasti i oni su odabrali samo ovaj način na koji će ostati na vlasti. Njih se, Slobodana Miloševića, Izetbegovića, Tudžmana, njih se ne tiče da li ih je izginulo sto hiljada, dvjesto hiljada, koliko je sakatih.

Pa, ekonomска situacija je loša. Tako je i u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj i u Srbiji. Jer mi smo između sebe povezani, mi ekonomski ne možemo drugačije opstatiti, znači već moramo i dalje saradivati. Stvar je u tome je što je se jedna mala skupina ljudi domogla i vlasti i novca, i svega onoga što je nekada bilo

privremena imovina. Ta skupina ljudi koja je na lopovski način došla do velikog kapitala isto je i na lopovski način se domogla, i to vrlo jeftino, fabrika i tvornica i svega ostalog.

Politička situacija je ista kao i ekonomska, jer je sve to vezano i ekonomija i politika. Ja sam u principu čovjek apolitičan i ne volim se u politiku mješati. Ali, stvar je u tome, što ja imam i svoj stav i svoje razmišljanje, ali ne učestvujem na bilo koji način. Općenito za mene, političari su ljudi koji su na neki način malo, malo psihopatske ličnosti, sama želja da se vlada, to je nešto psihopatski meni. Prije rata je obično bila ta ekonomska strana za ljudi problem, ostalo nije bilo neki problem. Jer, recimo u onom sistemu je bio veoma jak taj sistem, vojska i policija. Ona je sve to pokrivala, tako da nije ni moglo doći do neki većih ekscesa ako hoćeš da napraviš. Tako da se ljudi nisu opterećivali svim drugim marginalnim stvarima, već su samo gledali sebe i svoj interes, svoje zanimanje, svoj posao. Međutim, samo da vam ovo još kažem. Kod nas ljudi koji se bave politikom, oni samo tu funkciju koju imaju shvataju kao nešto, dakle kao jednu situaciju, gdje oni mogu raditi bukvalno što hoće i onda tako se i ponašaju.

Postoji zakon, postoji ustav, on postoji za obične ljudi, obične male ljudi, a za njih nema, ne postoji zakon, mogu raditi šta hoće, mogu ići kud hoće, mogu uzimati pare kolko hoće i niko ne odgovara. Važno je njima da oni imaju u svojim rukama medije, vojsku, policiju, sve svoje i onda sve ide. To je tako ovdje. Dakle vlada jedan opšti haos. U stvari nije to pravi haos, anarhija, već je to haos koji oni namjerno proizvode, jer im on i odgovara, odgovara njima takvo stanje. Njima ne odgovara stanje reda, njima ne odgovara da, recimo, sad dođe finansijski inspektor nekome tamo i da ga upita za svaku marku odakle mu, gdje je zaradio, kako je zaradio.

Ja kad bi imo izbor, ja ne bi ni staru Jugoslaviju. Mislim ja bi najradije u Evropsku uniju, pa da ukinemo sve granice. To bi bilo idealno. A to će vjerovatno i biti jednog dana, samo kada. Onda da sa jednom osobnom kartom mogu otić slobodno u Švedsku, Španiju, Italiju, isto ko sad što mogu otić u Mostar.

Moje nade i želje za Bosnu i Hercegovinu su da ljudi koji su krivi za ovo da odgovaraju, svi ljudi, mislim bez obzira koje nacije. I onda da se vrate svi ljudi tamo gdje su nekada živjeli, s tim da im se vrate ona radna mjesta i ono što im pripada, to bi bila moja želja.

Samo u bajkama postoji zlatna ribica koja ispunjava želje.

Ima jedna osnova univerzalna poruka, a to je da je čovjek samim svojim rođenjem slobodno biće i ono kao takvo treba da živi. Dakle svaki čovjek ima pravo da sam kreira svoj život kako on hoće, svakako ovaj uvjek mora imati u glavi onu ideju, sve što ne želim da drugi učini meni, nemoj ni ti drugome, dakle da se između sebe svi ljudi cijene i poštuju bez obzira na naciju, vjeroispovjest, boju kože, etničku pripadnost, političku pripadnost i bilo kakvu drugu.

Čovjek je slobodno biće i mi smo možda jedina razumna civilizacija u čitavom univerzumu, u čitavom kosmosu i ludo je da se između sebe ubijamo i tako. Trebali bismo se okreniti nauci, ekonomiji, kulturi, sportu, zabavi, ljubavi i svemu. Eto poruke.

Sarajevo

Imam 55 godina. Ja sam rođen u Sarajevu, i živio sam u Sarajevu. Imao sam lijep posao, dobar. Bio sam rukovodilac službe. Imao sam odjeljenje svoje, oko dvadeset pet do trideset ljudi. Vodio sam opće poslove u Energoinvestu.

Energoinvest je velika službena organizacija stručnog rada, koji je imo svoje poslove u svim bivšim republikama SFRJ, a imali smo mnogo posla u inostranstvu. Radili smo skupa sa muslimanima, sa drugim vjeroispovjestima, gdje je najmanje bilo hrvatske nacionalnosti.

U kući sam živio sa ženom i dva sina. Kad je rat počeo u mene su sinovi, jedan je bio na drugoj godini fakulteta, a mlađi je bio na prvoj godini fakulteta

Ja sam bio zadovoljan životom. Mi smo svi bili zadovoljni, ne samo ja. I moja žena i djeca. Imali su svoje prijatelje, imali smo dovoljno za život. Imao sam svoju kuću. Vlasništvo jedan kroz dva, ja i supruga po pola. Normalno, dobivali smo kredite od preduzeća, pa smo to i vraćali, da imaju i naša djeca sutra, da ne moraju tražiti od države, niti od bilo koga.

Nikad nije bilo lako naći dobar posao, jer Sarajevo je ipak veliki grad, u pojmu i bivše Jugoslavije, a ne Bosne i Hercegovine. Pa, ja mislim da smo imali do pred rat dobru ekonomiju. Međutim dvi, tri godine pred rat je nastala velika ekonomska kriza, ogromna inflacija novca. Ja mislim da je inflacija išla dole od '82. god, ali je to rapidno od '88-'89. godine. Počela je ogromna inflacija.

Najveći je bio broj muslimanskog stanovništva, onda Srbi, pa onda Hrvati. Isto je bilo i na radnom mjestu, u mojoj kompaniji. Bilo je najviše zaposlenih Muslimana, pa onda Srba i Hrvata. Prije rata i do pred sam rat, ljudi su živili skupa i uvjek je bilo među ljudima pojedinaca, koji su bili ekstremi, koji su se previše nacionalno izražavali i poticali svoju nacionalnost, da je ona prava. Na takve se mi nismo obazirali. Mi normalni, obični ljudi koji smo radili, mi smo uglavnom to ignorisali. Međutim kasnije, pred sam rat, ti su ljudi sve bivali glasniji. Kad je počeo rat u Hrvatskoj, mi smo uglavnom imali malo informacija šta se stvarno zbivalo na ratištu Hrvatske. I sredstva informisanja BiH, s obzirom da u nas rat još nije počeo, zvanično su to prikrivala i nisu davala u javnost tako da ljudi nisu bili upućeni osim onih koji su putovali. Ja sam išao kod svoga šure u Osijek, u osmom mjesecu da ga dovedem vamo. On je tad već imao šezdeset godina. Mi smo tada vidjeli strahote, Đakovo, kad smo prolazili kroz Slavoniju. To je bilo '91. godine, u osmom mjesecu.

Ljudima se prijetilo prestankom radnog odnosa. Počeli su se ljudi slati na čekanje. Kad se šalje na čekanje, odmah se gleda ko te šalje na čekanje i koga šalje na čekanje, jel to druga nacija. I onda se javljaju tenzije, onda ljudi govore, ovaj mene poslo zato što ja nisam Musliman kao on, ili što nisam Srbin kao on koji me poslo.

Ja sam bio veliki optimista. I vjerovo sam u ljude, previše. Čak i onda kad su mi najbliži moji rekli, rat je nizbježan, ja sam govorio da rat neće biti. To je moja greška pod broj jedan. Ja sam mislio da je nemoguće da ponovo JNA započene rat i to u Bosni i Hercegovini. Obzirom da sam znao, svjestan sam da je Armija izgubila svoje mjesto u Sloveniji, Armija je izgubila svoja mjesta u Hrvatskoj, pa još ako izgube u Bosni i Hercegovini, pa gdje će oni da rade? Ne mogu se oni svi skoncentrisati u Srbiju. To je bila moja pogrešna dijagnoza, odnosno pogrešno viđenje. Ja sam uistinu da vam kažem, kad je rat počeo, ja sam i tada vjerovao da rata neće biti ni u Sarajevu, ni u Bosni i Hercegovini. Jer sam uporno smatralo da je to multikulturalna zemlja, gdje smo najviše mješani od svih bivših republika SFRJ, i zbog toga da to neće biti. I mislio sam, ako bi tu počeo rat da će biti haos najveći. I tako je nažalost i bilo.

Rat je počeo 4. aprila, naveče. Preko nas su išle sve granate prema televiziji. Prvu noć u mene je metak prošao kroz prozor od balonskih vrata. Slučajno tu noć nismo sjedili kraj televizije, jer mi se bila pokvarila, pa sam otišao u drugu sobu, kod sina. Kod njega smo gledali televizijski program, šta se desilo. Svaki sluša vijesti, niko ne spava.

Tada smo radili još uvijek. U moju firmu će sam ja radio, u nju su Srbi ušli. I onda je poslijepozdno bila na teritoriji grada koji su Srbi držali. Mi smo još uvijek išli povremeno na posao. Ja sam kontaktirao telefonom sa mojim rokovodiocima i onda bi rekli da dođem ili ne. Bilo je opasno, ali sam ja išao sa svojim kolima. Poslijepozdno smo se distancirali na drugi predio, pošto je zgrada na Vrbanja mostu izgorila.

Pijace više nisu radile. U mojoj kući je bilo nešto još friškog mesa u frižideru, nešto suvoga, polovica od jedne pršute. Ništa nismo mogli kupiti, samo kruh.

Ja sam izišao iz Sarajeva nakon tri i po mjeseca rata, 11.7.92. godine. Otišli smo sa jednim konovjem koji je organizovao HVO, besplatno. Sin je išao da se javi u predsjedništvo, međutim oni su ga vratili sa ostalim kolegama. Kažu "Vi se vratite, pošto nemamo oružja. Mi ćemo vas pozvati kad budete trebali!". I sad idu kući i čekaju kad će te pogoditi granata! I već je hrana potpuno bila iscrpljena.

Obadvojicu sinova smo dali kod prijatelja, pošto su oni nešto više imali hrane. Oni su imali i pravo sklonište.

Od tamo smo mi očekivali da će ući srpski tenkovi u ulicu, jer je bilo najbliže.

Gotovo svim ljudima srpske nacionalnosti, prije nego je rat počeo, oni su podjelili oružje. Sanduke oružja oni su stavili u svoje podrume.

Pa sam ja pitao: "Što će, bolan, oružje tebi?" Kaže: "Da se čuvam". "Ako je da se čuvamo, daj ga i meni da se i ja čuvam!" Međutim, tad smo mi mislili da će prevladati razum i da će ljudi reći "Stop!" Jer, mi smo učestvovali 6. aprila u velikim demonstracijama ispred Skupštine i Izvršnog vijeća, na Marin Dvoru. Svi su ljudi govorili: "Želimo ponovo da živimo zajedno! Pustite nas da živimo!"

Nećemo rat!" Međutim, tad su zapucali po ljudima. Neki su i poginuli. Sa prozora Holiday Inn-a, gdje su bili snajperisti srpski smješteni. Onda su ih ovi iz naše teritorijalne odbrane pohvatali, te Srbe koji su gađali po narodu. Tad je faktički se znalo da je rat počeo. Nakon nekoliko dana, Sarajevo je bilo blokirano. Mogli su izaći samo žene, djeca. Mi smo uspjeli izaći sa konvojom. Nas četvero; ja, žena i dva sina, od dvadesetjedne i dvadeset godina.

Bilo je malo problema na srpskoj teritoriji radi provjere. I na muslimanskoj, u Pazarićima. Ali su nas ipak pustili uz malo komplikacija. Niko nije skinut, niti je iko napadnut, niti je išta otimano. Mi smo izašli sa kesama. Najlon. Niko nije imo nikakvih stvari. Ništa. Ja sam mislio da će se sto posto vratit. Prvo nisam htio ni izaći. Pa onda, na insistiranje žene i djece, ipak sam izišao sa njima. Prvo u Kiseljak, pa iz Kiseljaka u Split. Dalje sam produžio kod rodbine, u Pulu. Iz Pule sam stupio u kontakt sa bratom koji živi u Australiji. On mi je poslao garantno pismo. Tad smo otišli u Beč i nakon što smo sredili papire, to jest vizu, 23.12. smo poletili za Australiju i došli 24.12.92. godine.

Tako smo se našli u Australiji.

Moj glavni motiv što smo mi napustili Sarajevo u tom momentu, bio je glad i granatiranje. I cijelo vrijeme smo boravili u podrumu, kod jednog susjeda koji je imao kuću sa dobrim podrumom. Nismo išli svojoj kući.

Kad sam napušto Sarajevo, dao sam prijatelju ključ. On je reko da će smjestiti svoga prijatelja kojem je već izgorio stan. Tu je u mene majka ostala. Mi smo molili da ona podje sa nama. Nije htjela. Ostao mi je i stariji brat sa familijom.

Kako sam se osjećao kada sam napuštao kuću i Sarajevo, to je nešto što se ne može objasniti niti opisati riječima. Teško, preteško je bilo. Kad sam došao u Australiju, onda sam shvatio da sam užasno daleko. Da sam daleko od svoje kuće, od Sarajeva. Svaki dan je bilo teže i teže.

Kod brata smo bili dvije nedelje. I onda sam iznajmio stan. Nisam posla našo odmah. Išao sam u ABS školu, učenje jezika. Djeca su odmah išla na TEIF, intenzivno učenje engleskog i zatim su pola godine na učenje kompjutera. Mlađi je položio ispit za Statistika univerziteta u Sidneju i on je odmah pošao na fakultet. Stariji nije uspio na građevinski fakultet i onda je tu godinu radio. Onda, nakon godinu dana, ponovo je polagao prijemni za fakultet i tada je uspio i upisati se u Sidneju, za građevinara, da nastavi onaj fakultet koji je učio u Sarajevu.

Posla sam nalazio povremeno. Brat me zaposlio kod prijatelja koji je imao svoju kompaniju. Nikakvu pomoć nisam imao od vlasti. Kao svaki građanin Australije, stan platilo odmah, i to unaprijed. Jezik je bio problem. Nakon tri mjeseca smo tek bili upisali, jer je bilo pretrpano. Mi smo stariji, ja i žena. Kod nas je bila prisutna nostalgijska...bez prestanka. Kad smo došli, učiteljica je jedna bila. Iz Zagreba, Hrvatica. Ona je s nama razgovarala, pokušala nam je približiti Australiju. I ona je rekla, nakon dvije godine vi ćete, ipak, prihvati ovu zemlju kao vašu zemlju. Ja sam mislio da će tako i biti. Normalno, ja sam prihvatio Australiju kao svoju zemlju, i zahvalan sam joj jer me je prihvatile u tom momentu. Ja sada imam australsko

državljanstvo. Ali je nostalгија била присутна стално. Стално, док нисам пошо вамо. Одућили smo да se vratimo u Sarajevo i da živimo tu.

Ma, nije нама пуно остало животног вијека. Prema tome, želio bi da ovde završим svoj животни вијек. A имам и кућу. Покушаћу да се вратим у њу. Već четри мјесеца не успјевам. Potpuno sam dokazo vlasništvo svim institucijama i općini i svima. Bilo mi je мало teško napustiti Australiju. Ja sam тамо стекао пријатеље, оставио децу. Они су navikli. Najstariji ove godine završava i fakultet. Mlađi bi trebao dogodine završити fakultet, ако bog da.

Još dok sam bio u Australiji, знао sam da u mojoj kući žive други људи. Znao sam da su uselili oko '93.-'94. године, и да им је опćina dodijelila моју кућу као привремено напуšтено. Ja sam prije dvije godine pismenim putem preko ambasade u Kanberu podnio zahtjev za povratak u Sarajevo. I dobio sam, исто putem ambasade, од власти из Sarajeva, dobio sam informaciju da nisu stečeni uslovi za мој povratak u Sarajevo. Što znači da mi ne mogu obezbjedit da se mogu vratit u svoju kuću. Međutim ove godine, bez traženja preko Ambasade, ja sam se vratio. U свим sredstvima informisanja, u cijelom svijetu, објавано је да је ово godina povratka u Bosnu i Hercegovinu. Rješenje sam dobio, којим је наглашено да се ја враћам у posjed за devedeset dana od доношења rješenja. Želio sam da uđem u stari dio posjeda, то јест у прizemље, односно у поткровље, који trenutnim stanarima nije nikad ni dodjeljen na korištenje. Evo, više od mjesec dana ne успјевам да нађем смјештај за себе и жену. Meni se враћају и sinovi u dvanestom mjesecu. Gdje са njima onda, kad oni дођу, kad ни ја још nemam smještaja?

Kada sam se vratio iz Australije, Sarajevo sam video sa aerodroma. Naselje Dobrinja koje je najвише stradalo. Stravičan prizor...ni ulice nisu najbolje. Treba se obnavljati. Mislio sam da se na tome radi. Međutim, мало се radi u Sarajevu. Privreda мало radi. Radi trgovina, šverci и ništa više. Bio sam u kompaniji gdje sam radio. Pitao sam direktora da li se могу vratiti na posao. Rekao je da ne može за сада, nema govora, jer људи има пуно на чекању, који су били cijelog rata ovdje. Prijavio sam se na biro za zapošljavanje.

I tako, nemamo nikakav izvor prihoda. Supruga je prije mjesec i po dobila je rješenje. Penzija je minimalna, 110 maraka na mjesec.

Moja je жеља да се вратим и останем живити у својој кући. U kući je stanje, само krov i zidovi. Sve je demolirano i pokradeno. Nemam podove, vrata, prozora. Tako je i u prizemlju i na spratu. Sve pokradeno. Sve je iznešeno, cijevi, radijatori. Sve. Muslimanska vojska je opljačkala. Kad smo mi izšli, ušla je muslimanska vojska i opljačkala. Poslije тога су дошли други људи и dan danas живе у кући. Mi ћemo pokušати једну собу опремити. A djeca kad буду могла, kad буду radila, oni ће нешто помоћ.

Ljudi mogu normalno живjeti zajedno као прије. To smo već pokazали да може. U mnogim mjestima van Sarajeva, људи се враћају. Iz sve tri nacije. I живе skupa i

proklinju svoje lidere, koji su im napravili ovo. Njih proklinju, lidere, koji su napravili mržnju. Nacionalne lidere.

Neko mora biti kriv za ovaj rat. Ne možemo svi isto biti krivi. Međunarodna zajednica zna ko je to. Znamo i mi ovde. Izričiti krivac je Milošević. Milošević je počeo od Slovenije, Hrvatske, pa Bosna, pa, evo ga, danas ratuje na Kosovu. A uz njega su se oplodili i drugi krivci.

Po meni je ovo, pod broj jedan, pljačkaški rat. Ovo je bio pljačkaški rat, a sad meni obrazlaže: "Ti si izišo, ja sam se borio!". "Dobro, ti si se borio. Jesi li dobio slobodu? Jesi! Iziđi iz moje kuće. Jel ti moja kuća, sloboda tvoja?!" i hiljade je takvih primjera. Ulaženje u tuđu kuću, to mu je borba bila.

Uvijek se u ratu javljaju oni, koji je najveći ološ. Izlaze na površinu. I onda, izašli su oni koji su bili zadojeni nacionalizmom od vajkada. A nisu, vjerovatno, ništa imali, ni stvorili u životu. Oni su povukli i druge. Silom ili milom. Rodio se nacionalizam. Ovi su počeli pričat o svome nacionalizmu, ovi o svome, normalna stvar i Muslimani... Ušlo se u rat. Ovo je po meni, radi profita. Da se dobije profit, odnosno, da se opljačka tuđe imanje. Interest od rata su imali ratni profiteri, a i danas imaju. Oni, koji su bili siromašni prije rata sad su bogati. A oni koji su bili bogati, sad su osiromašili. Sad nemaju ništa.

Jer ja sam dvadeset godina kuću pravio. Ja je nisam napravio za godinu. Nisam mogo napraviti. Nisam mogo zaraditi za godinu da napravim kuću.

U toku cijelog rata kod mene je postojala nostalgijska želja za povratkom na svoje. Tu su mi umrli, u toku rata, i brat i majka. Umrli od bolesti, nisu poginuli od granate. Glad, od toga dolazi bolest. Nisam mogo ni da prisustvujem ispraćaju posljednjem. To me je najviše pogađalo i to me vuklo da što prije dođem.

Nacionalni identitet, mislim da nije važan ovdje, za nas. Jer, ja sam odgojen, i poslije onoga rata, da cijenim ljude, kakvi su ljudi i da takve prijatelje imam. Bez obzira na nacionalnu pripadnost. Odgojen sam da živim sa ljudima koji žele živit tu, bez obzira na naciju. Mislim da sam pravilno odgojen i da i na dalje tako ide življjenje.

Po naciji sam Hrvat, rimokatoličke vjeroispovjesti. I ja, i žena, i djeca, svi smo išli u crkvu i prije ovog rata. I djecu smo krstili i mi smo vjenčani u crkvi. Sve sam obavio. Nisam neki veliki vjernik bio, ali sam poštovo svoje. Da nisam poštovo svoje, ne bi ni tuđe.

Ja sam Bosanac po državljanstvu. Ja sam to govorio i u Australiji. Ja sam Hrvat iz Bosne.

Nisam ja pravio Jugoslaviju. Neko je prije mene pravio Jugoslaviju. Ali ja sam poštovo tu Jugoslaviju, jer sam živio u njoj. Borio sam se za svoje pravo, borio se za egzistenciju svoje djece. U njoj stvarao, živio, volio je manje ili više. Rat nije bio zbog različitih religija. Ne. Svaka religija kaže poštuj drugu vjeru. Poštuj bližnjega svoga. Poštuj komšiju, svog prvog susjeda, kao sebi ravnoga. Prava religija. Nisam čitao Kur'an, pa da mogu znati šta tamо piše. Ali mislim da ni tamо

ne bi trebalo da piše ništa različito. Moje lično mišljenje je, da onaj ko je vjerovo, on će vjerovat, a onaj koji nije vjerovo, on je samo vjerovo trenutno, iz interesa. Pravi vjernici su oni koji su i prije vjerovali, jer koji su tako odgojeni. Mene je otac naučio da idem u crkvu, da vjerujem. I naučio me je tim ljudskim vrlinama...poštuj druge. Praštaj i najvećem zločincu.. Neću reći da je katolička religija najbolja. To ne bi nikad reko, jer svako svoju religiju poštije najviše i ona je za njih najbolja. Ja samo poštujem kad ona kaže i ona nauči da praštam i najvećem svome neprijatelju. Mislim da je to nešto veličanstveno, istrajat u tome i biti istinski vjernik. Istinski vjernici nikad neće počet rat. Ni s jedne strane.

Ja praktikujem moju religiju isto kao prije. I u Australiji sam je praktikovao. Posjećivo sam svoje katoličke centre, hrvatske. Ja sam išo u austalijsku crkvu, i u italijansku crkvu, išo sam i u protestantsku crkvu - da čujem, da vidim način služenja, bogosluženja u toj crkvi.

Religije je važan dio identiteta ako se pravilno gleda. Poštivanje religije je i poštivanje ljudi. U nas govore i kažu da su popovi i hodže počele rat. Nisu oni počeli. Možda su neki i počeli, ali to nisu pravi predstavnici vjere. Ne mora značit da su svećenici najveći vjernici. Ima ljudi i neljudi. Ja tako gledam na život, na stvari, na religiju.

Bosni je potrebno da radi privreda. Onda bi bilo sve drugačije. Da se ožive veliki industrijski kapaciteti. Ako bi to proradilo sa 50% kapaciteta kako je bilo prije rata mi bi stali na noge svoje. Nama je najpotrebnije da se ljudi zaposle. Onda nemamo vremena za manipulisanje.

Nakon ovoga što se dogodilo, nema govora o povratku u staru Jugoslaviju. Jer, dogodili su se zločini veliki. Onda bi to bilo vraćanje na ono isto. Sa tim se ne bi složili većina. Jer, šta smo onda uradili?! i druge su se zemlje na ovom svijetu odvojile, ali je to išlo nekim putem bez borbi, bez rata. Ako je većinski narod izjasnio se da želi samostalno živit, pa nek živi. Možda bi se opet vratio za pet, deset godina u savez bivši država ili neki drugi.

Sad, u ovom ratu, kad govorimo o prostorima bivše Jugoslavije, najviše je nastrado srpski narod koji se raselio strahovito. I postali su beskućnici. Trebalo bi da bude Bosna kao što se priča, da sva tri naroda budu stvarno konstruktivni narodi i da imaju jednaka prava na svim prostorima Bosne i Hercegovine. Potpuno jednaka. Nek se proporcionalno, prema broju stanovnika, bira vlast. Bez pravednog življjenja, odnosno pravde za sve tri nacije, nema perspektive.

Što se tiče moje vlastite budućnosti, moj vijek je prošao. Uglavnom. Ne gajim neke velike iluzije za život. Želja mi je samo da poživim u miru, koliko je to moguće, sa ostatkom svoje familije koji je ostao. Da bude u miru i ništa više. A u ekonomskom pogledu, kako bude drugima, nek bude i meni. Ništa više.

Čitaocima želim da ne posiju nigdje rat. Koliko je to moguće, izolovat ratne huškače iz društva. To je teško. Mi smo znali, i u ovom ratu, ko su ti huškači, ali

oni su bili dio naše vlasti. Oni su imali oružje i oni su komandovali događanjima. Neće se puno postići ako ljudi ne budu svjesni.

Mi smo ovdje, na ovim prostorima, živjeli ljepše i sigurnije nego što mnogi žive u drugim krajevima. Eto, naša su djeca završila tamo fakultet i mogu da rade na cijeloj kugli zemaljskoj, a imaju želju da se vrate. Imali smo život!

Srbac

Muž. Imam 38 godina.

Žena. Ja imam 36 godina.

Muž. Prije rata smo živjeli u S....., to je opština Srbac. U našem mjestu život je bio dobar, radilo se, moglo se zaraditi, živilo se dobro. Ja sam bio radnik i radio sam u rudniku gline, to je za keramiku.

Žena. Ja sam bila domaćica. Naše vjenčanje je bilo 1988. godine. Imala sam kuću. Kada je došo rat dobila sam djecu. Da nije zaratilo ne bi ni imala djece.

Muž. Živjeli smo sami i djeca sa nama. Pa i nije bilo lako naći dobar posao tada, ali eto, moglo je se naći. Radilo se. Ko nije radio u firmi, radio je privatno.

Što se standarda tiče, čovjek je živio. Eto, mi smo još pravili kuću, kućili se, nabavljadi stvari, a da smo mogli ići na more i nešto drugo, to još nismo mogli. Normalno da je nako ostalo, moglo bi se normalno sve. Za sve ljudi bilo je lakše živjeti tada.

Žena. Imali smo para, mogli smo nešto da kupimo u kući. Normalno, nije bilo isto i za onoga ko nije htio raditi. Ali, ko nije mogao naći posao u firmi, mogao je kod privatnika. Sada ne možeš naći ni u firmi ni privatno.

Gdje je moje mjesto skroz su okolo bila srpska mjesta. Zajedno smo išli u školu, zajedno smo radili, zajedno sve do rata tako bilo. Nije bilo nikakvih problema i nije niko gledo nikakvu razliku. Stanovništvo je bilo mješano i svi smo zajedno živili. Možda je Srba bilo isto koliko i nas, a Hrvati su bili odmah preko Save, ali oni su posebno tamo, s njima nismo se mi. Oni su bili kao i odvojeni malo više, druga republika. Svi su bili Bosanci normalno, nije nikad reko ni Srbin, ni Musliman već kaže ludi Bosanac ili tako nešto, ali nije nikad bilo Srbin ili Musliman.

Išli smo u Hrvatsku da bi podmjeru kupili, bilo je jeftinije nego kod nas, to je samo preko Save. I šta ja znam, slago se narod, najedanput šta je bilo, ne znam.

Muž. Kod nas je bilo mješanih brakova kolko hoćeš, više mješanih brakova, nego ovako da je Srbin uzeo Srpskinju, Musliman Muslimanku, komplet iz ovog mesta odakle sam ja, iz S.....

Najveći problemi i brige u našoj opštini su bili oko zapošljavanja, podizanja i proširenja firmi, izgradnji puteva, izgradnji opštine i to. Ljudi su živjeli i radili zajedno, bilo je dobro. Religijski dio nije bio važan dio tada.

Žena. Ko je imo više para taj je bolje živio, uvjek je tako bilo, samo što se sad više ističe, znaš. Mi na primjer, izbjeglice nemamo para. Ako nigdje još ne radiš, posebno nemaš para, a ako negdje radiš tek tolko malo.

Prije rata dok nam je Tito bio živ, mi smo znali živiti. Smjeli smo otici gdje smo htjeli, nije nas niko opljačko, nije nas niko ubio, bili smo svoj na svom. A sad ovdje, ne smješ izać, znaš, udariće te neko, opljačkaće te neko. Nikad neće nako bit.

Da će biti rat osjetili smo još 1991. godine kad je počelo u Hrvatskoj tamo. Čim je se pošlo smirivat u Hrvatskoj, odmah smo znali da će bit to i u Bosni.

Kod nas je rat počeo 1992. godine, u martu, bio baš Bajram. Počelo je kad su Srbi napali tamo Dubočac, jedno muslimansko mjesto, od Srpske jedno 18 kilometara. Mi smo bliži Srpscu nego Dubočac. Zvanično je proglašeno 6. aprila 1992. godine. Kada su napali Dubočac, tada je počelo i kod nas.

Muž. Kada je kod nas počeo rat osjećali smo se ono napeto, već uništo strah bio u narod, šta ja znam. Ja sam još radio, onda sam dobio poziv da idem u vojsku srpsku. Nisam otišao, pobjegao sam u Prnjavor 5. maja 1992. godine. Tako sam izgubio i posao. To su bili oni počeci rata, tad sam pobjego. Bio sam godinu dana u Prnjavoru, tako da ne znam šta je se dešavalo. Tad je već palo Bijelo Brdo, pao Dubočac.

Bili smo u Prnjavoru godinu dana i onda smo se vratili. Poslije kad smo se vratili onda su me gonili na radne obaveze, išao sam u šumu. Nakon 1993. godine oterali su me na Vozuću i tamo sam bio do pada Vozuće. Kopo rovove, radna obaveza, za Srbe. Ne kao vojnik, nego kao roblje. Žena je bila sama, ja nisam dolazio možda, po tri, četiri mjeseca, a ona nije imala nikakvih primanja.

Žena. Ja sam bila kod kuće, sama sa dvoje djece i bilo je teško. 1994. godine, prije nego što će ga otjerati na Vozuću, njega su premlatili. Imala sam oto starije djete, a mali imo dva mjeseca kad su njega premlatili. Onda su ga kasnije otjerali na Vozuću. Poslije otoga kad su njega premlatili došla su dva milicionera, došli su kao da mene provociraju, znaš. Kao, znaš kad smo ga prebili, te ovo, te ono, znaš ko je to bio, sve ne bil ja što rekla. Ja sam tada bila sama u kući. Nisu to bile bivše komšije, to su bili neki stranci. Onda su tako svašta mi govorili, balinko i tako, a ja sam samo šutila. I onda su rekli, vi trebate odavde da selite, ovo nije vaše, ovo je naša djedovina i tako to. Ja sam šutila, jer sam se bojala najviše za djecu.

Došli su i tražili su moga muža. Oni kao da nisu znali da je on na Vozućoj. Onda su došli pitati nanu, njegovu mater, ko je li on otišao na Vozuću. Pa su onda došli mene provocirat. Jedni su dole ostali, jedni vamo. Onda su tako ispitivali šta će ja reći, šta će ovi, pa su se dole sastajali zajedno.

Onda, bilo je teško i za hranu. Nešto smo dobijali od Merhameta, vrlo malo. Srbi prvo sebe podmire pa onda nama nešto podjele. Kome niko nije slao, taj se grdnio napatio, nije imo šta da jede. Bilo je svega, samo para nije bilo, isto ko i sad.

Samo što je sad bolje zato što nije rat i nema onog straha. Ne bi više htjela to da doživim, to je užas jedan.

Muž. Na Vozućoj je bilo opasno, na primjer između linija. Imaju oni rovove svoje i sada prema muslimanskoj liniji, mi idemo i kopamo sad njima drugu liniju, druge tranšee, a oni se tako pomjeraju, i onda ako oni prave neke zamke tamo mi moramo ići da prokrčimo tamo. Bilo je minirano, bilo je opasno, ali eto, imali smo sreće. Bio sam četiri godine rob. Bio sam dvije godine na Vozućoj, a poslije kad je pala Vozuća, bili smo tamo u nekim Savićima dok nije došao kraj rata. A od 93. godine kad su me oterali, tad sam bio cijeli rat na radnoj obavezi, samo tu godinu što sam bio u Prnjavoru.

Žena. Kuću sam napustila prošle godine, 5. septembra 1996. godine. Došla su nam dva milicionera, donjeli jednu kovertu, otvorili je i pročitali da moramo izaći. Ta je koverta bila od srpskih vlasti. Onda sam ja otišla gore u oti njihov glavni štab, raspitivala se kako bi ja mogla ostati tude, ali nikako nisam mogla. Kaže idи u Zenicu ili Sanski most, tu nek te smjeste, da bi mogla živit. I tako sam došla ovde, dalje nisam mogla. Imala sam rok tri dana da izadem i da ništa ne ne diram i ne ponesem. Donijeli sam jedan mali kofer sa malo odjeće, to je sve.

Muž. Svi zajedno smo napustili kuću. Kad smo dobili taj rok, tri dana da iselimo, onda smo otišli u Banja Luku. Iz Banja Luke smo sa UNHCR-om došli ovde. Ja sam imo ličnu kartu srpsku, a žena je imala onu staru jugoslovensku. Vozio nas je UNHCR-ov autobus i niko ga nije zaustavljao.

Bilo nam je teško kad smo napuštali kuću. Neizvjesnost ona, ne znaš ni gdje ideš, ni kako ideš, svoje ostavljaš, ne znaš šta ćeš s malom djecom. Ipak je kod kuće bilo drugačije.

Žena. Kreneš, uzmeš kaput, fino prebacиш preko ramena pa ćeš vidit kako to izgleda. Da makar djece nema, pa kad kreneš ideš, sam si i gotovo. Ja kada sam došla u Zenicu nisam znala gde ču, šta ču, kud da idem, počeše djeca plakat. Tad nama jedna žena, kaže idite u miliciju. I mi smo tako hodali, otišli gore u Merhamet da nam pomogne, međutim sve je bilo zatvoreno, pa smo otišli u miliciju. Dali su nam neku adresu, nemam pojma dole od nekog čovjeka, da odemo dole. Oni nas pošalju vamo.

Muž. U socijalno.

Žena. Jest, i tako da smo ovde došli, smjestili su nas i sad smo ovde. To je bilo 5. septembra 96. godine.

Muž. Mi smo istjerani iz kuće poslije rata, poslije Dejtonskog sporazuma. Mi smo istjerani, nismo izbjeglice.

Žena. S malom djecom biti u ratu, to je nešto najteže. Nisi znao ni kud ćeš, ni šta ćeš. Najgore je bilo kad pas ti zalaje. Tad misliš evo idu, ubiće me i djecu, zaklaće me. To je strepnja, živci su otišli. Nisam se naspavala dok nisam ovde došla. Ovde kad sam došla ja sam se naspavala.

Muž. Ja dok sam radio kao rob, ako je primirje i vamo, dobijali smo hranu i šta ja znam. A ako je bilo pa uznapredovali Muslimani ili ako su Muslimani nekog zarobili njihovog, onda smo znali po pet, po sedam dana ne dobit ništa za jest. Još i po noći onda moramo kopat, ne daju nam spavat. Jedne prilike, taman bio 29. novembar, i oteralo nas, a ja otišao ovako obučen. I sad ja sam onako lagano obučen, snjeg pada, hladno, ja naveče i po dani kopamo, ne daju nam jest i tako.

Onda je bilo ovih komšija, Srba u njihovoj vojsci, koji nam donesu nešto. To su bili poznanici, koji su išli sa mnom u školu, koji su radili sa mnom itd...

Život je ovdje od danas do sutra, patiš se. Mislim što je najvažnije, miran je čovjek, mirno spavaš. Pomalo rastegneš ono gibire što dobiješ i eto šta ćeš.

Nemaš gdje radit, gdje zaradit. Vrijeme provodimo ležeći, sjedeći, eto. Sjediš i hodaš. Situacija za poso je nikakva. Nemamo nikakvog primanja, samo ovo humanitarno što dobivamo.

Žena. Dala sam neku molbu u Mašinski fakultet, šta ja znam, da se tako zaposlim, ali ništa, nit vraćaju dokumente, nit sam zaposlena. Bilo ko od nas dvoje da se zaposli, ili ja ili on, bilo bi nam lakše živiti. A vako da kažeš bil se tjela vratit kući, ko što moj muž skoro kaže da ne bi i ja isto tako kažem. Jer ja imam dvoje muške djece i oni će odrasti kad tad, a ja ne vjerujem u ovaj mir, ono će se opet zaratit.

Kuću sam vidjela prošle godine, išla sam u jesen. Išla sam kod nane i tako sam je vidjela sa strane. Nije srušena, dobro je, kako je unutra ne znam. Ne znam ko živi tamo.

Muž. Ne bih se vratio kući ni kada bi imao priliku. Ne bi se vratio iz tog razloga što ne bi htjeo da i moje djete dočeka ovo što sam ja dočeko. Kako je prije bilo složno, zajedno se živilo, nije se ni na što gledalo. A onda se zaratilo i jedan drugog mrzimo. Nema šanse da bude ko onda. Drugo, nećeš više nikad dobiti tamo svoj poso, od čega ću živit tamo.

Žena. Desilo se skoro tako da nas pita, bi li mi tjeli, tako da oni vide šta ja znam, da bi se mi mogli vratiti kući. Ja kažem, jesmo li mi sigurni kad bi se mi vratili kući. Kaže ne znamo. E, pa šta nas onda zovete, jer mi smo tolko pripatili i sad najedanput da se vratimo. I da opet to doživimo, to ne mogu. Neću da se vratim. Bilo gdje, samo ne tamo.

Najveća teškoće i briga za nas je prvo poso, pa onda dalje. Onda bi našli sebi stan, živili bi, hranili djecu. Za dvije godine on će krenut u školu, a onda će ovaj mali za njim, eto to je sve.

Najveći medicinski problemi su živci. Ne možemo spavati, ne možeš slušat ništa da je uzbudljivo, ni tužno. Živce si izgubio.

Muž. Za sad ne možeš ništa planirat. Kad bi čovjek našo poso, onda bi mogao planirat.

Žena. Bez posla, bez para nema ništa. Da je para, posla, pa onda kasnije stan da nabaviš. Pa nabaviš šta ti treba, ovo, ono i tako. Kad bi tako to sve dobro bilo, kasnije bi možda prodali kuću i ono malo zemlje što imamo, a možda i ne bi. Možda bi ostavili djeci, možda bi se nekad to smirilo i šta ja znam.

Mi kao narod, mi bi mogli živit, mislim ono mogli smo živit. Međutim, ovi što sjede na foteljama i nemaju drugog posla, oni su nam zakuhali. Oni su nas okrenuti jedne protiv drugih, bježali su i njihovi vojnici, nisu htjeli u vojsku. Mirne ljudi, jedne protiv drugih okrenule su nacionalne stranke. Političari su krivi za rat.

To i nije mogo za godinu dana isplanirat. To je planirato deset, petnest godina, kako će to da ispadne. Mi to nismo znali. Planirali su oni što nemaju drugog posla, samo sjede, razgovaraju. Isplanirali su Srbi i vamo Hrvatska, oni su to planirali

najviše. Na primjer, Alija ide sa narodom šetati kroz Sarajevo, umjesto da nađe puške i da se bori.

Muž. Dobro on je smirivao, on je htjeo politički da rješi.

Žena. Ovaj narod ovde, možda ovi da se vrate iz Jajce i šta ja znam, svojim kućama, nisu ni oni sigurni, a mi da se vratimo tamo oko Banja Luke, Srbca i to, ne možemo nikad, ne možeš bit siguran. Trebalо bi il nas istrebit, il Srbe istrebit, il da se složimo. Al neće se složit nikad, nema tu slaganja. Jednostavno da zarati i da vidimo ko je jači, ko ne bude jači nek ostupi, nemaš tu šta. A vako da se ko vратi, ne može.

Muž. Ja mislim da neće ponovo biti rat, ja mislim da će se to sredit.

Žena. Išla bi ja i u druge zemlje, što ne bi išla kad bi mogla. Samo što nemaš ti nigde mogućnosti sad da ideš. A kada bi mi neko sredio papire išla bi, u bilo koju državu.

Ma ne more u Bosni ponovo živit sa Srbima. Neće biti ko prije i sad je to već zavađeno. Sad nas je razdvojilo, prije nas je spajalo na primjer, za nas je bilo bratstvo i jedinstvo. To se više nikad ne može napraviti. Onaj je uvjek osto Srbin, a taj Srbin je mene uvrjedio, il ako sam ja njega, znači mi nikad ne moremo više bit isti.

Kada gledam unazad u rat, i ne mislim o tom. To je najbolje da zaboraviš i nešto drugo planiraš. Nadaj se da imaš stan, kako ćeš ga namjestiti, kako ćeš se zaposlit, kako ćeš zaraditi koji dinar, kako ćeš svoju djecu da odhraniš, na to misli, a na ono se nemoj vraćat.

Muž. Čovjek ne voli o tome ni pričat, nastoji da to zaboravi. Kako je bilo, tako je bilo.

Žena. Kad bi bio ponovo rat, nedo ti bog, ja bi se objesila. Objesila bi se, ne bi više živila. Ja ne bi više tjela pričat o tome. Ne do ti bog da više bude rata. Neko je se obogatio na račun rata, a za većinu ljudi je ostala bez ičega.

Identitet je važan za mene. Mi smo Bosanci, Muslimani, državljanji Bosne. Sad mi nemamo državljanstva, nismo ni tamo, ni vamo. Mi izbjeglice nismo sad nigdje. Mislim da ljudi sada praktikuju svoju religiju različito nego prije rata. Mnogi su sad Muslimani postali Muslimani, a prije nisu bili, znaš. Al ne možeš ti postat Musliman ako prije nisi bio. Il budi ko dosad, il nemoj nikako.

Dobro, narod je uvidio sada, i normalno se sada svako posvećuje svom i sad je drugi sistem. Prije ti je bilo manje to. Rat je počeo da bi neko razliku pravio, a da nije bilo razlike među nama, ne bi bilo ni rata.

Ekonomска situacija nije dobra, sada nije dobra, ali svijet nastoji pomoći u tom, biće ja mislim i posla, nešto će bit.

Politička situacija u Bosni je sad dobra, ako tako ostane. Što se tiče mene, dobra je nema šta. Ne strahuješ više, nema rata, to je najvažnije.

Kada bih mogla izabrati između stare Jugoslavije i sadašnje Bosne, ja bi uzela staru Jugoslaviju, kao što smo živili, da živimo. Jer što god smo imali, što god smo stekli, to smo tamo stekli, nekad. A sad nikad ništa nećemo imati. Plate su male, nikad se povećat možda neće, i vječito ćemo bјedno živit.

Muž. Ja bi volio vidiš, novu Bosnu, al da živim ko što sam živio u staroj Jugoslaviji.

Žena. Moje lične želje su da imam papire i da idem u inostranstvo, tamo se bolje živi. Imaš tamo bolji život za djecu, za sebe. Jer, svoje želje ovdje ne mogu da postignem. Htjela bi poso, htjela bi kola da imam, da lijepo živim, da odhramim svoju djecu, a ovde nemam nikakvih mogućnosti. Da mi neko ne pomogne, ja ne bi mogla živiti. Ne znam šta ti misliš.

Muž. Dobro i ja mislim tako.

Žena. Želje za Bosnu su da se pokrene Željezara u Zenici.

Muž. Ma ja, da se izgradi ko što je bilo, da se pođe raditi.

Žena. Ona je sigurno duga pet, šest kilometara i malo radnika radi. A kad bi se pokrenula bilo bi tu radnika i radnika, i para i para, a sad boga mi nema ništa. Sad je sve stalo, plate male, nigde ništa nema.

Moja poruka za čitaocu je, ne do bog da dožive ono što smo mi doživili. I nek dobro čuvaju glave, a živce ne mogu i tako počuvat, otice im.

Muž. Da im ne bude rata i da mirno spavaju.

Žena. To je samo ukratko. To je dugo, dugo bilo.

Muž. Jer kad bi se to sve pričalo, teško je to sve ispričat u detalje.

Žena. Bila bi cjela knjiga, ovaj naš rat, naša priča, to je sve ukratko bilo. Cijela, svašta je bilo. Najviše straha i užasa. Svaki dan, dan iza dana, a najgora je bila noć. Noć je najgora bila, ali sve se nadživi.

Stolac

Rođen sam 1929. godine. Živio sam u Stocu sa ženom i čerkom. Radio sam u jednoj firmi od 1000 radnika. Imao sam dobar stan, dobar standard. Išao sam svugdje i školovo se po svijetu.

U mom gradu bilo je dosta različitih fabrika. To je grad jako fin, ko je gođ došao sa strane, svida mu se taj grad. Fin narod, jedna mala tradicija kulture miroljubljivoga naroda. Tu je bilo i Srba, i Hrvata i Muslimana, sve zajedničko. Ljudi su živili fino, zajedno, ko jedna porodica. Nisam se bavio politikom, nisu ni moji drugovi.

Bilo je mješano stanovništvo u mojoj opštini, Srbi, Hrvati, Muslimani. Ja sam više išo u crkvu nego u džamiju. Ja sam Musliman. Moj otac je bio trgovac i znam za vrijeme stare Jugoslavije bilo mi je desetak godina, ja sam išo u crkvu. Moja je kuma katolkinja. Kad pomislim na tu moju kumu i moju majku umrlu, to su ko dvije majke moje. Katolici i muslimani su živjeli bez problema, i svi pravoslavci. Što se tiče lidera i poltičara ja bi mogo reći, nikog ne smijem pohvaliti. Skoro ni jedan ne valja. Neki nisu totalno griješili. Oni su ovo sve uradili, mi ne bi ništa uradili. Kad je se zaratilo u aprilu '92. god. mi smo mislili da će to trajati samo dva mjeseca. U nas je prva struja došla od pravoslavaca, Srba, četnika. Svi Srbi

pokupili veš, pa u kamione. Idu za Crnu Goru, Srbiju... Oni su znali šta se sprema jer im je Karadžić i Milošević kazao da će Velika Srbija biti. Kaže "Mi moramo ići, nama je naređeno da se povučemo iz Stoca i Čapljine, svi Srbi!" Kroz pet dana nestade ovaca, konja, krava, volova. Odoše za Gacko, Bileću, Ljubinje, gdje su srpske opštine. Srbi odoše gore, ostavili Muslimane i Hrvate. Kad su Srbi udarili onda su stvarno udarili po Hrvatima, a mi Muslimani digli ruke. Niko ti ništa ne kaziva, kad počeše padati granate.

Kad je rat počeo, bilo je straha u Stocu. Upravnik doma iznio veliku zastavu Crvenog krsta i postavio je na Dom zdravlja. Kaže niko ne sme napustiti Stolac, nema ovde rata, ovde je zastava Crvenog krsta, niko ne smije. Kad sa planine granata hop na zastavu. Zastava ode. Ondi ubi ovo, ubi ono, ondi kravu, ondi kera, ondi na most, ondika ženu rani... Tad smo mi pobegli, ja, ženu i čerku na jedan traktor da bježe, oni neće bez mene. Dođoše neki srpski komandanti, jami moja kola u Stocu, jami tvoja, jami onoga... Nemamo mi naoružanja nikakvog, jedino sjekiru. Srpski komandant našo komandira milicije u Stocu Muslimana i kaže gdje goć ko ima oružje da ga preda, ko ne preda iće u zatvor. Svak se prepo. Stolac je osto ni jednog pištolja, ni puške nije bilo.

Kad smo ja i moja porodica otišli u Čapljinu, nešto naroda je ostalo, nešto je bježalo, neko u Čapljinu, neko u Mostar... Kad je došo HVO u Stolac, oni su ono naroda što je ostalo u Stocu potrpali u zatvore. Nas koji smo bili u Čapljini pozvali su dođu u Stolac, u fabriku, i da počnu radit. Oni su tu veliku fabriku zagradiili žicom, a mi nismo znali da ćemo mi tu u zatvor. U mene žena pošla da se vrati u Stolac, a ja velim "Ne!" Koji su bili vraćeni u Stolac oni su totalno slabo prošli. Dva puta sam išao u Stolac dok sam mogao.

U Čapljini sam bio do sedmog-osmog mjeseca '93. Tu sam bio zatvoren dva, tri puta. Muške su jamili u logor u Dretelj i Gabelu, a žene i djecu su tu zatvorili. Boban je reko to što ima malo Muslimana, on sve to može potamanit.

Jednom sam otišao u knjižari u Čapljini da kupim ljepilo, kad nisam znao, vako jedan ustaša stoji kod vrata. Samo gleda, a drugi mu kaziva da smo mi iz Stoca. Kaže meni, šta ćeš ti ovde. Velim da kupim to ljepilo. Podi sa mnom, kaže. Gledam u civilu, a on mene odvede u zatvor. Bio sam 22 dana u zatvoru. Jednom sam bio pet dana, a jednom sam sa cijelom familijom bio zatvoren u veliki silos gdje nas je dvije hiljade. Vidiš nane u dekama, djeca vrše nuždu, nema otvarat vrata.

U Čapljini su bile humanitarne organizacije, Merhamet i Karitas. Muslimani su imali sve u rukama, nisu nam dali. Upravnica socijalnog, ona je meni dva, tri puta spasila život. Davali nam hranu i konzerve i sve. Bilo je teško snalaziti se u Čapljini. Čerka dobi temperaturu jednom i ja velim idem u zlataru u Čapljinu da prodam zlatani prsten koji sam nosio 46 godina. Kažem ja jednoj finoj curi koja radi u zlatari "Izvinite, kupujete li vi zlato?" Kupujem."Ja bi", velim, "prodo ovi prsten, kolko vredi?". Uze ona, kaže "Toliko kuna, al nemam sad novaca". Kažem ja meni treba odma novac. Ona uze i otvori novčanik svoj "Evo vama pola para, ako vam se žuri". Prsten nije uzela, kaže "Vi nosite, pa dodite oko dva sata!" Ja velim hvala. Ja kupio čerki onda malo limuna, naranača i čokoladu. Samo da

spasim djetetu život. Eh kad sutra, prekosutra, ova kuma kaže meni "Ja vas znam odnelke". Kaže "kako živite?". Pa kažem, "Tako i tako". Kaže meni ona "Dodite sutra, u crkvi daju! Čim ja vas vidim u redu, u koloni, pa bilo nas pedeset, šeset, ti unijdi, čim ja dođem do vrata ja ču dva cekera i dat". Ta kuma katolkinja, fino jedno čeljade. Došo ja ženi, kaže žena "Šta je to?". Ja dva cekera, velim "Ovo mi je kuma dala". Tamo sami katolici, a vamo Muslimani, a ne da ti šaku mlijeka u prahu, najbliža moja komšinica. Hoću da kažem ima i naših beštija.

Sada živim ovde u kampu. Kad sam došo '93. godine bio sam kod brata desetak dana. U njega je mali stan i on me je nekako uspio smjestit u ovaj kamp. Sad mi je najteže, ali dobro mi je. Meni je drago s ljudima da popričam, jer sam cjeli život sproveo sa ljudima.

Kad sam prvu penziju dobio, ima dvije, tri godine, bila je četri marke. Ovde su tad bili Norvežani, fala im, to su dobri ljudi. Pomogli su nam kad je meni trebalo za oko da se operiše, Norvežani su me vodili u Tuzlu. Dali su nam da se smjestimo, dali hranu, deke, posteljinu... Eh, sad ti je moja penzija 140 maraka.

Moja je kuća porodična, djedovina ili babovina, porušena. Imao sam državni stan, kadrovski gdje smo živili ja, žena i čerka, 64 kvadrata. Dvajest godina sam živio u njemu.

Svoju kuću sam video '93. godine, možda peti, šesti mjesec. Išo sam jednom, to kad sam zatvoren u Stocu bio. Onda nisu nam ni dali u Stolac.

Vratićemo se i bi se vratio. Vratićemo se, što ono kažu i odma, i sada i objedni. Još nisam izgubio nadu. Jedino, mogle bi te svjetske sile malo više da stisnu ove naše. Po ovim našim, bogami, teško... Jedino Amerika, Engleska, Francuska i ove sile, pa malo da uhvate ove za uho pa da kaže, tako se možemo vratiti. Nadam se da ćemo se vratiti, ako bog da.

Meni je najviša briga što smo svi izgubili živce. Izgubio sam živce kao za deset godina, baš u ovim barakama, u Kaćunima, u ovom brdu. Ne vidiš čak ni aviona nad sobom. Nemam ja nikakvi kontakata. Onda brige mi je moje ovo djete, da makar ona, ako ništa drugo, da izađe mi na put, da je školujem. I žena mi je, boga mi, izgubila živce. Imam problem za oko, to me muči. Sreća mi je ako me posluži ovo oko. Primam inekciju u oba oka. Kad sam izašao iz zatvora, kad me je bacio ustaša niz stepenice, zgrušala mi se krv. Čak su me htjeli poslat u Ameriku, al ovi svi stručnjaci kažu, moreš ići u Ameriku ali će ti pokvarit oko. Kažu mi najveći ti stručnjaci u Tuzli, ne diraj samo more bit gore. Sad moram malo pripazit tlak, hranu, radi sikiracije, radi problema. Polako, e tako, samo polako.

Što se tiče budućnost, čekam da naša vlada, uz pomoć Amerike, malo ovo sredi.

Ja sam nedavno bio kod braće u Mostaru. Vidim u Mostaru se ljudi zalažu za tu Federaciju, a boga mi, ako tu ne ufati Amerika, pa po našim, teško će ići.

Zašto je bio rat, to cjepanje te Bosne i Hercegovine, da budem pošten ne znam... Rećemo kad bi u nas, u Hercegovini, nekoliko bandita skinuli, boga mi bi bilo bolje. Kad bi ja sad došo u Stolac, imam ja tri, četri Hrvata, đe bi ja, žena i čerka mogli spavat, oni bi me branili. Jedan je Hrvat, moj komšija, kad su zapalili kuću poviko "Beštije jedne, to je Ali bega Alije", tako su ga ta nekolika Hrvata ubili, da je kroz pet dana umro. Ja bi mogo po tim poštenim ljudima doć. Samo mi

je želja jedina da dođem kući dok mi je ispravno ovo oko. A posle, krepo li krepo. Ja nemam ovde, nikakvo srce ovde. Ovde ima ljudi, neko 50 kilometara, neko dvjesta, čak sam ja sa tristo kilometara udaljen. Možeš misliti kako je meni ovde. Ja sam svjestan da mi je ovo oko otkazalo, sad meni treba dosta dobre hrane, meni treba kućna domaća juha da je pojedem Ja sam pet godina ovde jeo grahriža, grah-riža. Kad sam došo ovde '93. god. nisam imo hljeba. Ja sam jednom dobio onu konzervu '94. godine, to je konzerva bila za mjesec dana. Ja sam tu konzervu pojeo. Kaže čerka "Tata šta to radiš, to ti je za mjesec dana?!" Ja primam penziju i žena ima ta primanja oko 40, 50 maraka. Ja moram djetetu kupit. Mi fino živimo, ne patimo se. Što se tiče mene, samo kupim žilet da se obrijem i to je sve. Ja moram kupit djetetu jaje, trebam kupit bananu je li, trebam kupit vegetu, germu. Od ti moji primanja ja moram svaki dan čerki dat marku. Pojedinci su imali interesa od rata. Ja imam mojih komšija koji su došli iz Stoca u Sarajevo. On neće nikad iz Sarajeva. Ostavio je tamo, oko grada, nešto, a on je došo ovde dobio dvosoban, trosoban stan, našo kola, uvuko se u trgovinu i njega briga sad. Sad njega niko neće očerat. On neće iz Sarajeva u Stolac, on ima pune džepove para, sačuvo život.

Puno je ratova u Bosni bilo. Dosta je, i previše. Svakom narodu, i srpskom, i hrvatskom i muslimanskom, dovle je više rata. More se ponovo živiti u Bosni skupa. Sigurno. Kada gledam nazad, sjetim se fina života, dobra života. Imali smo svi para, radili smo, svi smo dobro živili. Ja ovde vidim mesa možda u mjesecu jednom...Nema. A u onom režimu svak je imo mesa, dođi u mesnicu, daj mi ovo, daj mi ono. Ako ništa drugo, svaka je fabrika imala kuhinje, svaki su dan i radnici imali dobru hranu u restoranima...

Nije ništa dobro došlo s ratom. Ništa. Čak da smo se opametili, došli do pameti, ni to.

Nacionalni identitet je važan. Svak svoje treba da cjeni, jer ko ne cjeni sebe i svoje, ne more ni tuđe. Ja sam Musliman, ja sam Bosanac, ali ja volim Srbe, Hrvate....Mi smo živili i za vrijeme Turske zajedno, i za vreme Franje Josipa u Bosni. Ima pametna narodna, progresivna. Rat je možda počeo zbog nacionalnih razlika u nekim glavama, ali, boga mi, pojedinim glavama, a boga mi što se tiče običnih ljudi, nije stalo nikome da cimbura krv.

Ja bi objasnio svoj nacionalni identitet kao Bosanac. Ništa Musliman. Bosna je država. Svaka čast ko je Musliman, ali mi smo Bosanci. Religija nije važan dio nacionalnog identiteta. To gledam ja samo čovjeka, a vjera nije važna. Ja sam, kad mi je bilo 7,8 godina, išo na vjeronauku i mejtef. U školi u Stocu, vjeronauk je držao pop, sveštenik i hodža. Onda su nas oni sjedinjavali. Pojedini, ne kažem ja svi, možda ima neki beštija. Oni su zajedno pili kafu, fino se pazili se i nama pripovjedali kad smo bili svi, da je to jedan narod. Eto, tad mi je bilo 7 godina, a vidi šta mi se desi kad mi je 70 godina.

Moje gledanje na druge religije nije se promjenilo. Nije kod poštenih ljudi. Pošteni ljudi ostaju pošteni, đubre ostaje đubre. Svuđe se to more desiti. Muslimana je

najviše ovde! A on po šest konzervi pojede, a ja jednu i kaže "Draga braćo i sestre". Onda oni hrvatski kaže "Pobiše sve Hrvate", a nigdje ih nisu pobili. Srbi kažu "Vazda nas biju zato što smo Srbi, a niko ga nije bio. To tako one mrcine prave sebi mjesto. Jer dobro neki dan kaže, nemoj praviti crkve ni džamije, pravi škole i fabrike. E ono je dobro veli, pomozi čovjeka jer stomak ne pita. Ja kupim ovde šećer ili onu štrucu hljeba, ja ne pitam je li ono katoličko ili muslimansko. Sad, ekonomска situacija... Potreban je jak kapital uložiti, osvježiti. U nas je na hiljade ljudi bez posla, a ko nema posla ne more opstat, samo more biti veća sirotinja. Čim je jaka ekonomija bolje je i zdravlje i zdravstvo. Čim nema ekonomije nema ni zdravstva, bolestan narod.

Politička situacija u Bosni je bolja, ali, boga mi, nije lako. U bivšoj Jugoslaviji bio je komunizam. Sad ga osuđuju, al boga mi, školovo nas je taj komunizam. Alija predsednik, Tuđman general, Milošević, Karadžić, sve je to Tito i komunizam školovo. Imaš recept, kakav da je, odeš u apoteku, dobiješ besplatno liječenje u komunizmu Titinom. Sada u školu će ko ima pare. Tito je školovo, dao je dječji dodatak sirotinji, socijalno...

Ako me posluži zdravlje, to je najvažnije, pa da ja mogu doći u svoje mjesto, pa da kažem onome konobaru "Komšija daj mi kaficu, brate". Pa da vidim Jozu, Jovu, pa hajmo ljudi da popijemo kafu. Nema sreće ako ja tražim samo Husu, Muju, Hasu.

Nikakav rat nikome nije donio dobro. Mene čudi sve školovani ljudi, obrazovani fakultetlje, čak sa dva i tri fakulteta, engleski govore, njemački, francuski, a oni narod melju ko mašina meso. I njega briga što je ovamo sirotinja, što su onamo pune jame kostiju žena i djece. Veliki neboderi, fabrike izgorile, nemaš vode, nemaš hljeba, pa to je dokaz čemu ti vode ljudi...Ja nemam koga krivit, što se tiče naroda srpskog i hrvatskog u Stocu. Krivim Aliju. Kad su Tuđman i Milošević svoj narod žrtvovali, gdje neće mene...Ovde, u kampu, imam šta pojest, nisam gladan, ali...Niko te ne pita ništa, imo, nemo, samo me tješi ovo djete...

Travnik

Ja imam 24 godine. Prije rata sam živio u općini Travnik. Za mene je život bio dobar. Tata je radio u Njemačkoj, mama je bila tu sa nas troje. Nisam obraćao pažnju ni na što. Znaš kako to hoda, škola, iz škole kuća. Do osamneste godine sam živio tim, može se reć, školskim životom.

Možda sam bio lakomislen, nisam puno obraćao pozornost šta se dešava. Samo sam nesvesno ušo u to sve i onda nema više mrdanja, ne možeš ni maket.

U našem užem okruženju nije bilo baš miješano stanovništvo, a što se tiče šireg područja, tu je bilo normalno ko svugdje kod nas.

Šta ja znam, ja nisam uopće obraćo pozornost, nije me puno zanimalo, tako da ne mogu tačno reći kada sam prvi put osjetio da će biti rat kod nas. To tako je išlo, međutim ljudi su već u jedanestom, dvanestom mjesecu, formirali neke straže tamo, već je nekako bilo ono izdvojeno. Sama vlast bivše Jugoslavije je popustila, dok je se moglo otići kući da se više ne vrati, otići, pobjeći za Hrvatsku ili pobjeći tamo, vamo, izgubit se, samim tim je se vidjelo da nešto nije u redu, da nema vlasti, da nema države više tu.

Rat je kod nas počeo 20.4.92. godine, onaj prvi napad, granatiranje. Tad je izgorio jedan objekat, mala jedna diskoteka, tu negdje oko 11 sati u toku dana. Kad je rat počeo, bila je to jednostavno nepoznata stvar pa nisam to nešto opasno ni prihvatio. Međutim, sad kad bi ponovo krenuo, sad bi daleko drugačije razmišljao. Tad nisam puno razmišljao o tome, gledo sam više ono, društvo, tamo, vamo i onda u to vrijeme mi je i brat radio u Njemačkoj. On me je zvao u Njemačku, međutim meni se nije išlo, najviše zbog društva.

U 11 mjesecu 92. godine smo napustili kuću. Napustili smo je da ne bi dobili metak u glavu. Ništa puno nismo mogli ponijeti sa sobom, zbog vremena i zbog same okolnosti što je kuća na liniji. Pokupili smo samo ono nešto osnovnih stvarčica. Malo je bilo karakteristično kod mene, civili se povlače, možda ja na jedan način pripadam njima, međutim meni nije ni padalo na pamet da idem. Na neki način tu sam dobio i auto, otac kupio auto, tamo, vamo i tako da mi nije padalo na pamet da napustim to sve. Ono imaš krug svojih prijatelja, jednostavno još su uvijek pubertetska razmišljanja na neki način bila. Ali, tada se familija razišla na neki način. Jedan brat je otišao za Novi Travnik, ovaj jedan je ostao kod kuće, ja sam otišao za Vitez. Sjeo sam u auto, upalio i otišao do Viteza. Bez problema. U Vitezu sam bio sa roditeljima. U Vitezu smo kupili stan od jednog čovjeka. Znam da je tada njemu tata dao šest tisuća maraka, on je ostavio nešto stvari, nešto rasprodo i odselio u Srbiju. Mi smo se uselili u taj stan, dobili rješenje na osnovu toga što smo izbjeglice, a stvari smo od njega kupili.

Onda jedno vrijeme me zakači puška da je nosam, kao vojnik, od rova do rova. U to vrijeme je bio ovaj rat u mom selu i tako da sam ja bio više na relaciji Vitez – kuća - Novi Travnik. Rat sam svatio kad je bilo to sa Srbima par mjeseci, tad sam već svatio što je rat. Ljudi ginu, sad ima jedan, sad nema, sad ti nema prijatelja, sad nema ovoga. Vidiš neko srlja, ide kroz to sve gura, jedva se izvlači, neće pušku, drugi opet uzimaju pušku ko i svugdje. Onda je krenuo rat sa Muslimanima. U Vitezu je krenuo rat sa Muslimanima 20.4.93. godine, baš godinu dana prije nego što je u Turbetu puklo. Ja sam u to vrijeme već bio uključen u travničku brigadu kojoj je bilo sjedište u Novoj Biloj. I onda smo mi držali malo linije u Vitezu. Držali smo usput i liniju prema četnicima, prema Srbima. Svaki je protiv svakoga digo pušku i gotovo.

Srednja Bosna se postepeno zatvarala i onda se posle zatvorio i ovaj dio Travnika za komunikacije sa Muslimanima na ovu stranu. To je bila zadnja komunikacija,

sve je već bilo zatvoreno, i Busovača i Vitez. U Vitezu se već pucalo, dok se u Travniku zajedno sjedilo, na neki način. Možda nisu bili odnosi ono, baš direktni, ali recimo dobro se sjećam, sjedim sa svojim prijateljom. On je radio u to vrijeme kao konobar u lokalnu i dobro se sjećam, prije na noć nego što će puknut u Travniku da smo sjedili i tako ide priča između nas. Kaže on, vidiš da će puknut, na sve strane se već ratuje. Vidiš, zar ne znaš, ovdje će u ovom gradu odsad puknut. Samo znam da jedne prilike ako se sretnemo na liniji, kaže, da neće pucati na mene, niti će ja pucat na tebe, al onaj kolega što će sjedit do tebe on će držati pušku, on će možda pucati na mene, ja će na njega i ubiti će tebe i tako obrnuto. I tad smo se mi razišli možda naveče oko 11 sati, ja sam otišao na Putićovo, a sutra je već puklo. Ljudi su otišli preko Vlašića, prema Srbima se nešto povuklo, a nešto je se preko naših sela. To je haos bio. Nemaju se gdje smjestiti ljudi.

Ja sam u to vrijeme svatio da su ljudi najveći štakori što može biti. Jednostavno se privikne na sve uslove života. Recimo ono u zemlji, u rovu spavaš, tu hodaš, prolaziš, bivši komšija ono, jednostavno volio bi ga vidjeti, ostane ti u sjećanju, međutim znaš da ima pušku, znaš da je to tako i nema druge. Jednostavno to prihvatiš, ja sam to prihvatio na neki način, zdravo za gotovo. Nisam volio trčati naprijed, polako. Između ostalog, bio sam u domobranima.

Vojnik sam bio nešto oko jedanaest mjeseci. Po završetku rata sa Muslimanima sam našao posao u Vitezu. Poslije toga sam prešao u Jajce kad je se oslobođilo od Srba.

Kada sam napuštao svoju kuću 1992. godine ružno sam se osjećao, ali jednostavno čovjek obično kad ima nekog pored sebe, onda mu je to sve lakše podnjet. Kad je sam i kad sam tone, ako se tuši sam, onda to dode kao totalno ubistvo. Šta ja znam, podnjeo sam to na neki način, možda još uvijek lakomisleno, ono, nema kuće jednostavno rat je, prihvatio sam činjenično stanje, kakvo je takvo je. Znao sam da ga ne mogu ja promijeniti i nisam se puno zamarao tim. Možda bi prolupo da sam drugaćije razmišljao, da me to malo više kopkalo.

Možda neki kilometar i po do dva od moje kuće bilo je par muslimanskih kuća, na neki način tu sam imo par prijatelja, u stvari školskih kolega, ali nismo nešto bili zbliženi. Ne da nisam imo kontakta sa Muslimanima, kroz školu jesam. Imo sam prijatelja i Srba i Muslimana, ali konkretno baš tu od ovih mojih daljih komšija. S ovim jednim sam izuzetno dobar prijatelj i danas dan smo dobri. Vidjeli smo se i sreli. Ja sam njega kad je rat bio zvao iz Viteza telefonom i tako čuo se sa njim i onda smo se sreli u našem selu. Sreli smo se na putu u naše selo. Bili smo obadvjica sretni što smo se vidjeli. Onda smo tu malo pričali, pita on mene da li imam želju da ideš u Travnik. Kako da nemam želju, normalno da me vukla želja, tu sam odrastao, na neki način tu mi je sve. Međutim, kad sam otišao sa njim, kad smo prošetali gradom tam, vamo, dole, gore, popili kavicu, tako malo priča po priča, onda sam svatio da to više nije to. Ovaj grad više nije ko što je bio, ovaj

grad je bez poznatih faca, bez poznatih ljudi, a nekad sam prolazio gradom. Tako je to bilo, ja nisam sreo tu možda tri poznata čovjeka.

Ne znam da li će se vratiti. Vratio bi se kući prije svega kad bi imao sigurnost, kod mene u Travniku znate šta se dešavalo. Muslimani eto terorizam odradili su, a neko to ne može podnjet. Međutim, sad se toga jako bojam. Sad odselit i izgubit glavu kad sam je do sad sačuvao. Kuća je porušena, minirana. Kuću sam vido 95. godine kad se Jajce oslobođilo. Otac mi je strado poslije rata, nagazio na minu, baš tu kod kuće. Otac se bio vratio i nešto je pokušao uraditi i tako je strado. Majka je u Vitezu i tako. Imao sam jednog brata koji je isto poginuo od strane Muslimana u Novom Travniku. Međutim, kroz to sve nemam mržnje. Jednostavno ravnoduštvu prihvatom ovo. Znam, kad sam otišao i našao se sa ovim Muslimanom poslije rata i tako smo otišli u Travnik, znam da su me neki od tih mojih poznanika i prijatelja pitali kako si mogao to uraditi, znaš da ti je poginuo brat, znaš da je poginuo od tih ljudi. Međutim, ja kažem nije on kriv za to sve. A sad u momentu možda kad bi znao ko ga je ubio, ne znam kako bi se osjećao, ali u ovom momentu šta mogu promijeniti, ništa. Toliko je tih ljudi stradalih i ovamo i tamo. Sretjem se s prijateljima, međutim, kad pada mrak, kuća lagano.

Ja mislim da će biti mogućnosti da se vratim kući, ja mislim da hoće. Skoro mene jedan moj komšija, stariji ljudi koji su se vratile, koji žive tu u mom kraju, pita: "Kad ćeš se ti vratiti?" Onda ja kažem: "Dok bude ovde bolje nego u Jajcu ja ću istog momenta doći", a to još neće bit najmanje za deset godina, jer je porušeno do kraja i na neki način još uvijek je nestabilna politička situacija. Većina mlađih ljudi tako razmišlja i teško će odlučiti da se vrati, e to je to.

Mislim da ljudi mogu živjeti ponovo zajedno kao prije. Mogu! Stvar je u politici. Sam seljak, sam čovjek, susjed do susjeda bi mogao živjeti, a stvar je u politici i u terorizmu najviše. Recimo ovo što se konkretno dešava po Travniku, ja, meni ne pada na pamet trenutno da ja odem i da mi se tako nešto desi.

Rat je bio normalno zbog ostvarivanja političkih idea, od koga, mi to dobro znamo. Za rat su krivi, u startu, Srbi. To je ovako malo specifično bilo. Srbi su na neki način vidjeli da moraju podijeliti bivšu Jugoslaviju. Normalno oni su krenuli od Slovenije, moje gledanje sad, i tu nisu ništa uradili, a uzeli su Hrvatsku koliko im je trebalo. Međutim, Hrvatska je dobila svoju državu. Kad je Hrvatska dobila svoju državu, rat je tu već krenuo. Srbi uzimaju svoje, e onda su Muslimani u Bosni rekli, ovo je naša država. To je moje političko gledanje. Možda onako malo prozirno, ali tako dođe. Muslimani su rekli da Hrvati idu u Hrvatsku, Srbi imaju Srbiju, naša je Bosna. Međutim, u tom su momentu zaboravili da na neki način žive tu i kršćani.

Ne volim se puno sjećati, ne volim se puno sjećati rata. Ima puno ružnih slika, puno ružnih scena i najgore je kad pogledaš ove grobove to i sve. Ja imam jedno iskustvo sa ovog groblja na Prahuljama. Tu nije bilo ni jednog groba. Za neki deset mjeseci rata, kad pogledaš 300 grobova, od tih 300 grobova prepoznaćeš 150

Ijudi, onda je to, onako teško. Samo kad se tu osvrneš, tog se čovjek ne voli ni sjetit puno.

Niko nije imo interesa zbog rata. Ko će imat, nije niko.

Koristi su imali ratni profiteri. Ja ću reći ovako konkretno za hrvatski narod u Bosni i Hercegovini, da su ostali sklopljenih ruku, vjerovatno bi imali daleko manju korist nego sad. Mislim, kažem daleko manju korist, možda bi čak još više ljudi izginulo, doživili bi još veći egzodus i ne bi možda živili na ovim prostorima, da su ostali sklopljenih ruku.

Ako bude ponovo rata u Bosni, ja najvjerovatnije neću biti tu. Najvjerovatnije bi gledo da pokupim obitelj i da brisnem negdje dalje. Neće biti rata sigurno jedno 50 godina, ali moguće da dođe poslije toga, moguće da dođe do rata. Moje mišljenje je da nije politički rješeno, sve do kraja. Recimo, ja bi mogo ovako živjet do kraja života, ali je razmišljanje drugih ljudi, kad popričaš sa njima, puno ljudi tvrdi da nisu zadovoljni. Iz kojeg razloga nisu zadovoljni? Što možda jedan Musliman nikad neće moći ostvariti pravo maksimalno u Banja Luci i nećemo se toliko želiti vratiti. S vremena na vreme će se gubiti volja za povratkom. Međutim, ovo je bilo jedino rješenje, nema drugog.

Nacionalni identitet se ne može mijenjati. Roditelji su me tako rodili i to ostaje normalno. Ovo je bio nacionalni rat, to je jasno, i u tom momentu više ne gledaš što možda neko bolje nešto čini od ovih drugih i obrnuto. Ideš sa svojom rajom, obično sa svojim narodom, sa svojom familijom. Na drugoj strani, ukoliko ostaneš, onda je veliko pitanje kako ćeš se provest.

Ja se osjećam prije svega kršćaninom, katolikom, a između ostalog živim na području Bosne i Hercegovine. U momentu mogu reć da sam Bošnjak, ali ne mogu to reć iz jednog razloga, što na neki način nisam tamo prihvaćen. Ja recimo sad da bi otio u Travnik i živio i da bi svoj kapital preselio odavde, da bi otvorio na ženu radnju u Travniku, to bi bilo nemoguće dobiti sada poslovni prostor da ja radim tamo. To znači da ja ne mogu svoja prava ostvariti, bez obzira možda što želim i imam mogućnosti. Znači trebo bi dat deset, petnest tisuća maraka i nakon nekog određenog vremena, ne bi mi možda uradio neki moj prijatelj, ali možda neko iz neke ljubomore uradio, digo to u zrak i sve tako. Sad smo već prešli na drugu temu.

Identitet, to si, gdje jesi. Na neki način još uvjek s tim ljudima gdje te ne gleda kroz nacionalnost, gdje nećete zapasti za oko.

Povremeno odem u crkvu ko što sam i prije otio, nema nikakve razlike. Vratim se iz crkve, odem u kafanu i tako. Ja vjerujem da moj narod je isto tako, kao prije, ništa više. Možda ima, normalno svugdje ima ljudi koji su se izmjenili, koji su bili prije rata jedno, promjenili lice, jednostavno obukli nešto, presvukli se i sada nastavili drugim životom.

Ja kažem, svoje na neki način volim i koliko mogu poštujem, a isto tako druge religije cijenim i svak ima svoje viđenje i ne smeta mi to jednostavno.

Pa ponekad čovjek, čovjek kad ima religiju iza sebe, vjeruje u nešto i kroz nju gradi svoj život. Religija nas na neki način uči kako ćemo živjeti. Recimo ja sam dobio dijete, normalno dijete krstim, idem po onoj religiji po kojoj sam ja na neki način odrastao, što su moji roditelji u mene usadili i tako da mi to dođe normalno.

Stara Jugoslavija je imala možda onaj jedan režim koji je na neki način ljude držao pod kontrolom. Ja imam malo negativnog iskustva sa starom Jugoslavijom. Moj tata je radio u Njemačkoj i obično kad bi došao iz Njemačke, nakon par sati došla bi policija i vodila ga, ne znam zašto. Mada nije nikad imo problema da bi ga zadržali duže, sve je to bilo dva, tri sata, možda nekad otidi bi ujutru, vrati se naveče, uglavnom nije bilo dužeg zadržavanja. Poslije sam saznao da je to bilo samo saslušavanje, s kim se družiš, šta radiš i tako.

Međutim, kroz to sve onda vidim da mi je brat, ja ne znam ni kako je uspio učiti, recimo u JNA, kad je tata radio u Njemačkoj. Kako se to popunjavalo, kako je odalo, ne znam. To je možda jedna negativna osobina, ali recimo za vrijeme komunizma bio je jak zakon, držalo se to sve pod kontrolom. Sad zakona nekog jakog nema i nemoguće ga je na neki način sprovesti. Može se sprovesti, ali kad bi bili odgovorni ljudi na vrhu. Međutim, svi vuku na svoju stranu, po mom gledanju i onda tu dolazi do velikih rupa za kriminalce. Još uvijek vidim da se ratuje na političkom nivou između sve tri nacije i sad je veći rat nego što je bio. Ne pratim puno politiku, ali vidim da nije baš sjajno. Što se tiče ove strane, slobode govora, demokracije same, na neki način bolje je sad. Međutim, što se tiče same ekonomске strane, sigurno je daleko bolje bilo prije.

Sada je potrebna jedna finansijska injekcija koja bi prije svega pokrenula firme, tvornice gdje bi se ljudi uposlili. Sve je na nuli. Međutim, ovdje se stvorio jedan veliki problem, po mome gledanju. Na neki način u rat su ušli, djeca, momci, je li, u pubertetskom nivou. Imali su petnest, osamnest, dvadeset godine i nisu imali zaposlenja. Normalno su ušli u rat i sa humanitarnim organizacijama tu pomalo papali. Sad se kroz taj period stvorila jedna neradnička generacija, koja nema radne navike. Ali, mislim da bi se trebali izvući na neki način.

Što se tiče svakodnevnog života za nas, ovdje u Jajcu, opušteno je na neki način. Ne razmišljam da li će me neko podapet, da li ću upast, da li će me neko upucati i tako, što sam možda samo Hrvat, što nisam Musliman ili možda što sam neka druga nacija.

Radim ovdje, supruga radi, ima radnju, nešto lagano i tako. Ovdje živimo i nemamo konkretnih problema. Možda imam nekih životnih ciljeva, ali to je već moja privatnost.

Želja bi mi sigurno jedna bila, jednog dana kad ostarim, da ne doživim nešto što je moj otac doživio. Da mi neko ne upuca dijete i da ga ne sahranim na osnovu toga. Najviše bi volio kad ne bi došlo do rata. U početku kad je rat tek stao tad sam imo veliku želju da odem odavde, samo da ne gledam to. Međutim ovaj,

poslije s vremena na vrijeme jednostavno čovjek se opet ono nada, nada da će biti bolje.

Što se tiče želja i nada za Bosnu i Hercegovinu, kad bi ovako ostalo, recimo na neki način da nema rata, sve se može lakše podnjet. A što se tiče ove krize, politički ubija, ekonomski ubija i ubije ja vjerujem ljudi, doći će još veća ekonomska kriza.

Travnik

Ja imam 40 godina i prije rata sam živjela sama u Travniku. Tada mi je bilo krasno. Imala sam svoj stan, 35 kvadrata, za mene dovoljan. Radila sam. Ja nisam imala problema naći dobar posao. Ljudi su bili zaposleni. Živjeli smo pravo dobro.

U Travniku je bilo miješano stanovništvo. U selu gdje sam rođena bilo je sto posto hrvatsko, katoličko.

Super je odnos bio između ljudi različiti religija. U nas su uglavnom Muslimani bili prijatelji. Imali smo jako dobri prijatelja.

Ja nikad dnevnik nisam ni pratila, ni obožavala. Jedva sam čekala da prođe. Uvijek bi nešto uradila dok dnevnik ne prođe. Nije me posebno zanimalo. Meni je onaj sistem bio lijep. Bez razlike na sve. Bila sam slobodna. Imala sam. Nije me niko dirao.

Mi Hrvati, katolici smo se, uglavnom, iznenadili kad je počeo rat u Hrvatskoj. Narod se izgubio, izbezumljen. Dok su Muslimani mirno pili kavu i čekali, naši su se dečki već podigli. Moraš se braniti. Bilo teško za nas Hrvate. Jedne prilike kažu "Ide ta srpska vojska tenkovima", A naši se dečki digli, a ovi piju kavu. Dobro se sjećam Muslimani sjede, moja mama kaže njima, "Hajde, ljudi, pobogu brate, hajde". "Nemamo mi oružja!", kažu. A oni su kupovali i lagali nas

Rat je počeo kod nas u Travniku 4.3.1993. godine. Muslimani su napali nas. Već su oni bili počeli prije pomalo zatezati i naše ljudi hvatati. Pretukli bi naše ljudi kad prolaze. Hrvatsku su zastavu uvijek skidali i bacali.

Trećeg juna oni su slavili Kurban Bajram, oni su nam pjevali "Od Travnika do Kupreških vrata, neće bit Srba ni Hrvata". Onda su nas napali četvrtog popodne oko 3 i 15. Prva je puška pukla. Ja sam dvije noći bila kod moje prijateljice.

Bilo je puno pucanja, pogotovo gore, kod nas, jer gore smo uglavnom bili mi, Hrvati i naša sela. Dole su se oni skupili, ti mudžahedini, jer su oni sve zauzeli. Kojigod Srbin nije izašao, mogao je biti ubijen. Čak su i naše ljudi tukli. Vidimo,

svi bježe prema Vlašiću. Onda sam i ja krenula prema Vlašiću. Bilo je strašno jer mnogi su govorili da su naši spremni. Uvijek su bili kao neki dogovori i najednom smo mi morali ići. Morali smo napustiti kuću, zato što su već u tom vremenu oni nas brojali, koliko nas u stanovima ima. A u mom ulazu, uglavnom su privatni stanovi. Hrvatski. Uglavnom smo mi kupili te stanove za sebe prije rata. I onda su oni vjerovatno osjećali, jer oni su se već bili skupili, što je Srbin njima oduzeo, oni su to htjeli nadoknaditi od Hrvata.

Da sam ostala, čisto sumnjam da bi mi neko od njih pomogao.

Iz stana sam išla pješice i sama. Uglavnom smo ponijeli veš, ovo što je od osobne higijene. Puno ljudi je bilo. Bio je i plač djece. Ponijeli smo nešto malo odjeće, za higijenu. Došla sam do sela, gdje je bila moja prija, njena obitelj komplet. Tada smo imali dva auta.

Ja sam išla kolima, a drugi su išli pješice. Odlazak je bio opasan. Pucali su tad prema nama. Žalosno sam se osjećala. Bože moj, samo sam mislila šta mi je sa braćom.

Kad smo došli na Vlašić Srbima oni su nas pregledali imamo li oružje. Stvarno su bili korektni tada prema nama. Mi smo išli autom do tog mjesta. Nekima su uzimali aute, nekima su ukrali. Ne može se kriminalcima stat. Mada su nas opomenuli. Nas je bilo pet tisuća. Pet tisuća je nas bilo na Vlašiću.

Spavali smo vani, u kolima. Oni su nam smjestili neke provizorne šatore. Onda su humanitarne organizacije, mislim Crveni križ i već koje, dijelili su nam djeci mlijeko i nama kruh i nareske.

Dvije noći mi smo bili tamo, i treću smo krenuli. Čekali smo gdje će nas i onda smo krenuli u Banja Luku. Obilazili smo. Ja ne znam kud smo sve išli. Čini mi se čitavu smo Hrvatsku obišli. Onda smo došli do Splita. Tamo je još rat bio. Onda sam otišla kod svoje prijateljice, časne sestre u Bašku Vodu. Tu je bilo krasno. Hotel Slavija, tako da sam se tu okupala, odmorila.

Poslije Splita, odmah smo se smjestili, jedni u Hercegovinu, a drugi u Orebić na Pelješacu. Mi smo bili u Orebiću dvije i po godine. Bilo je lijepo. Bili smo u hotelu, imali smo svoje sobe, kupaone, hranu, sve servirano. Mada smo i mi imali radne obaveze, mi smo čistili za sebe i tako to. Što se tiče smještaja bilo je lijepo, jer tu je bilo i more. Nije mi bilo do kupanja. Samo sam mislima na svoje. Često sam samo plakala.

To mjesto sam napustila u jedanestom mjesecu '95. godine, zato što su nas oni slali. Kažu imate sad mjeseca oslobođena. Malo sam bila u Šipovu. I tu mi je bilo teško, umalo da nisam se otišla bacit u vodu, i sebe i djete. Došli smo... hladno, puše, nigdje ništa. Dvije noći sam noćila u Šipovu. Jer su ovi jedni dolazili, jer ono su nas tjeli, ustvari ja ne znam je li to bilo tjeranje il nije, ali su nam rekli da mi moramo napustiti hotel, to mjesto. Da, niko nas ne tjera, al nemate, niko ne radi, nemate, gubite status liječenja, gubite ovo, mislim i šta da radiš. Moraš negdje se, jednostavno ne tjera te ste našli mjesto ovdje u Jajcu.

Nama su u početku odmah rekli da će mo u Jajce. Pošto sam imala bebu otišla sam u Jajce, jer ipak to je grad. Odma su mi dali stan. Stan je lijep. Borila sam se, čistila sam, radila, bilo je sve zapušteno. Stan nije moj. Od Muslimana je. Ali i u mom stanu su Muslimani. I ja nemam ništa protiv. Samo ne bih se više mrdala dok se ne vratim na svoje. To je teško.

Ne radim nigdje i nemam nikakvo primanje. Nešto povremeno kod kuće sašijem, ali to je rijetko, jer svijet nema novaca. Ne može se naći posao.

Ja se nadam da će se nekad vratiti kući. Ja nisam bila kod kuće već duže vrijeme. Moj prijatelj je neki dan, prošlog tjedna išao. Čovjek što je u tom stanu uopće nije dao blizu stana.

Imam volju da se vratim, jer moja je to općina, moj grad. Tu su moja dva brata ukopana. Roditelje žive imam. Sama pomisao "prognanik". Teško. Razmišljam, ne znam gdje sam, ne znam što da počnem, kako da radim. Ja bih željela da se vratim, da pođem radit, kao što sam radila, da mogu svom djetetu pružiti nešto. Ali treba da se svi vratimo. Svi koji smo bili da se vratimo. Teško je sad pojedinčano, da te neko maltretira. Jer drugačije razmišljaju ljudi oni koji nisu izgubili nikog.

Ne smijem puno razmišljati. Vjerski sam odgojena. Jako se puno molim Bogu. Osjećam da me to spašava. Ne gubim nadu, jer ja se uvijek nadam nećemu lijepom. Ne razmišljam puno o tom lošem. Samo kažem, Bože čuvaj mi još ovog jednog brata što imam. Čuvaj sviju. To posebno molim. I za svoje dijete. Ne smije puno razmišljati. Pustila sam da život teče svojim tokom. Samo se molim Bogu da nam da zdravlje i pamet.

Mislim da je rat bio zato što svako je htjeo da ima neku vlast, da bude nešto. Ljudi se puno iskvare. To sam vidjela po ovim izborima. To se samo izgleda bori za neku, što bi u nas rekli, stolicu. Ne razmišljaju o ljudima, a ljudima je došlo do grla. Sigurno i jednima i drugima i trećima.

Celnici su krivi, ljudi koji su nas vodili. Ja ne kažem ne jedan, nego sve strane. Htjeli su svi nešto, kobajagi, dobro za nas, a sa nama su manipulirali i jedni i drugi i treći.

Mediji su okrenuli ljude. Oni su uvijek na televiziji, ako govore da Muslimani zlostavljaju Hrvate, naravno da će mo reagovati zašto i obrnuto, jer pričala sam ja kad pođeš radit on meni izaziva. Mislim da pristojni i vjerski ljudi ne bi tako reagovali, jer Bog je jedan. Njega ne možemo dijeliti. Mi smo po Bogu isti.

Lopovi i kriminalci su imali interes u ratu. Objesene glave mora neko hodat. Ja ne moram, mene nije stid, nisam ništa kriva, nisam nikog povrijedila.

Ljudi mogu živjeti ponovo u miru i zajedno. Uvijek će se naći ljudi kao što su se i ranije nalazili. Mislim da je toga uvijek bilo i ranije se nije svako sa svakim družio, živio i prijatelj bio. Ja mislim i danas dan da je tako. Ja imam ovdje Srpskinju prijateljicu koju ne bih dala ni za jednu katolkinju.

Ja kažem ja sam iz Bosne katolkinja. Imam i hrvatsko i bosansko državljanstvo. Kad sam u Hrvatskoj, ne tretiraju me kao Hrvaticu. Mi smo Bosanci i ostajemo Bosanci. Ja se s tim ponosim, ja sam tu rođena, to je moje. Tu je moja crkva 700-800 godina, samostani, moji didovi i pradidovi. Zašto se ne bi ponosila time, jer mi smo Bosanci, Bosanci i ostajemo. Važno je da znaš ko si i što si i da se ne stidiš onoga što jesi. Osobe koje ne znaju ko su, što su, one su ustvari učiniti što hoće.

Ekonomski situacija je nula. Da malo ove tvornice ojačaju, da ljudi počnu da rade, da srednja klasa malo oživi, da se nešto vidi. Ljudi nemaju novaca, ne rade... a dokle, šta i kako?! Željela bi za Bosnu da bude najuspješnija i da joj pozavide sve ove naše susjedne države, mislim ove bivše Jugoslavije. Da živimo normalno i da nam Bog pamet prosvijetli, da nam da snage i da vidimo da taj prokleti rat ne vodi ničemu, da se bori svak da zaradi i da pruži svom djetu nešto a ne da od drugoga uzima. Da ljudi nevini ne ginu, jer to boli. Od toga nema ništa. Izgubiš svoje najmilije, na kraju si bez ičega, bez ikoga. U nas, u Srednjoj Bosni nema kuće, koje nije neko poginuo, čak i čitava obitelj.

Moja osobna želja je da budem samo zdrava, da mi bude dijete zdravo. Da joj mogu priuštiti, da se vratim kući i da budem sa svojima. Ja se nadam boljem.

Tuzla

Ja imam 68 godina. Prije rata sam živio u Tuzli. Radio sam, lijepo sam radio, lijepo živio, imo dosta prijatelja, imo dosta poznanika. Standard moj je bio dobar. Imo sam ženu i šćerku, obadvoje smo radili. Šćerka studirala, pa u poslednje vrijeme kad je završila fakultet i ona radila. Ja sam tako lijepo živio.

Bilo je miješano stanovništvo, pretežno su bili Muslimani, a bilo je Hrvata i Srba. I mi smo svi zajedno radili, sve je to zajedno u jednoj kancelariji, na jednom poslu. U zgradi jednoj živili i Hrvati, i Muslimani i Srbi, posjećivali se, fino pazili se, s njima sam se lijepo slagao. Ljudi su zajedno živili bez ikakvih problema, to se toliko poštivalo. Ja sam primjećivao, prijatelju da ako dođem, pa sami su Muslimani, ako dođem kod njih, da su oni prema meni bili pažljiviji nego da sam Musliman. Ja nikad nijesam primjetio da me ičim povrijedio, bilo čime, a i ja sam vodio računa.

U poslednja vremena nije je bilo lako naći dobar posao, a s početka u Tuzli bilo, školovan čovjek koji ima profesiju, bilo jako dobro, zgodno naći dobar posao. Pa je nas dosta sa strane, iz Srbije, Hrvatske, od svakle bilo. Na primjer, inžinjeri, dobre zanatlije, profesori. Prosvjetni radnici bili sa strane došli. Imali smo mi, jako

dobro razvijenu industriju, pogotovo u posljednjim godinama, Tuzla je bila razvijen grad.

Mislim da nije bilo nikakvih problema. Meni uopšte nije jasno što je kod nas došlo do ovoga što je došlo. Ja sam onaj sistem prihvatio. Dosta je to pravedan sistem bio. Dobro, u odnosu na ovaj zapadni, to je drugi sistem, propalo, pa šta. Pa, ako je propao taj sistem, komunizam ili socijalizam, kako hoćemo da ga nazovemo, ne znam šta je među ljudima, šta je došlo, eto to da dođe do ovoga do čega je došlo. Mislim da su to političari, pojedini nacionalisti, jer to ne bi narod. Ja mislim da su političari mogli spriječiti rat. Pa ako se trebalo dijelit, da se to moglo podjelit mirno.

Što se tiče kod nas religije, odmah poslije drugog svjetskog rata, Srbi, pravoslavci su otprilike, pustili bili dobro religiju i Muslimani mlađe generacije. To se već nije moglo poznati, nije se moglo vidjeti jednog mlađeg čovjeka da on ide u džamiju, to su više bili stari, otprilike mojih godina i to. E, kod Hrvata je bilo drugačije. Oni su uvijek bili vezani za crkvu. Pa u Tuzli je bilo mješanih brakova koliko god hoćete. Možda sam bio kratkovid. Ja sam računao da u Bosni i Hercegovini neće uopšte doći do rata. Još od šezdeseti godina u onoj Jugoslaviji smo pomalo bavili se politikom. Uvijek je Hrvatska i Slovenija su nešto htjeli da se odvoje, nešto im je smetalo u nivou Jugoslavije. Pričali smo da će otpast Slovenija i Hrvatska, a da će kao Jugoslavija, Makedonija, Bosna, Srbija i Crna Gora, da će ove četiri republike, da će to biti kao jedna duša. Međutim nije.

Rat je došao u Tuzlu, 15. maja 92. godine. Vojska je bila ona jugoslovenska i oni su trebali izaći do 19. maja, da se povuku. To je dogovoren. Međutim, u Tuzli su, napali su vojsku, pobili su dosta te djece, vojnika podmuklo. I odmah je Tuzla i blokirana i počeo je rat. Odma su počeli zatvarati Muslimani Srbe, vjerovatno i Srbii Muslimane, tamo na onim područjima gdje su većina. Ja sam osto u Tuzli. Pucanja je bilo svaki dan. Odma, za par mjeseci, teško je bilo i snabdijevanje. Svakodnevni život je bio takav da se bojiš uvijek, bojiš se granate, bojiš se da će te uhvatiti, da će ti doći po noći na vrata, svezati, odvest...

Bilo je redukcija, da nema po dva tri dana vode, struje. Al mi smo se snalazili, jer imaš uvijek nekakav izvor. Imali smo lampe. Parno grijanje jedno vrijeme nije bilo, pa onda nađe svak kakvu peć. Parkove i šumu smo isjekli.

Tuzla je bila okružena. Za hranu je bilo teško. Ko je imao zalihe, on je dobro prošao. Dvadeset maraka je bila kila brašna, pogotovo kad su Hrvati i Muslimani, kad su oni ratovali. Mi smo bili hermetički zatvoreni, ali uvijek je odnekud dolazilo. Mogo si za dobre pare naći nešto. Samo je malo lakše bilo kad su Hrvati i Muslimani se pomirili.

U Tuzli su Srbi bili apsolutno obespravljeni. Nismo se mi smjeli baš puno ni pojavljivati, ni tražiti nekakva prava. Mogo si otici u opštinu i nešto zapitivati, kod predsednika Bešlagića i kod ovih. Oni su se korektno odnosili al ti nije ništa pomogao. Zavisilo ti je dosta i od komšiluka. Ako ti je komšija dobar i ne dira te, bolje ti je...

Ja direktno nisam imao loše iskustvo zato što sam Srbin. Ali sam gledao druge, boga mi, ošamari ih, pljune na prolazu i tako. Mene nije. Među izbjeglicama Muslimanima nisam se uopšte kretao. U Tuzli imam jako dobrih prijatelja, vrlo dobrih ljudi koji mene ničim nisu povređivali, čak su mi htjeli i pomoći. U penziji sam bio i nijesam radio ništa. Imao sam jednu malu baštu i onda sam pomalo radio. Muslimani su se mogli i dalje kretati pa su mi nabavljali sjeme.

Ja sam napustio Tuzlu u avgustu '94. godine. Tad mi je žena bila jako bolesna. Šćerka i zet su ostali. Žena mi je '95. godine umrla. Šćerka i zet je sahranili.

Šćerka je počela radit u Crvenom krstu kao prevodilac, a kasnije se i zet zaposlio. Kuću sam napustio zato što je bilo progonjenja Srba. Bilo je zatvaranja, bilo je nestajanja. Jednostavno nestane čovjek. Bio je strah. Strah. Puno Srba je otislo i prije toga. Ja mislim da je Srba bilo u Tuzli, u gradu oko četrest hiljada prije, a mi smo ovako međuse procjenjivali da je ostalo, kad sam ja otisao 94. godine, možda desetak hiljada i to starijih osoba.

Ja sam kupio kartu, autobusom došao do Kiseljaka. Iz Kiseljaka sam došao na ovu srpsku stranu. Imali smo odobrenja, imali smo neka dokumeta. Po godine sam ja tražio ta dokumeta dok sam dobio odobrenje. Imo sam staru majku ovamo u Nevesinju, pa sam reko da odem joj u posjetu i da će se vratiti. Plaćao sam i podmićivao službenike dok su mi to dali.

Na putu nismo imali nikakvih problema. Nije nas niko dirao. Policija je izlazila pa nas je kontrolisala, ali nije nas niko dirao. Kad smo došli u Kiseljak, Hrvati su nas primili i fino dočekali. Prevezli su nas i odveli u svoje kuće, pošto smo mi došli u tri sata. Onda su nas na Koviljaču odvezli kolima, predali nas našima, srpskoj vlasti. Kad sam prešao na srpsku teritoriju, kad vidim grupicu ljudi zajedno, ja sam bježao. Poslije mjesec dana, ja sam se toliko sretno osjećao, slobodno i lijepo. Nije mi teško bilo napustiti Tuzlu. Rođen sam u Hercegovini, imam tu puno poznanika, puno rodbine.

Jedno tri mjeseca, četiri sam hodao okolo. Bio sam kod brata dok nisam došao ovdje. To mi je brat našao. Mogo sam otići u Bijeljinu ili na Sokolac, u sabirni centar, ali sam mislio da će se vratiti u Bosnu. Navikao sam se bio na taj život, malo ima razlike u ophođenju malo među ljudima. Ja sam to tamo bio prihvatio bolje nego ovdje. Brat i snaha i ovi mi nisu dali. Uslovi su ovdje bili bolji nego u Tuzli. Hrana bolja bila, nije nas puno bilo, nije bilo ovako tijseno.

Ja sada živim u ovom izbjegličkom centru. Uglavnom, prezivljava se. Dobro je. Ja sam penzioner, pa po neki dinarčić imam i tako izađem u grad. Kada sam napustio Tuzlu, mogao sam ponijeti samo lične stvari. Mogao sam ponijeti dvije torbe. Ponio sam dva, tri odijela, veša, najnužnije lične stvari. Imo sam vremena, jer sam već odredio sebi kad bi odprilike išao. Nije me niko tjerao.

Stan nijesam video. U Tuzlu nisam išao i nemam namjeru ići. Ne znam, ako bi ošo, teže bi mi bilo. Ne bi se vratio kući. Ne bi se vratio iz više razloga, ipak bi me uvijek neko prezirao, gledao. Kod većine bi bilo nepovjerenja. Imam tamo dobrih prijatelja, čak se i dopisujem s pojedinim ljudima, Muslimanima. To su jako dobro ljudi, fini. S njima bi se vrlo rado video. Sad još ne bih želio ići ni u posjetu. Otiću...Nisam psihički se pripremio za to.

Volio bi kad bi rješio stambeno pitanje. Da mi je bar jednu solidnu garsonjeru, jedan stan. Ne bi išao baš bilo gdje, jer imam tu brata, imam rodbinu. Ja sam čovjek već u godinama, sedamdeset godina. Onda bi našo kakvu babu, pa bi se družili nas dvoje i tako. Ja nijesam ničim drugim opterećen. Moja penzija bi trebala biti tek toliko da mogu podmirivati najnužnije potrebe ljudske.

Zašto je bio rat? Ne znam ja, meni nije jasno. Ja mislim Zapad je kriv za rat, a posebno Amerika i Njemačka. Mi Srbi i Srbija imamo loša iskustva sa Njemačkom i Austrijom u oba svetska rata. Oni su dali podršku Hrvatima, dali su podršku Slovencima, pa onda svima po malo. Ja mislim da su oni nas zavadili.

Ja mislim da nije niko imao interesa od rata, da je sve gubitak. Jedino ovi državnici, ako bi ih mogao nazvati državnici. Ja bih njih nazvao bijednici. I Tudžmana i Aliju Izetbegovića, ove naše ovamo, u ovoj Srpskoj Republici. Ja mislim da nije niko ništa dobio. U načelu, oni će uče u istoriju, da li će ih opisat pozitivno ili negativno, ja mislim prije negativno.

Ako bi ponovo došlo do rata, onda bi bilo apsolutno istrebljenje, da ni jednog naroda ne bude. Ne bi trebalo, ne bi smjelo. Ja mislim da su se ljudi opametili, jer mi smo svi gubitnici. I Srbi su na gubitku, Hrvati i Muslimani pogotovo. Svi smo na gubitku.

Ja mislim da se može ponovo živiti u Bosni u miru. Možda je dobro da ostanemo razdvojeni. I mi ćemo se posjećat, mi ćemo otici u Tuzlu. Ja imam tamo prijatelja s kojim ću se poljubiti, s kojim ću otici u kuću. Al neću kod svih. Mi ćemo biti dobri prijatelji. Ekonomija nek radi, nek radi privreda, trgovina, ali nek se zna gdje smo, bar za jedno vrijeme dok se ovo zaboravi. Puno ima unesrećenih, ožalošćenih ljudi. Treba vrijeme da zalijeći rane.

Muslim da je religija važan faktor u ljudskom životu, uopšte u društvu. Homogena nacija, nacionalnost, vjeroispovjest, ima tu dobrih stvari. Međutim moj cimer ne misli tako. On misli drugačije, mi se tu razlikujemo. Mi, Srbi, imamo svoju prošlost, svoju istoriju, svoju kulturu, umjetnost, ali smo nekako prilično nesretna nacija. Mislim da je u nas velika greška bila u onome društvu, u socijalističkom, komunističkom, što smo religiju i porodicu pomalo zapostavili. Sad ljudi više praktikuju religiju. U nas se propovjeda da su komunisti branili ići u crkvu, ali nije tačno. Ja sam bio komunista, član partije. Kad bi došao u svoje mjesto ja sam otišao u crkvu, kad sam otišao negdje drugo otišao sam u crkvu, a u Tuzli nisam smjeo otici, jer već bi se malo drugačije gledalo. Mogao sam slaviti slavu, slavio sam i Božić i Muslimani mi svi došli u goste. Jedemo, pijemo, šalimo se, pričamo i tako.

Nemoj gledati na sebe, ali na primjer otiđi sjutra, sjutra je Velika Gospojina, otiđi u crkvu pa ćeš viditi. Inače tamo će biti dosta omladine, mladeži, djece, što to nije bilo kod pravoslavaca ranije.

Za mene, ovo je vjerski rat bio. Zbog različite religije, Srbi su ubijali Muslimane, Muslimani i Srbe i Hrvate i obrnuto. Ovo je za mene čisti vjerski rat. Vjera je zloupotrljena. Ja poštujem svaku religiju i sad, ko i prije. I prije sam poštivao. Ja

sam Muslimanima čestitao Bajram, išo kod njih u goste, poštivo ga isto ko i Božić što poštujem.

Jer, ako hoćeš da budeš poštovan, moraš poštovat svog komšiju i svog prijatelja. Meni je to dobro valjalo i u ratu. Da sam bio drugačiji, vjerovatno bi malo lošije prošao.

Sada treba ohladiti glave i misliti ljudski. I jedni, i drugi i treći. Vidili smo šta donosi rat, vidili smo šta smo dobili. Sad bi se trebalo spustiti na zemlju, prihvati se posla i poštivat svakog svakoga. Ne moramo zajedno živit, ne moramo se ljubit, ali radi svoj posao, ja ču svoj.

Politička situacija je vrlo loša. Mislim da je podjela Bosne neminovnost. Ne bi ja sad išao uopšte da se ponovo miješamo. Muslimanima je ljepše da ostanu u Sarajevu ili negdje će su izabrali, a meni je ljepše ovdje, nego da se vratim u Tuzlu. Zbog sigurnosti i uopšte te netrpeljivosti, zajedljivosti, psihičkog raspoloženja. U vrijeme rata su se malo pribojavali, ali sada ne.

Ljudi mogu živjeti zajedno, ali ne na onaj način kako smo mi. Ne možete vi sad čitav grad natjerati da svakog svakoga poštuje. Ljudi će sami naći sebi prijatelja.

Par stvari želim još u životu, a to su da imam svoj kutak, da se ovo stabilizuje, da ekonomski ojačamo, da lijepo živimo i da me zdravlje posluži, da se mogu spremi pa otić u Tuzlu, pa otić neđe drugo, otić u Zenicu, otić negdje, otići na more i tako. Jer sve je to, onako da kažem, jadno i nesretni, teško i tragično. Kad pođete u grad, vidite crninu, kad pođete pričat s čovjekom njemu je poginuo sin, ubilo ga...imate samo tragediju da vidite.

Kad bi čovjek mogo da živi mirno, da radi, da poštuje svog komšiju, da poštije vlast i državu, da se ne pati. Ne bi išo da imam puno prijatelja, ne bi išo za nekim bogatstvom, nekakvim junaštvom. To bi izbio iz glave. Nekako kad bi se moglo, propovjedao bi, što naša religija ponekad propovjeda, mir, blagostanje, poštivanje ljudi, sreću ljudsku...

Visoko

Ja imam 51 godinu. Ja sam živila kod Visokog, ali sam rođena u Kakanju. Iz zdravstvenih razloga djeteta morala sam da pređem u Visoko. Visoko nema tešku industriju, čišće je i mirnije.

Po zanimanju sam bila trgovac, trideset godina. Sad više ne radim. Imala sam muža, a imam sina. Ima 19 godina, završio je zanat. Sad sjedi kući, nema posla.

Kad se kaže trgovina, odmah znate kolika je to vrijednost. Mogla sam da kupim jednu kuću, da napravim drugu, da napravim prateće objekte: štalu, šupu... Da kupim zemlje, da mogu da posijem baštu, da imam čistu hranu za svoju porodicu. Da uhranim svinje, koke, kravu...

Centralna Bosna je industrijska zona. Bez ikakvih problema, ako završiš bar zanat, možeš da radiš, a o većoj stručnoj spremi da ne pričam. Ja sam počela da radim od šesnaest godina, pa sam se sama školovala, vanredno preko posla.

Ljudi su imali dosta, standard je bio jak. Nisam uopšte mogla da vjerujem da su ljudi imali nekih teškoća. Išli su na more, išli su u Evropu, u Ameriku, u Australiju. Slobodno se išlo u Grčku na ljetovanje, u Bugarsku, u Francusku, u Poljsku, bilo gde, u Englesku. Mogo si da dobiješ dokumente, kud god hoćeš da ideš.

U Visokom 90% je bilo muslimansko stanovništvo, 6-7% je bilo pravoslavnih, a 2-3% katoličkog stanovništva. Bio je zakon, bila je država. Niko nije smio da pokuša ništa. Ideš normalno da radiš svoj poso, biraš sebi komšije, s kim, ćeš da sjediš, pričaš. Moj deda, moja baba, moja majka, ja, svi smo rođeni u muslimanskim selima, gdje su mješane kuće. To nije predstavljalo tada nikakvu prepreku. Kad je Uskrs, nose se šarena jaja. Ja djelim njihovoј djeci po stopedeset jaja, a oni, kad imaju Bajram, oni su meni meso i kolače. Družili smo se, radili smo. I radimo zajedno, pomažemo se. Ko ima mašinu, treba li da se pomogne, ne pitaš ko je, pomogne ko prije stigne. Što se tiče religije, dosta je mladog sveta bilo u Savezu komunista, pa oni to nisu svatali ozbiljno. A stariji naraštaj, kad je u pitanju vjera, oni su pratili. Muslimani su više slali svoju djecu na vjeronauku, kao da su se oni plašili da će oni da izgube neki identitet među nama. A nama to nije ništa značilo, mi smo znali u kalendaru kad je Božić, kad je Uskrs, proslavimo to, idemo dalje.

Imam ružno mišljenje o političarima i liderima prije rata. Mislim da su to ljudi koji nisu bili dostojni svoga naroda uopšte. Ni na jednoj strani. Niko. Ne bi poželila ni jednoj državi da ima takve političare. Oni hoće dominaciju. Njihov mozak je išo samo da dominira.

Rat su mogli sprečiti. Kad je počela vojska da se povlači iz Slovenije i iz Hrvatske, mi smo mislili u Bosni, to neće nas toliko zakačiti. Jer Bosna je leopardova koža, šarena, nemoguća za podelu nikakvu. Nadali smo se da to neće biti kod nas tako. Međutim, šta je tu je.

Počele su da se biraju te stranke. Kad su bili prvi izbori, počelo je da demonstrativno svira, provocira. Mi smo tu bili manjina, pravoslavni, Hrvati, u visokoj opštini. Mi nismo imali nikakve šanse ni da se spremamo, ni da se branimo, ni da ratujemo protiv nekoga. To je bilo nemoguće. Nikako nije bilo izvodljivo. Pokušali smo u razgovoru da kažemo da je zajedništvo nama jedini način da ostanemo. Poslije izbora počinje zahlađenje u priči. Pravoslavni narod je takav narod, koji je po tradiciji suviše ponosit narod. Ima svoje ja. I on, ako vidi nešto što mu nije pravo, on će tebi reći. I tako, počele su da se formiraju neke straže.

Jednog dana, bila je nedelja, mi smo počeli da ručamo. Odjedanput je počelo da puca. Ja sam u nižem nivou dole, pored ceste sa kućom, a gore se visočije malo

pucalo. Taj dan su Muslimani ispraznili prvi sedam srpskih kuća, istjerali su ljudi iz kuća. Onda su naši izašli i pitali šta je to. Pa, ono, ovo, mi kao oružje treba da se preda. Kome da preda, šta da preda?!

Svaka druga kuća ima lovačko oružje. Stravstveni su tu lovci. Ima dosta lovaca, i jednih, i drugih i trećih. Pitali smo ih zašto ste ih istjerali. Kažu nismo mi. Pa neko jeste. Onda se malo to stišalo, onda opet isto. Sve po noći, puca, puca, puca, tamo, vamo. Svaku noć sve bliže i bliže. Pošto je moj sin bio nježnog zdravlja, moj muž je rekao meni, vodi dijete negde van odavde, nemoj da on ovo preživljava, da sluša. U školi su djeca počela da se djele. Prosvetni radnici su počeli da se djele, sjede jedni ovde, drugi sjede u drugoj kancelariji. Srbi su smatrali kad se povuče jugoslovenska vojska, da mi više nemamo zaštite, da nas neće niko braniti. Tako je i bilo. Svi koji su ostali, osim žena i djece koji su izašli, a svi ostali koji su se zatekli 20.6.92. godine odvedeni su u logore.

Ja imam certifikat od mog muža koji je izdao Crveni križ. On je ostao tamo i odveden u logor. Našli su ga na spavanju, pokupili su ga ujutru u šest sati, udarili ga puškom. Onda su pretresali naše kuće, uzimali šta su htjeli iz tih kuća, tražili su navodno oružje. Odveli ga u logor sa još šesto ljudi. Oni su, osim Srba, vodili vjerovatno i po nekog Hrvata, možda i po nekog Muslimana, koji se opirao tome svemu. A žene i djecu su odveli u škole i zatvorili ih.

Poslije toga su ga odveli u Zenicu za razmjenu kod Travnika, Ljubin Han.

On je bio u logoru 636 dana, skoro dvije godine. Ja sam bila u Valjevu, u Jugoslaviji. Moja je sestra ostala u Kaknju. Ona je posle uspela, pošto je stara žena, da dođe nekako do njega, pa je počela da mu nosi po malo hrane. Njima je bila glad najgora. U Visokom su ih najviše mučili glađu i tukli. U Zenici nisu ih tukli toliko, samo su ih glađu patili, nisu imali da jedu. Za njega je bilo najteže u Visokom. Tu su neki ljudi ubijeni, neki su ubijeni kod kuća. Pobjjene su čitave porodice koje nisu htjele da izadu.

Ja sam napustila kuću sa djecom. Ja sam uzela dijete i još jedna žena sa dvoje djece, sjeli smo u auto. Oni su nas pustili da izađemo. Oni su puštali samo žene i djecu, muškarce nisu. Ništa nismo mogli ponijeti sa sobom. Dječije dvije majice i sebi dve majice. Dokumentaciju si mogo da uzmeš. Nisu gledali naše stvari. Šta će gledati kad vidi da ne nosiš ništa, prazan ideš. Prvo smo isli u Ilijaš. Tu je bio sabirni centar i onda su autobusi Crvenog krsta razvlačili. Svaki dan po deset autobusa.

Prvu poruku sam primila posle šest mjeseci, da mi je muž u logoru. Posle su počele poruke da idu, svaka dva, tri mjeseca. Onda je to išlo sporo. Zato sam se i vratila iz Valjeva na Sokolac, opet u neki taj centar Srpske Republike. Oni su nas onda slali dalje i ja sam dobila da dođem u Višegrad. U Višegrad sam došla 3. jula 93. godine, posle trinest mjeseci, sa djetetom.

U Srbiji sam živjela u jednoj bogatoj kući. Davali su nam da jedemo koliko hoćemo. Crveni krst nam je donosio mnogo hrane, obilazili su nas. Imali smo i ljekarske pregledne. Kad sam odlučila da napustim Srbiju, morala sam da potpišem izjavu zašto odlazim. Njima nije jasno, jer je rat ovamo bio, da se povlačim i da

idem u ratnu zonu. Odlučila sam da idem samo zbog muža. Da čekam razmjenu, da radim na razmjeni, jer moraš da zoveš telefonom svaki čas. Nisam imala drugog razloga da se vraćam, samo sam mislila da se prije nađemo. Kad je pušten imao je 54 godine. Posle dvije godine, 56 godina kad je namirio, umro je. Ovde je umro u Višegradi. Izašo iz zatvora sa posledicama. Svaki dan je išo u Užice ljekaru. Oni su ga liječili, vratio se kući i tako sve slabo, slabo i jedan dan, ceo organizam je popustio i otkazalo je srce. Zbog batina. Strahovito je bio mršav. Nije mogo da se popravi. Polomljen je bio sav, kosti uništene.

Ovde sam pet godina, sve u istom mjestu. Težak život, posla nema. Crveni krst da malo tjestenine, brašna, ulja. Dalje, snalazi se. Ja odem u Srbiju, kad imam pare da platim prevoz, pa donesem hrane. To je bilo tri, četri puta za toliko godina. Kad sam došla ovde '93. godine, grad je bio prazan, '94. godine nešto se popunjava. Tek posle Dejtona došlo je Sarajevo da popuni grad. Svi su išli više dole, za Bjeljinu. Tamo bar ima zemlje da se sije. Ovde nema šta da se sije. To su brda. Zato sam ja izabrala, pošto sam Gospod Bog je htjeo da ja imam znanja u glavi za fitoterapiju, pa sam vidjela da po tim brdima mogu nešto da uradim. Bilo je mnogo bolesnog svijeta, djece, žena, vojske, najviše na psihičkoj bazi. Donijela sam dvadeset knjiga, počela sam da čitam intenzivno. Zamolila sam ljekara i jednog farmaceuta da mi oni pomognu, što na latinski da se snađem i onda sam ja počela da radim. To je se pokazalo dobro. Ljudi su počeli dolaziti. Nema pare, doneće konzervu, krompira, pasulja, masti, slanine. Neko je donio meni, nekome sam dala ja i tako.

Posle sedam godina sam išla da vidim gde je bila moja kuća. Srušeno je sve posle Dejtona. Odneli su materijal sa nove kuće, odneli su štalu. Ima, eto, stara kuća. U toj staroj kući živi jedan Musliman, Bošnjak iz Višegrada. Tako je slučajnost da je on iz Višegrada. I ja sam se šokirala posle razgovora sa njim. Brzo su se počeli da okupljaju oko mene komšije. Pitali su sve, pričali su. Ja više nisam imala osećaj da je to moja kuća, da je to moje. Ne, to više meni ne pripada.

Samo da se čovjek, ako može, snađe da nešto namiri da bi se zamjenio za imovinu. Tako su teške uspomene. Nema mog svijeta tamo. To je sve otislo, Amerika, Australija, Srpska Republika, Jugoslavija, Evropa. Nemam volju nikakvu da idem nazad. Mislim da je sva moja prošlost jedan san.

Vjerovatno ljudi ponovo mogu živjeti zajedno. Drugi mogu. Ja nisam sklona mržnji, ne radi se kod mene o mržnji. Ja ne mrzim lude. Ja sam sjela i pričala. Pitao me ovaj čovjek što živi u mojoj kući, da li ja hoću svoju kuću. Ja sam mu rekla, ne. Ti živi, kad umreš nek je sruše. A on je ovako počeo da plače. Kupila sam mu kafe, šećera, stavila na sto. On je meni rekao da je izgubio tri sina, ženu, zeta. Ja nisam imala riječi da mu kažem.

Nemam ja planova za budućnost. Kad sam sve to vidjela tamo, ja nemam predstave niti imam volje. Ja jedino što gledam u ono dijete da koliko mogu da živim samo da bi njemu bilo lakše. A šta će on da uradi, ja ne znam. Imamo dokumente, možemo da idemo u treće zemlje. Mali je nježnog zdravlja, ne znam kako bi podnio promjenu klime. A i ovaj poso me veže, tako da ja sada više pričam sa pticama i sa životinjama, sa biljkama, nego sa ljudima. Nemam više

potrebe. Najgore me pogodilo kad sam čula da su moje komšije zapilili moju biblioteku od osam stotina knjiga u kući.

Najgori mi je što sada nemam uslova sinu da pružim. Moj sin je završio zanat. Imao je matursku veče ovde, u hotelu. Na nogama je imao očeve cipele iz zatvora. Prvi puta sam, prije sedam dana, ja sinu kupila cipele. Prvi puta u sedam godina. Moj sin je imao više garderobe nego sva djeca iz mjesne zajednice.

Ali je ponos u čovjeka jači od svega toga. Ne mogu ja da primim šamar laži i da mi date soliter, i da mi date grad i da mi date državu. Oni su meni uništili muža, uništili su moje kuće, ispričali su laži. Srbi u Visokom nisu mogli ništa da urade. Mi smo bili taoci tamo. Možda su Muslimani bili negde na drugom mjestu taoci.

Kakvo djetinjstvo moj sin ima, da ja njemu ne mogu da kupim. Ovo ja radim da pomognem ljudima i sebi, da bi mogla sinu da mu ja kupim paštetu da namaže hljeba, da mu kupim, možda svakih deset, dana jednu čokoladu.

Čekala sam, pošto je ovo teritorijalno Bosna, entitet Srpske Republike, čekala sam da se završi ta dokumentacija, nadoknada štete, pravo na povratak, da vidim šta će biti. Ja to moram zakonski da čekam, a meni se tu ne sjedi. Nemam ni ja razloga da sjedim tu. I onaj čovjek će doći po svoju kuću. Nema tu posla, ne rade fabrike, privreda. Ovo je za penzionere. Ovo samo može penzioneri da se odmaraju, da šetaju mostom, Drinom.

Za rat ja krivim političare. Sve političare, sve tri strane. Meni nije jasno šta je okrenulo ljude. Ja sam se sada pozdravljala sa svojim kolegama. Ima nešto između nas što je hladno. Nisam ja pobornik mržnje. Ako su i Srbi krivi, krivi su, ako su Hrvati krivi su, ako su Muslimani krivi su, ali da se ta laž skine, da se kaže prava istina Ne može narod bit kriv. Mogu bit pojedinci. U svakom ratu strada generacija. Možemo li živjeti jedni pored drugih? Može li Ilijaš, koji je bio srpski, biti srpski, Visoko biti muslimansko. Može, ali hajde da radimo, da poslujemo, da živimo, da se pozdravimo, da zamjenimo svoju imovinu. Sad kad sam išla auto putem, tačno se vidi da neka smrt lebdi na tom dijelu iznad Ilijaša. Nešto u zraku. To je na hiljade grobova. Kako preći preko toga?! Može li se to tako lako? Ne može. Desilo se nešto što je najgore, kriminal je izišao na površinu. Bogati su oni koji ništa radili nisu. A bogati ljudi, kao ovaj stari što je bio ovdje, on je posto bijedan, siromašan čovjek, bez ičega. Ja nisam imala koliko je imo on, ali u njega je nasledno od deda, od oca, a moje ja sam kupila. Ja sam od deset nokata kupila i sad to nemam.

Nema Bosna za šta više da ratuje i može biti samo pusta, prazna i prokleta. S kim će da ratuje, za što će da ratuje. Nema više svrhe ratovati, sve je upropasteno.

Treba sada mnogo godina da prođe da se dovede na svoje mjesto, bar 50% da se dovede. Nema. Bosna bi trebala da bude slika cijelom svijetu, da to ne radi. Zašto muslimanski narod ne svati da je evropski narod. Ne može se on uklapati u politiku Teherana a živeti u Evropi. Ja imam jednog sina, a on oče da ima deset sinova. I onih devet da mu ja nosim na leđima, ne mogu. Nemoguće je to. Nije to važno, hoće li to nositi Njemac, Austrijanac, Švajcarac, Italijan, Jugosloven, ali ne može. Oni će nas pregaziti natalitetom. Kultura naša je zajednička, jezik je naš

zajednički. Oni kažu most Mehmed-paše Sokolovića, a Mehmed-paša Sokolović je srpsko dijete. Rodio se tu, odveden za Carigrad, prevaspitan, došo tu, napravio most. A zašto? On je htio da veže tim mostom Srbiju i Bosnu, jer on nije prebolio ono u sebi što je nosio. Nije ga zlato moglo odnjeti na drugu stranu. Da vam objasnim jednu stvar. Ja sam rođena u Bosni srebrenoj gdje su katolički kralj, Tvrtko Tomašević Kotromanić je se krunisao u Mileševi, vjenčao se u đakovačkoj katedrali, a prestonicu imo u Bobovcu, Kraljevoj Sutjesci, Kakanj. Tu ima samostan katolički koji ima jaču biblioteku, možda nego pola Vatikana. Kultura se održala. Iako sam ja pravoslavna, meni je bila čast, da ja nedeljom prošetam do tog samostana. Kulturu ljudi imaju svoju, nošnju svoju, običaje svoje. Ako ti poštuješ mene i ja tebe, mi možemo da razgovaramo.

Ja sam pravoslavna iz Bosne, ja nisam iz Srbije. Ja nisam iz Makedonije, ja nisam iz Crne Gore, nisam iz Slovenije. Ja sam iz Bosne, ali sam pravoslavna. I to je toliko godina star, i onaj katolik i on je iz Bosne, on nije iz Zagreba, nije iz Pariza nego je baš iz Kraljeve Sutjeske, s Bobovca.

Vladika Nikolaj Velimirović je poglavar pravoslavne crkve, koji je onog rata otioš u Ameriku. Pisao je mnogo, i kad je želio da umre, on je rekao, moje kosti odnesite u Srbiju. Oni su ga donijeli. Eh, citat iz njegovog jednog djela sam ja uzela za ovaj čaj. I sad me dobro slušajte: "Gospode, nado moja u očajanju", znači, bože pomozi mi kad mi je teško. "Gospode, snago moja u nemoći", znači nemoćan sam tražim od boga pomoći. "Gospode, videlo moje u tami", znači rat je, sve je tama, bože daj da vidim. E to sam stavila na ovaj čaj da svakom pomogne, nije važno da li je Musliman, da li je Hrvat, da li je Srbin, da li je Ciganin, da li neko čudovište, uopšte me ne interesuje. Ja sam mu dala božiji blagoslov. Mislim da je to razlog što sam preživela ja, da je preživelo moje dijete, da preživi svako. Sudbina. Muž je moj došo kući, kazao je šta je bilo, ko ga je mučio. Bilo je i tamo muslimanski čuvara koji je krio komad hljeba i mom mužu dao.

Sad je vreme teško. Nemaš sigurnost u bolnicu, nemaš sigurnost na poso, nemaš sigurnost na ulicu, nemaš sigurnost na igranku, ne možeš naći sebi djevojku više. Kod nas ima mnogo mješanih brakova. Sad je to više neizvodljivo. Kako moj sin da dođe tamo i sad uzme Muslimanku, doveđe je meni na vrata i kaže, ja sebi uzeo Muslimanku. Može, ali teško će biti. Mi se svi rodimo, ne znamo ništa, samo kad nas majka nosa, onda kaže, spavaj, ninaj, ti si ovo, ti si ono. Deda, baba, majka, tetka, sve mu kaže to. Sve mi to ovde u glavu stavi. E to je to. Meni nema ni jedna zemlja na svijetu da je ljepša od Bosne, ali ja je više nemam. Dođeš u Srbiju, ti si Bosanac, dođeš u drugu državu, ti si izbjeglica. Na kraju više nemaš svoje ime, imaš samo koji si broj. Eto zato ja radim ovo, da je ljudima lakše. Ja sam otisla kući, a bolje bi bilo da nisam. Morala sam, jer stalno se priča na televiziji o povratku. Nije čovjek, nije ljudska duša šahovska figura, sad ovdje, sad onde. Djeca nose strašne traume. I djecu treba pitati šta će. Mi stari se ne trebamo pitati. Mi smo završili, sad djeca nek kažu šta hoće. Ako hoće djeca zajedno nek idu zajedno, ako neće, djeci treba pustiti. Ali kad se kaže, pobijeno

pet hiljada, deset hiljada, sto hiljada, pa to ko mravi. Ne može to tako. Treba prebrojati, vidjeti.

Evo vidite, ja sam sad ovde u srpskom entitetu. Ja posla nemam, ja života nemam. Ali to mene kao čoveka ne interesuje. Koji poso? Ja sam završila za svaki poso. Moj je najljepši poso kad sam ja ovde, šetam, naberem trave, izrežem, osušim, spakujem. To je život. Samo tako možeš biti normalan. Gdje god sjedneš, nemam, nemam, nemam, nemam. Postala prva riječ u životu. U šumi nema nemam. Metnem u jedan džep komad hljeba, u drugi džep stavim dva paradajza i paštetu i sve imam.

Političari su zloupotrebili religiju. Nijedna knjiga ne govori o ratu i mržnji, ni katolička, ni pravoslavna, ni muslimanski Kuran. Ja sam pročitala to. Nigdje ne piše ubij. To je paravan. Oni samo kažu u ime vjere. Nema toga.

Ja apsolutno vjeru poštujem svačiju, kao prije. Ja sam sada spavala kad sam išla u Kakanj kod žene koja je katoličke vjere. Nisam spavala kod pravoslavnih, jer ona je mene pozvala. Ona je moja koleginica. Trideset godina smo radile zajedno. Ja sam i tada bila vjernik, ne samo sad. Sad se svi hvataju religije, i oni koji ne znaju ni šta je religija. O religiji treba mnogo toga znati. Nemojte je u politiku. Ja kažem često puta, u crkvu kad dođem, ne volim da vidim predsednika opštine, ne volim da vidim ovu grupu rukovodioca, oni stali u prvi red, niste vi za toga.

Vjerovatno sada narod ide u džamiju i crkvu više nego prije rata. Katolici su inače išli uvijek. Oni su se držali svoga uvijek. Muslimani, i oni su se držali. Srbi se ko sada malo popravljaju, sve dok se ne naljute. Kad se naljute kaže, nema ni boga. To je specifikum narod, koji je i suviše ponosam, tvrdoglav ponosan. To je dobar čovek, to hoće da ti da krvi, ali ne diraj ga.

Mene kad bi pitali, u Bosni neka naprave kantone i neka živi gdje ko hoće. Tamo gdje je Cigo, ja ču i nek mi on bude gradonačelnik. Nije borba za vlast ako čovek radi svoj poso. Nemoj me dirati, nemoj me maltretirati, nemoj mi uskraćivati moja elementarna osnovna prava. Pa onaj Musliman ako nije zadovoljan sa Alijom neka dođe ovde kod nas, a ovaj ako nije zadovoljan sa ovim ovde, nek ide tamo.

Ništa nemam, nikakve nade ni budućnosti. Najveća mi je preokupacija gdje ču da umrem. Jedino kad bi mogla još malo da živim da pomognem sinu, da on stane na svoje noge. Jer ja ne verujem više u ljude. Pa zamislite, čovek koji je ležo dvije godine u zatvoru, umro od posledica, država to ne priznaje. Mi ne primamo nikakvu socijalnu pomoć niti bilo kakvu nadoknadu. Moj muž nije šehid, nije prvoborac na liniji. Samo onaj ko je poginuo na liniji, njemu se daje. Njegova žena ima sad para i da se obuče, i da ide u švaleraciju i da kupi šta hoće, jer je njen muž poginuo na liniji. Da li je to ovde ili tamo, isto je to. Pobjesni od para, a ratni zarobljenici i njihove porodice ne postoje.

Ne znam hoće li iko od tih ljudi koji su živi dočekati da ta Bosna bude kao što je nekad bila. Neće najvjerovaljnije. Moja generacija i ove generacije sad što pamte neće. Svako ko ima mogućnosti u bilo kom smislu treba da zaustavi rat, a vjerski poglavari da ne zloupotrebljavaju vjeru u politiku. Neka puste narod da živi na svoj način.

Vitez

Imam 34 godine. Prije rata sam živjela u Vitezu. Radila sam kao konobar, imala sam zaradu, imala svoj stan, nisam bila udata, ali sam živjela sa svojim čovjekom, bez djece i lijepo mi je bilo. Kao ugostitelj sam radila deset i po godina u Vitezu. Sa mužem sam živjela devet godina tamo. On je isto radio u Vitezu. Ja sam radila kod privatnika i bila sam osigurana. Ali isto tako da sam radila i u preduzeću ili u fabrici, sasvim jednostavno. Bilo je dosta posla, fino.

Ne vjerujem da je Bosna tada imala jaku ekonomiju. U suštini, u Vitezu je bilo radnji, a malo je bilo ti zemljoradnika, koji su zemlju radili. U suštini mislim da je to divno mjesto, gdje su moglo zaraditi, gdje su svi imali. Svagdje se nađe onaj dio koji nema, ko i dan danas. Bilo ih je koji su se patili i prije rata, a koji se pate i dan danas.

U mojoj opštini je bilo mješano stanovništvo. Bilo je i Hrvata i Muslimana i Srba i Roma. Ja mislim da je bilo više Muslimana nego Hrvata, a manjina Srba i Roma. Odnos između ljudi različitih religija je bio lijep. Ja sam radila na primjer u gostionici, u kafani, u bifeu, da nazovem to već gdje sam radila, meni su dolazili tu i Srbi i Muslimani i Hrvati, sve nacije faktički. A prije rata zajedno su sjedili, pili, mezili i nije bilo nikad nikakvih problema, da su se tukli, da su se maltretirali, nikad, stvarno.

Ja sam radila u gostionici, i tu su se mogle čuti svakakve priče, i osjetilo se još kad su bili izbori, ne znam baš koje godine tačno '90., '91. godine. Odmah je se znalo istog momenta da će tu biti nešto, jer nigdje u svijetu nisu stranke pobijedile, niti će kada pobijediti. Odma je faktički počelo razdvajanje naroda Srba, Muslimana i Hrvata. I normalno, znalo je se da će biti rat. Lično ja nisam išla na izbole, nit sam htjela glasati ni za kog. Mene su zvali: "Hajde, što ti ne ideš na glasanje?". Reko: "Ne". Kaže: "Zbog čega?". Reko: "Vi idite glasat, al glasate sami sebi rat". To sam rekla.

Prije na dan, to je bio 15.4. ja sam radila tu, meni su dolazili Hrvati, i ja sam bila s njima i dobra, mislim u suštini, ali imali su oni posebno te svoje neke razgovore. E, onda osjetilo je se. U zraku se osjetilo da nešto ima, da će nešto biti. Ja koga god upitam šta je, svi su šutili, niko ništa nije htio da mi kaže, a ja sam osjetila to, imala sam instikt neki koji mi je govorio da nešto neće biti u redu. I ujutru 16.4.93. godine, ujutru sam došla na poso oko šest sati. Ušla sam u radnju, vidim nema nikog, niko mi ne dolazi. Sta je ovo, mislim ne mogu sebi sama da shvatim, nema mi gostiju tih koji su meni dolazili na kafu, nema nikog. I

ovaj negdje oko sedam, sedam i petnest, u mene gazda dolazi, kaže on meni počeo rat između Hrvata i Muslimana. U tom momentu nisam vjerovala. I onda poslije su mi dolazili ti Hrvati, bojovnici. Ja sam pitala njih, premda je tad, to je bilo 16.4. ujutru, bio pokolj u Ahmićima, oni su meni došli, a ja u tom momentu nisam znala za to.

Nisu oni meni htjeli reći, meni kao Muslimanki, nisu mi htjeli reći da je bio taj pokolj u Ahmićima i oni su došli, popili piće, a meni nije niko ništa govorio, niti me je maltretirao. Zatvorila sam radnju, dole koji su bili muslimanski objekti, tu su bacali bombe, rafalima su pucali po tim objektima i tako.

E onda je počelo. Tad sam otišla u sklonište kod jednog, u stvari to je bila kuća, pa smo mi bili kod njega u podrumu. Bilo je i pucanja, bilo je i granatiranje, bilo je svašta nešto. U jednom momentu bili su vamo Kablari, a vamo je bilo Križančeve selo. Kako god vidiš da gori hrvatska ili muslimanska kuća, nije bitno, odmah istog momenta gori muslimanska ili hrvatska kuća. To je bilo sve jedan za jedan, to je moja misao. To je bilo tako ružno, tako ružna slika kad vidiš da gori kuća nečija. Moj muž je Hrvat. On tu noć nije nočio kod kuće, bio je gore, kod svoje mame. On je meni rekao, "Neću doći večeras, idem kod mame gore na selo". On nije dolazio mjesec dana i onda kad je došao on je rekao: "Izvini, shvati kako hoćeš, al ja moram ići. Jest da mi je teško, da mi je nezgodno", kaže, "danasa sutra ja sam sa tim komšijama sjedio, razgovarao, šta ja znam, razgovarali, družili se, izvini molim te", znao mi je plakati, to je užas. Teško je meni bilo zato što sam ja bila Muslimanka, a on nije bio.

Dvadeset dana mi smo bili u skloništu i onda smo se poslije svi vratili u stan. Ja u svoj stan, neko ko je imo kuću u kuću i tako. Mislim, po dani kad ne puca, onda priletiš u stan, uzmeš nešto što ti treba, na primjer ovako kafu, nešto za jelo da imaš, i opet se vratiš. Bila je još jedna porodica sa mnom tu, muslimanska, baš u tom podrumu. Onda su rekli, pašće ta linija, gdje sam ja bila tu, ta Dubravica, tako se zvala, tu blizu Križančevog sela, tako da su tu porodicu evakuisali do Viteza gore, do Kruščice. Našli su im neki stančić privremeni i mislim opet su fer postupili, mislim u tom momentu, ti Hrvati koji su im ipak izašli u susret, koji su ih prebacili, koji su ih izvukli iz tog haosa, iz tog rata, iz tih granata.

Ja sam ostala u hrvatskom dijelu. Nije bilo za muža opasno da ostane tu, nego za mene. Neće mještani, s kim sam ja bila, s kim sam bila dobra. Ja sam vidjela Muslimane, kako su išli u logor, kako su ih odvodili gore, u tu školu, a bilo je Hrvata koji su pomagali Muslimanima, koji su ih dovodili iz tog logora. Tri porodice su bile da su ih dovodili iz te škole gdje su bili. Dovodili su ih da se okupaju, razumiješ, daju djeci mlijeka. Mislim, ima neki fino, ne mora sad sve biti bauk, sve loše. Za mene je taj trenutak, taj doživljaj bio lijep, kad su dovodili porodice da se okupaju, pa su im nosili gore mlijeko, hrana djeci da imaju šta jesti.

Moj muž nije napustio stan. On je išao na liniju iz mog stana, jer to je bio moj vlastiti stan. Dode, sedam dana bude kući, sedam dana bude na liniji. Al prvi put kad je bio već taj sukob u Vitezu, nije ga bilo mjesec dana. I ja sam takođe bila u

kući, imala sam šta pojesti, nisu me odvodili u logor, jer imala sam zaštitu od šefa, od mog muža, tako da mi je bilo fino. Jedino je napolju bilo opasno u to vrijeme. Ne možeš se šetati, jer bilo je tih snajperista, bilo je pucnjave uvijek, tako da smo se slabo kretali.

Ali došlo je vrijeme kad sam i ja morala izaći iz Viteza. Nakon četiri mjeseca rata i ja sam morala izaći iz Viteza. U jednom momentu, meni je došao moj šef i moj muž i rekli su mi: "Sutra moraš ići za Zenicu, jer danas sutra kako ćemo mi tvojim roditeljima pogledati u oči". Jer ne bi me ubili sad tu, oni mještani, sa kojim sam ja bila dobra i koji su meni dolazili i kojim sam ja odlazila. Ali bilo je i ovih sa Hrvata sa strane, imaš ti Hrvata tih Hercegovaca, zovemo ih Hercegovci, koji su došli iz Hercegovine.

Tako da sam ja onda izašla.

Ja se lično nisam ni za što napatila. Još kad sam krenula iz Viteza, ponijela sam svašta nešto sa sobom, hrane, cigare, kafu, ulje, šećer i tako to, jer je to bilo skupo u Zenici. Samo garderobe nisam ponijela. Drugi Muslimani nisu mogli ništa ponijeti, faktički trebali su samo dvije torbe da nose ili dvije kese. Kada sam napustila stan bilo mi je teško, plakala sam. Plakala su i one Hrvatice koje su me pratile, komšije i prijatelji sa kojima sam se družila. Faktički trudna, trudna sam bila četiri mjeseca kad sam izašla iz Viteza, četiri mjeseca.

Ali da sam ostala, vjerovatno bi me ubili. Ne ti mještani, nego ti sa strane koji su došli. Muž i šef dovezli su me do Gačićkog puta, mislim tako se zove to, a onda sam išla prema Vjetrenicama gore. Desno je bila Armija, a lijevo je bio HVO, ta hrvatska vojska. Ja sam sama išla pješke, nikog nije bilo, mušica se ne čuje. Prije toga, u mene sad taj moj šef, otisao je i rekao toj hrvatskoj liniji da ne puca niko, da ja idem kući, da izlazim iz Viteza. To je sve bilo pripremljeno, tako da sam izašla, prešla sam na svoju stranu, na stranu Armije. Onda sam išla kroz neku šumu, šta ja znam, dok sam došla gore do Počulice. Bilo me je strah, bojala sam se, jer ipak sama ja kao žena sam izašla, bez igdje ikoga, ujutro u pola deset. Od tog Gačićkog puta pa do te neke kućice dokle sam ja došla, ja mislim da mi je trebalo negdje sat vremena, ne više. Kad sam prešla na stranu našu, oni su me fino primili, napravili mi kafu. Tako popili smo kafu, pitali su me, da li sam maltretirana, ja sam rekla ne, da li sam bila u logoru, ne, mislim ono u suštini, ono što nije, nisam mogla ni reći. Mogla sam svašta nešto reći, svašta slagati, ali to ne vodi ničemu.

Onda je naišo neki pekar iz Zenice sa autom i tako sam s njim s Počulice došla u Zenicu.

Došla sam prvo u Zenicu, pa sam iz Zenice imala voz za Nemilu, i onda sam otišla kod svojih roditelja. Mislim, to je bio dirljiv susret kad sam ja došla kući, jer oni su mene faktički bili otpisali, jer nije bilo linija, znaš telefonski, da se čovjek javi, da kaže, dobro je, šta ja znam. Onda oni su svi mislili da me je ubilo, da me nema više i tako. Kod roditelja sam bila možda dva mjeseca. Onda su oni vidjeli da sam ja trudna, a njima je to bilo teško, pogotovo u mene otac nije mogo da podnese

svašta nešto. Eto, što imam sa Hrvatom to dijete. Oni nisu mogli da shvate da je to bilo nešto iz ljubavi, da to nije bilo iz mržnje. Taj čovjek što je meni to uradio, ja sam s njim živjela ipak devet godina. Bilo mi je lijepo s njim i ovo dijete. Mogla sam se i očistiti, mogla sam napraviti prekid trudnoće, nisam htjela, to je ipak dijete iz ljubavi poteklo. Tako sam imala s roditeljima problema i onda sam morala napustiti kuću.

Došla sam ovdje u Zenicu, otišla sam u Mediku gore, razgovarala sam s tim osobljem Medike, ispričala sam im svoju situaciju, kako je i šta je. Onda su me oni tu prihvatili. Tu sam bila dok se nisam porodila. Kada sam se porodila, tu u Mediki, onda su me iz Medike poslali u obdanište, dole u taj kolektivni smještaj, zato što nisam bila slučaj Medike, tad u to vrijeme, možda i dan danas, jer tamo se liječe oni koji su doživjeli traume u ratu, koji imaju posljedice rata. U tom obdaništu Pčelica, ja mislim da se tako zove, preko puta Kineskog zida, bila sam smještena sedam mjeseci. Bilo mi je ružno, teško mi je bilo. Uslovi nikakvi, nema struje, nema drva, nema ništa, u mene je mala imala mjesec i po. Onda nemaš gdje oprati pelene, struja dođe naveče kasno, dođe sat, dva. Nisam ja jedina bila u tom obdaništu, bilo nas je dosta, tako da je se znalo desiti da ne stignem da otkuham pelene, a kamoli da sebi nešto napravim jesti. Nismo imali ogreva, imali smo neki šporetić ovako manji, ali nije bilo drva, nisi imao šta naložiti, pa smo išli skupljati kartone, papire, da bi mogli djeci da napravimo hranu, da imaju šta jesti. Poslije sedam mjeseci sam otišla u privatni smještaj. Našla sam sebi neki stan mali, garsonjerica, imala sam jednu sobicu, jedan hodnik. Tad je maloj bilo osam i po, devet mjeseci, i onda sam se zaposlila. Kad sam ušla u taj stan nisam imala ništa. Donjela sam od mame nešto da bi imala na čemu da legnem i tako to. Nisam ja to plačala, nego sam jednostavno ušla u taj stan. Čula sam od ovih svojih prijatelja da ima slobodno i onda sam ušla tu i nije me niko diro i tu sam mogla biti tri godine. Radila sam, u čevabdžinici, radila, radila. Prvo u grilu, pa sam onda radila u čevabdžinici, jer morala sam raditi da svom djetetu zaradim, priuštim nešto, da ima, da ne moram čekati na tu humanitarnu pomoć.

U ovaj kamp sam došla 20.11.97. godine, zato što sam iz Zenice. Faktički su me istjerali, deložaciju stana su napravili, istjerali su me tu, jer nisam imala rješenje za taj stan. Sad trenutno ne radim zbog toga, jer ipak nisam u čaršiji. Da sam ostala u čaršiji, u tom stančiću, još bih radila.

Kad su me istjerali iz stana, otišla sam dole u Centar za socijalni rad. Otišla sam, ispričala sam situaciju, sve kako je bilo i on me je poslao ovdje. Dao mi, napisao nešto, tako da se javim da hoću zbjeg, i došla sam tu.

Ovdje je život nikakav. Ono nije loše, u suštini ono nije loše, ali drastična je razlika meni, koja sam živjela uvjek u gradu. Mislim, doći na selo, to je stvarno, ne znam. Ovi ovde koji su, oni su po tri, četri godine, možda pet godina, oni su navikli na ovo sve. Meni je se teško navići na ovo, bez vode. Što se tiče te hrane koju dobijamo, to je u redu, mislim svaka čast. Svoje vrijeme ovdje provodim tako što perem, spremam i čuvam svoje dijete. Najveće su mi brige sada što sam u ovom

kampu, što nisam u gradu, što ne mogu da radim, e to me najviše ubija. Ova sredina jednostavno, ovo sve kad pogledam, sve me to ubija. Sva sreća pa nemam nikakvih zdravstvenih problema, sve je normalno.

Kada nekad gledam unazad, vrate mi se uspomene kad sam bila u ratu u Vitezu, kad je se zaratilo, i onaj momenat kada sam otišla od svoje kuće, kad sam se posvađala sa svojim roditeljima, kad sam otišla u Zenicu, u grad došla, i nisam znala gdje da krenem. To će mi uvijek biti u sjećanju, uvijek ću to pamtitи. Teško je, ti dani su mi bili teški. Tad sam bila trudna. Kad sam se porodila, svakom ulazi, meni nema niko da mi dođe. Ima tih momenata, za čovjeka su stvarno teški, koje neću nikada zaboraviti. A ima i lijepih trenutaka kojih se treba sjećati.

Moj muž je negdje u inostranstvu, ne znam gdje je. Nikad ništa maleckoj nije poslo, eto neće kao navodno sad da čuje za nju. Zato što sam ja nadila muslimansko ime djetetu, a ne neko hrvatsko, on se naljutio na mene. Neće da mi se javi, ni da mi šalje. Očigledno je doprinjeo i sad ovaj rat zato što je on Hrvat, ja Muslimanka, eto to je to. Da nije bilo rata ja bi još bila u Vitezu, radila bi, živjela bi s njim.

Otac i mama mu žive sad u tom mom stanu gdje sam ja bila. Išla sam ja u posjetu, išla sam ja u Vitez, išla sam pet, šest puta, možda i više. Obilazila sam, mislim, ti moji prijatelji Hrvati, Hrvatice pomagali su mi, slali su mi pakete, slali su mi hrane, novčano su mi pomagali. I dan danas da odem dole u Zenicu i da zovem telefonom, treba mi tolko i tolko, oni bi mi poslali. Lično svom šefu, kod kojeg sam radila deset i po godina, on bi mi poslo i pomogo bi mi. Nije opasan za mene, ne, ne.

Ali ne mogu ići da živim tamo. Ne mogu, ne daju još. To ne daju, opština ta, Hrvati ne daju još. Jer ja sam razgovarala sa par Hrvata u Vitezu, kad sam išla. Kaže, ovde više Muslimana nema života. Lično, u oči su mi to rekli.

Vratila bih se kući u Vitez kada bih imala priliku, zašto da ne. Jednostavno da dođem, da me niko ne dira, da imam sva prava koji oni daju. Normalno, kad se budu svi vraćali i ja ću se vratiti. Ja živim u nadi da ću se ipak vratiti. To je moj plan za budućnost. Svi bi mi volili da ne živimo više ovako ko što smo živjeli, da nam bude lijepo. Svi mi maštamo o nekoj boljoj budućnosti, valjda će i to doći.

Rat je bio zbog tih stranki, da nije bilo tih stranki, tih izbora, ja mislim da ne bi došlo do ovog rata, krvoprolića. Na žalost to je urađeno, mislim stvorena je velika mržnja među narodom, a to se nije trebalo desiti, to se nije trebalo uraditi. Jer svi mi zbog toga ispaštamo. Ko god je protjeran, nikom nije lako. Ne samo nama, možda i Hrvatima, i Srbima i oni su isto otjerani sa nekog svog ognjišta, isto ko i mi.

Političari su puno uticali na ovu našu ratnu situaciju. Oni što su uradili prije, to su ovi uradili u ratu, to je sve poteklo od njih, to je lančano išlo. Onaj ko je sad na primjer Alija Izetbegović, šta ja znam, ili Tuđman i ko je bio prije Alije, ili

Tuđmana, to je sve lančano išlo. Oni su mogli spriječiti rat, jesu, da su znali, ali nisu znali.

Mogu samo dodati, da svaki narod, da su svi fino zajedno živjeli, svi su divno živjeli, ja ne znam šta je to toliko doprinjelo da tako bude i da se zamrze, ne znam. To je stvarno žalosno, a ovi koji su to uradili, njima je lijepo, oni sada fino žive, a mi smo postali bijeda, jednostavno gone te, isto ovce, tako reći. Oni su sjedili u svojim foteljama, dok je ovamo nedužan narod ginuo.

Neko je imao interesa od rata, neko nije. Njih je bilo manjina koji su imali interesa, ali na primjer, ti ratni profiteri, neki su se bogatili, a neki su se siromašili. Uzimali su tuđe stvari, prodavali, mislim svašta je tu bilo. Ovi ljudi koji su protjerani, oni su izgubili sve, onaj ko je osto, on je imo nekog interesa.

Ne mislim da ponovo treba biti rata. Ne vjerujem da će ponovo biti, jer dosta je bilo, dosta za sviju.

Mira više nikada neće biti u Bosni. Hoće, mislim, u jednu ruku hoće, u jednu ruku neće. I danas sutra ko god se vrati na svoje postojaće neke osvete, uvjek su postojale. Poslije drugog svjetskog rata postojale su te osvete ljudi, osveta je uvijek bilo i biće ih uvijek.

Moje državljanstvo je važno za mene, mislim nisam nacionalna osoba, nisam. Ja sam iz Bosne i Hercegovine, i Bošnjakinja sam. Svak ima svoj taj nacionalni identitet, ja kao Bošnjakinja, Muslimanka, to isto što bi i onaj reko da je Hrvat. Mislim meni je drago što imam taj svoj identitet, što mogu reći sad da sam Bošnjakinja, što prije nismo imali. Al opet kažem nisam nacionalna, ne, nego jednostavno da se zna, da sam ja Bošnjakinja, da sam Muslimanka, što se nikad nije znalo, nego si moro pisat neopredjeljen ili Jugosloven, tako si moro, nisi se nikad mogo upisat kao Bošnjak ili Muslimanka. Sad se zna što ćeš upisati, ja sam malu upisala u rodnom listu, Bošnjak. Nisam ni Muslimanka, nego tako Bošnjak, ili državljanin BiH, nema veze.

Ali, mislim ne sviđa mi se ovo u suštini, mislim ne sviđa mi se ovo što rade, i mi kao Muslimani, jer ne možeš ti ništa uraditi preko noći. Ništa. Niti postići nešto. Nekad mi je žao što sam Muslimanka, zbog pojedinih, zbog nekolicine ljudi, koja sad misli da je neko i nešto, a donedavno je bio svako i svašta.

Ljudi sada praktikuju svoju religiju, a prije rata ne, slabo. Sada je jače i više. Ovaj rat je doprinjeo nešto, ovo je nacionalni rat, ovo je bila borba za vjeru, za neki opstanak. Za mene je to bio nacionalni rat, rat tih stranki, srpskih, muslimanskih i hrvatskih.

Ja svoju religiju praktikujem sada isto kao prije rata. Ista sam, ništa se nisam promijenila. Imam isto gledanje na druge religije kao i prije rata. Ni jedna mi strana nije ništa uradila, ni hrvatska, ni srpska, jedino što sam morala izaći iz Viteza. U familiji, u užoj mojoj porodici nije nikо ubijen, nije nikо pogino. Za mene je opet isto, i Hrvat i Musliman i Srbin. Ne gledam s nacionalne strane nikog, gledam kao čovjeka, kao ljude ih gledam sviju.

Mislim da i moje komšije, Hrvati iz Viteza imaju sada drugačije mišljenje i smisao o identitetu, nego prije rata. Isto kao i Muslimani. Jer oni sad faktički mrze muslimanski narod. Ima ih koji i ne mrze, koji nisu baš nacionalni, ali većina, većina ih mrzi.

Nikada prije rata Hrvati nisu govorili da su Hrvati, nego su govorili da su Bosanci. Sad su Hrvati, a prije su bili Bosanci, katolici, a sad su Hrvati. Eto u Vitezu, ja nisam ni jednog čula da je reko da je Hrvat. Ne znam ko je ono baš izjavio, kaže, ja jesam Hrvat, al sam bosanski katolik. Mislim u tom smislu je nešto rekao, mislim iz Bosne je. Sad ovi kažu Hrvat. Kaže ja jesam bosanski, iz Bosne sam, bosanski katolik, nisam iz Hrvatske. Prije ih nisi mogo čuti da kaže ja sam Srbin, ja sam Musliman, ja sam Hrvat, dok nisu te stranke, dok to nije počelo, dok ti izbori nisu. Al to nije narod kriv, to su krivi oni što sjede u foteljama, za moj pojам su sve krivi. Ne opravdadavam ni jednog.

Religija kao religija mislim da je za nekog važan dio nacionalnog identiteta, a za nekoga nije. Mislim da je oduvijek trebalo znati ko si, šta si, ali ja kažem nije trebao ovaj rat. Ja sam oduvijek znala ko sam i šta sam. I Hrvat i Srbin znao je ko je. Ja kao ja, ja sam znala ko sam ja. Ja se mogu upisat kako hoću na primjer, u tom rodnom listu, ali ja znam ko sam i šta sam.

Ovaj rat nije donio nikakvo dobro, jest ono što je stalo, što nema više žrtava, što nema više ubistva, što živimo ipak neki miran život, nema pucanja. Ali treba jednostavno da imamo fabrike, ko što je bilo i prije rata, da znaš zašto radiš, što imaš svoju platu, da ideš kući, a ne da živiš od ovih humanitarnih pomoći.

Ekonomска situacija u čitavoj Bosni je nikakva. Evo Željezara, najveći gigant, ni ona ne radi, većina radnika je na čekanju. Kako će se ti nadati boljem, nema teorije da bude bolje, samo može biti gore. Preduzeća stala, radnici ne rade. Ti velikani trebaju da daju te donacije Željezari i šta ja znam, ovim fabrikama u Zenici na primjer da rade radnici, da imaju zašto, ne ovako, nema ih možda trećina da radi u Željezari. Ovako se jednostavno ne može više živjet. Ovo vodi u propast. Da nema ovih humanitarnih organizacija, mi izbjeglice ovdje ne bi imali od čega živjeti.

Ali, mislim da barem politička situacija u Bosni ide na bolje. Evo za te izbjeglice, za taj povratak kućama, na primjer Jajce, evo sad će i Dobojski da se proglaši taj otvoreni grad. Pa eto, mislim da će biti malo bolje.

Ja želim da budem u gradu, da nisam u selu, da radim, da zarađujem svome djetetu, da imam neki smisao života. Ovako ne znam ni šta će, ni kako će, živiš od danas do sutra, ničemu se ne nadaš.

Želim da bude, da te fabrike počnu da rade, da se radnici, da se jednostavno počne razvijati ta Bosna, da se radi, da ljudi idu na posao, jednostavno da ima neke živosti. A ovako ovde sjedit u ovom zatvorenom, to je isto u tunelu, to je stvarno ružno, ne samo za mene nego za sviju ovde. Možda je za neke i dobro, možda koji nisu imali prije rata nikakve civilizacije, prije rata živjeli su u brdima, u

siromaštvu su živjeli, možda je za nekog dobro, za nekog nije. Za mene ne, naučila sam da budem u gradu, da radim.

Poruka za čitaoce bi bila, da nikad ovo ko što je bilo, da se više nikad ne ponovi. Ni ove priče, evo ovo što sam ja sad pričala, da nikad više ne pričamo, ne ja, nego i generacije koje će doći poslije mene. Da se ovo više ne desi nikom, da bude fino, na primjer ove generacije što sad rastu, da one ovo ne dožive što smo mi doživili. Mislim da im bude ljepše, nego što je bilo nama. Meni, baš u suštini, nije mi bilo teško, ima ljudi kojima je bilo teško, koji su izgubili.

Dodala bih, da se svi što prije vratimo svojim kućama, da bježimo odavde iz ovih tunela. Mislim ovo je dobro, bolje išta nego ništa, ali bolje je da ti imaš neku svoju slobodu, svoje skrovište, na primjer svoj dom. Da se svi vratimo svojim kućama, da se počne život, ko što je se živjelo prije rata.

Zenica

Imam 44 godine. Prije rata sam živjela u Zenici sa mužem i sinom. Ja sam radila kao trgovac u jednoj trgovačkoj firmi. Ko je mogao da nađe poso taj je radio, ta žena je radila, koja je želila to i koja je mogla da nađe posao. Većinom su želile sve da, da bude više novca.

Sudeći po zanimanju moga muža prije rata, živjeli smo negdje iznad prosjeka. Imali smo primanja pa dosta velika za uslove primjerene onim običnim ljudima. Nije nikad bilo lako naći dobar posao, mada je tada bio samoupravljački sistem. Čitava Bosna je bila predoređena za tešku industriju i to je bilo tu najrazvijenije. Mješano je bilo stanovništvo. Nisam sigurna ali mislim da oko 50% je bilo muslimansko stanovništvo, a 25% Srbi i 25% Hrvati. Prije rata svi smo se slagali, živjeli smo normalno kao sav civilizovan svijet, kao jedan narod. Nismo stvarno obraćali pažnju kako se ko zove i koje je vjeroispovjeti. Pa ko je htio da se posveti vjeri taj je i išo, niko mu nije to branio, kao ni meni. Ja jesam tako odgojena i ja sam išla, ne toliko redovno, ali uglavom ponekad sam išla.

Od kako je Tito umro, desetak godina prije rata, sve je to nekako vještački funkcionisalo. Mirisalo je cijelo vrijeme da ćemo se jednog dana razdvojiti. Kad su bili izbori tad sam osjetila prvi put da će doći do rata. Od tada sve je tinjalo polako. Znaš da će doći do rata, ali ne možeš da vjeruješ u to. Jedan dio tebe ne može da shvati da se možemo ja i moj komšija da bijemo. Bilo je diskriminacija na sve tri strane, većina nad manjinom je provodila. Pa šikanjiranje.

Rat je stigao u Zenicu 6. aprila '92. godine. Proglašena je nezavisna Bosna i Hercegovina, priznata država Bosna i Hercegovina. Mislim da su strane sile znale da će doći do toga pa su tako i uradile da je priznaju.

Prvi dan barikade su postavljene. Pošto je medije u Bosni i Hercegovini držala stranka SDA, oni su mogli plasiraju ono što su htjeli. I u Zenici isto tako, tako da sam ja bila u informativnoj blokadi. Nisam mogla da čujem šta kaže hrvatska ili srpska strana. Ali, ipak, sam znala šta se dešava. Postavili su barikade, grad je zatvoren da se ne može izlaziti iz njega, niti da se može ulazit u grad. Dobro, s jedne strane jest to bilo u redu, a sa jedne strane, ako ja želim da izađem, ako se osjećam ugnjetavanom, pusti da izađem..

Neki, malo pametniji nego ja, osjetili su to prije, pa su uspjeli da iznesu stvari iz svog stana. Ja to nisam uspjela, malo sam slabo kopčala, kasno mi je došlo u glavu.

Ja jesam još malo radila. U toj mojoj prodavnici je još bilo neke robe pa smo išli na posao. To je bila kao radna obaveza, nisam smjela napustiti radno mjesto. Bila je radna obaveza. Već je u gradu ponestalo hrane, grad je bio blokiran sa svih strana. Sa jedne strane su je blokirali Srbi, a sa druge strane su je blokirali Hrvati, tako da je bez hrane grad ostao nekih pola godine. U Zenici nije bilo opasno tada. Zenica je jednom samo bombardovana. Bilo je mirno osim tih ekstremnih koji su dobili oružje pa su pucali po gradu. U gradu se nije ratovalo, osim što je bilo preturanje po srpskim stanovima, pretresanje i traženje oružja. Prema meni se moje komšije i prijatelji nisu promjenili. Ja nisam bila s te strane povrijeđena ni od koga. Vjerovatno su mi bili pravi prijatelji. Nisam bila od svojih prijatelja ugrožena, ali bila sam ugrožena od drugih ljudi koji me ne poznaju, a znaju da sam Srpskinja. Moja dva maloljetna sina napustila su Zenicu 6. aprila '92. godine. Jedva su napustili grad jer im nisu dali Muslimani, vojska muslimanska nije dala da iziđu ta djeca iz Zenice. Nisu bili punoljetni, bili su maloljetni obadvojica. Pet, šest dana su oni kretali iz Zenice da iziđu ti autobusi za Beograd i na kraju su pušteni da izađu, tako da su moja djeca neki, ja sam izišla u septembru mjesecu, oni u aprilu, šest, kolko ima šest, sedam mjeseci. Nije bitno to vi sračunajte poslije. Bili su u Beogradu. Ja i moj muž smo bili bez njih. Jedno mjesec dana telefonske linije su radile, pa smo se čuli sa njima. Međutim, poslije nismo.

Uspjela sam iz Zenice izaći pomoći hrvatske vojske, pošto su oni tada bili na tom dijelu teritorije u nekoj prečutnoj koaliciji sa Srbima, jer je njima tada to odgovaralo. To je propratilo sve jedna ogromna količina novca. Oni to džaba nisu radili, ni jedna strana to džaba nije radila.

Ja sam četiri dana putovala na Pale. Išla sam iz Zenice za Kiseljak, hrvatsku teritoriju, jer s hrvatske teritorije se lakše dolazi na srpske teritoriju. Putovala sam tako da sam izišla na hrvatsku teritoriju sa jednim autom, privatni auto sa HVO policijom. I onda sam prešla na srpsku teritoriju, iz srpskog dijela Sarajeva sam otišla na Pale, nekadašnju prestolnicu Republike Srpske.

Sa Pala sam otišla, bio je direktni autobus sa Pala za Beograd. Dvije putne torbe sam ponijela, jednu garderobu sebi i svojoj djeci. Čak nisam ni svoje zlato ponjela. Nije to neko veliko zlato, ali u tom trenutku može poslužiti. Nisam smjela jer se dešavalo svašta. U Beogradu sam otišla kod rođaka od mog muža. Tu su moja djeca bila. To je bio mali stan od 29 kvadrata. Vidjela sam da nas petero ne možemo tu da živimo. Imala sam ovdje ovu kuću svoju na srpskoj teritoriji i posije

mjesec dana sam došla iz Beograda ovdje. Ovdje je bio pravi rat na ovom dijelu teritorije, gdje je moja kuća bila. Ali svedno sam vidila da nemam gore posla, da gore ne mogu opstat, grad je skup, ja sam odlučila da napustim tu i da dođem u svoju kuću.

Ovdje sam došla, kako kažu, među svoj narod, ali se osjećam stranac. Ako se vratim tamo kao što sam se vraćala i tamo se sad osjećam stranac, prema tome idem u treću zemlju gdje ću stvarno da budem stranac. Kad mi kažu da sam stranac onda to stvarno i jesam. To je za moj treći život. Mislim, želim ovaj dio života svoga da zaboravim, ako uspijem da odem.

Ovdje sam bila sedam mjeseci bez muža. Nisam znala da li ću ga ikad više vidjet. Mada se njemu ništa nije dogodilo, na moju veliku sreću i njegovu, on je izišao živ i zdrav. Moj muž je izišao iz Bosne prema Hrvatskoj, iz Hrvatske za Italiju, iz Italije za Crnu Goru da bi došao ovdje.

Kada sam došla ovdje, situacija je bila očajna. Ovdje je bio rat. Ovje su bila granatiranja svaki dan i s jedne i s druge strane. Malo oni, malo mi, malo oni malo mi. Ovdje je bio stvarno rat, tako da smo često išli u skloništa. Ima tu jedna pećina, dosta duboka i velika. pa smo se u nju komplet selo sakrivali kad je bilo bombardovanje. Strašno je bilo, neki mjesec i još nešto da nismo uspjeli da, ja nisam uspjela svojoj djeci, samo da imaju hljeba, da im napravim hljeb, kruh kako kažu, da im napravim samo hljeb da imaju, iz te pećine da izađem. Živjeli smo vrlo oskudno. Vode smo imali dovoljno i čitavo vrijeme smo imali struje. Moji sinovi nisu služili vojsku. Bili su punoljetni, ali ja sam njih sakrila.

Moj život je počeo nekim drugim tokom. Kao film koji sam presjekla, moj život koji je presječen na dva života. Jedan stvarni koji sam živjela nekad, jedan do rata i jedan poslije rata. I još se nisam probudila, izgubljena u vremenu i prostoru još uvijek se osjećam.

Dejtonskim sporazumom, kad je potpisani, stao je i rat ovdje. Jednostavno ni dan danas ne mogu da vjerujem da je se to dogodilo. Kao da sanjam. Zar je moglo tako nešto da se u civilizovanom svijetu dogodi?!

Posla nema, niti će ga biti u dogledno. Nedostaje mi posao, nedostaje mi novac, nedostaju mi prijatelji. Sve mi nedostaje. Jednostavno ne živim. Živim, a ne živim. Eto, takav mi je život.

Svi smo sposobni za poso. Skinuti smo prije neki godinu dana sa Crvenog krsta. Da smo sposobni svi četvero za poso ja to znam, ali taj poso treba da mi neko da. Ništa se ne radi, ništa se još ne obnavlja. Perspektive moja djeca ovde nemaju, tako da ću tražiti treću zemlju, da napustim i ovo.

Imala sam sreću da sam prije rata imala primanja iznad prosjeka. Onda sam imala tu sreću da imam svoju kuću, da ne uđem ni u jednu tuđu kuću, niti da uzmem nešto što je tuđe. To ja ne bi sebi ni dozvolila i da mi se pružila prilika. Još uvijek živimo bez ikakvih primanja, od te gotovine, uštedevine, koju nismo nigdje smjeli pohraniti, ni u kakvu banku. Dokle će da traje?!

U Zenici smo imali privatnu kuću u gradu. Prodali smo je i sad živimo od tog novca. Imam još stan i vikendicu u Zenici još. Predala sam zahtjev za stan, da mi se vrati. Pokušaćemo da otkupimo taj stan. Još sam u dilemi da li da ga prodam. Nemam namjeru da se živim tamo.

To je grad koji najviše volim na svijetu, ali nikad se više neću vratit da živim tamo. Zbog nepovjerenja u nju. Jednom poremećeni međuljudski odnosi više ne mogu štimat.

Bila sam u Zenici prije mjesec dana. Odnos prijatelja mojih prema meni je bio prijateljski. Imamo jedan stakleni zid, lijepo se tapšemo, ljubimo, pitamo kako je ko, šta ko radi, čime se ko bavi, ali između nas ima neprobojno staklo. On ne može da prodre u moju psihu skroz, a u meni je ostala sumnja da ja njima ne vjerujem. Nevidljivi zid među nama postoji. Sve je u redu dok pričamo o običnim stvarima. Ako se dotaknemo rata, onda već ne štim. Onda se vidi odmah opet ko je ko, prema tome ja nemam tu šta da tražim. Rat je stao, ima dvije godine. Ne bi ga trebali više ni da spominjemo, ako hoćemo da živimo zajedno, ali ne može...još je to neizbjježno. Svako vuče na svoju stranu, svak smatra da je njegova strana bila u pravu, da je njegova bila žrtva. Ja ja mislim da smo svi ovde jednak bili žrtve i da nije bilo agresora. Dogodio se vjerski rat, u pravom smislu riječi.

I jedna, i druga, i treća strana su gledali ko je koje vjeroispovjesti, ne kojoj stranci pripada, nego kako se ko zove i da li pripada katoličkoj crkvi, pravoslavnoj ili je islamske vjeroispovjesti.

Moje najveće brige su sada da nađem posao, da počnemo da normalno živimo. Jedina moja nada je ta da odem u inostranstvo. U to se uzdam, sposobni smo svi za rad i mislim da bi tamo lakše našla posao već ovdje. Definitivno smo riješili i posvetili smo se tome da to probamo uraditi. Mislim da će nam to uspjet i da ćemo otić i da se neću ni ovdje više nikad vratiti. Hoću da budem stranac u pravom smislu. Neću ni ovdje više da budem stranac i ovdje se osjećam kao stranac. Jer, ovdje nas sada dijele, na domaće i na izbjeglice. I ovdje kao da smo gubavi. Zašto?! Ja sam došla u svoju kuću. Dobro, ja sam došla u svoju kuću, on je došao, ne svojom željom, u tu muslimansku kuću ili onaj u srpsku. To on nije želio. Ovo je neko viši gore napravio. A ja lično okrivljujem svjetske moćnike za to, kojima je stalo da prodaju zastarjelo oružje, da se ima to negdje iskoristiti.

Zašto je bio rat?! Počnu rat oni koji imaju dosta novca, pa ne znaju šta da rade, nego se igraju sa običnim ljudima. Ja, lično, okrivljujem Ameriku prvo i Njemačku. Rušenjem Berlinskog zida je došlo do raspada i Rusije, prema tome došlo je do ovoga do čega je moralno tada da dođe, jer je balans poremećen u svijetu. Mnogo ih je krivih za ovo: Franjo Tuđman, Slobodan Milošević, Alija Izetbegović, Radovan Karadžić, onda Kol...

Ljude, jedne protiv drugih, su okenuli političari. Nisu trebali uopšte dopustit da se registruje jedna nacionalna stranka, bilo koja. Tenzije su odmah poletele. Ovi za svoje navijaju, ovi za svoje, a odozgo malo to se začinilo i tako. Svi političari, predvodnici sve tri naroda, imali su veliki interes od rata. To se i vidi. Njihova

materijalna strana se vidi, vile, auta, sve... Za obične ljude, dogodila se katastrofa. Jednostavno srednjeg staleža je nestalo. Jedni su bogati, a ostalo je 99% sirotinja. I ja, koja sam dobro živila, sada sam sirotinja.

Mislim da nećemo nikad živjeti više zajedno u Bosni i Hercegovini kao prije. Mislim da će Republika Srpska jednog dana pripojena biti Srbiji, da će se čak i Crna Gora odvojiti i da će to biti Srbija i Crna Gora koja će živjeti, vjerovatno, u nekoj federaciji ili konfederaciji. Dio koji sada zovemo Federacija, mislim da će se jednog dana pripojiti Hrvatskoj. To treba tako da bude, da se razgraničimo za sva vremena, da znamo čije je šta.

Moje državljanstvo je vrlo važno za mene. Ja, sada ga više ne osjećam. Ja sam jednostavno bez državljanstva. Ne smatram da imam državljanstvo, jer ni jedno mi više nije važno. Od ovih što postoje, Bosne i Hercegovine i državljanstvo Republike Srpske, nebitno mi je... jugoslovensko... ne osjećam više da pripadam nigdje od ta tri državljanstva, a najmanje Bosni i Hercegovini. Srbin, to je već nacija, državljanstvo nešto drugo, a vjeroispovjest nešto treće.

Ja sam Srbin, po nacionalnosti Srbin, pravoslavne vjeroispovjesti, a Jugosloven bi se reklo po državljanstvu, ako cijelo vrijeme ja uzimam taj komad Republike Srpske i smještam je u Jugoslaviju.

Treba svaki čovjek da zna ko je, kojem narodu pripada. To je vrlo bitno da znaš kome pripadaš, a isto tako da ne potcjenujuće nekoga drugog. Ja sam ponosna što sam Srpskinja i što pripadam jednom takvom narodu.

Moj narod ima sada drugačiji smisao o identitetu nego prije rata. Jače je sad izražena ta pripadnost. To je bilo ugušeno, pedeset godina je bilo gušeno bratstvom i jedinstvom. Ti si mogao da znaš što si, ali nisi to smio puno da pokazivaš!

Za mene, lično, religija je važna. Mislim da čovjek koji vjeruje, može da bude samo dobar, ali u pravom smislu riječi vjeruje. Čovjek koji vjeruje ne može zla napraviti nikome drugom, jer se ipak nečega boji. Jer svaki čovjek koji vjeruje, vjeruje i u zagrobni život i neku božiju isповjest koja će doći jednog dana i onda, svaki čovjek dok je živ, ovako pravo ako vjeruje, on će voditi računa kako se ophodi prema drugim ljudima, šta čini i šta radi.

Znam ko sam i kojoj vjeroispovjesti pripadam, ali da trčim puno u crkvu, to ne. Smatram, ako je neko vjernik, on to može da vjeruje i u kući i u crkvi i da očenaš moli jednako i u kući i u crkvi. Svi ljudi sada praktikuju svoju religiju više nego prije rata. Sa sve tri strane. Uzmite nekoga, pritiskajte, nedajte mu da diše, on će punim plućima da uzme vazduh, dok ne počne normalno opet da diše. E, to je sad u zamahu, da uzimamo punim plućima taj vazduh, pa čemo malo da stišamo to.

Ja sam lično osuđivala rušenje svih vjerskih objekata. Trebali bi da dolaze ljudi dobri, humani, oni se sabiru u tom objektu da se mole bogu za očuvanje svoje porodice, za zdravlje svoje porodice i za svoje bližnje, da pričaju, da progovore, da se vide... Zašto jednu takvu ustanovu srušiti gdje ljudi čine samo dobra djela.

Bez obzira čija strana to uradila ja to osuđujem, naročito ona koja su imala već istorijska obilježja.

Ma, ovo je bio vjerski rat za teritoriju. Pa, ovo nikad niko neće svatiti, niti se to može objasniti. Ovo je borba i za teritoriju i vjerski rat. Nacionalni identitet je došao do izražaja, sve tri strane i onda smo se borili za teritoriju. Ko će više, ko će bolje. Ovo bi davno stalo da mi nismo istoga mentaliteta. Pošto se suviše svi dobro znamo, to je vrlo teško stalo. Nije htio niko prvi da se povuče. Mi ne možemo, koliko god se ne volimo, tolko se isto volimo i ne možemo da živimo jedni bez drugih. Mi ćemo na kraju ipak, ako ne da živimo skupa, onda bar kao dobre komšije da živimo. Uglavnom jedni bez drugih nećemo moći.

Što se tiče trenutne političke situacije, mislim da su se tenzije malo stišale. Mislim da su malo fleksibilniji ljudi stupili na scenu. Osim što bi ja u Sarajevu skinula još Aliju. Ima njih daleko razumnijih ljudi od Alije.

Oba entiteta se isključivo bave trgovinom, a jedna država ne može da opstane da se bavi trgovinom. Ona mora da proizvodi da bi trgovala. Treba jednostavno privredu da pokrenu, pa onda ćemo trgovati. Dajte da nešto napravimo, pa ćemo onda da prodajemo.

Kada bi se mogao vratiti onaj sistem, pa neka je sve onako kako je. Nismo mi živjeli ni onda prije rata nekim visokim standardom. Uglavnom je bolje bilo nego sad. Vrlo bi rado vratila ono, međuljudske odnose, pa za nekih 50 godina bi zaboravili što je bilo. Ipak, sve u svemu, lijepo smo živjeli. Nismo znali da smo srećni i da smo lijepo živjeli. Sad to znam. Ima jedan ovdje pisac, on je živio u Americi i neka otišao u Ameriku, i ima jedna njegova knjiga koja se zove Blago cara Radovana. On tu piše o sreći i o nesreći. Kaže, da li je čovjek svjestan onoga trena kada je sretan ili kad to sve prođe. Nije svjestan onog trena kad je sretan, on ne zna da je sretan.

S obzirom kako sam živjela šest godina sad se vrlo malim zadovoljavam. Sada vrlo malo tražim, jednostavno da živim od vlastitog rada, ja i moja porodica, nas četvero, ja i moja dva sina i moj muž da se negdje skrasimo i da živimo od vlastitog rada. Mislim da smo za to sposobni i da steknem opet neka materijalna dobra za neki budući život, eto to prevashodno.

Želim jednog dana da se rascjepi BiH na dva dijela i da onaj dio koji treba da pripadne Jugoslaviji da pripadne Jugoslaviji, a onaj dio koji treba da pripadne Hrvatskoj da pripadne Hrvatskoj. I mislim da treba da se utopi taj islam u tu hrvatsku državu, jednostavno da bi ga ugušili ovdje, jer mislim da je to jedno na zemlji jedno veliko zlo, ta vjeroispovjest. Neka izvine pravi vjernici, ali mislim da je toliko ekstremna, najekstremnija vjeroispovjest na svijetu, islamska vjeroispovjest. Jer to su dokazali samim, da nema većih terorista. Svi teroristi to su iz islamskih zemalja, jel tako. Pa nimalo nisu odudarali sada od svoje braće iz Avganistana, iz Alžira i ostalih tih zemalja. Uopšte nisu odudarali, po masakrima i ostalim, odsjecanje glave, njihovo tradicionalno odsjecanje glave. Opet su počeli s tim da se bave, jer za vrijeme Turaka vi znate da su Srbi nabijani, odsječe se glava pa se nabije na kolac. Ako ste nekad posjetili, možda ste čuli, posjetili sigurno niste. Čuli

ste za grad Niš u Srbiji. Eh, u tom gradu ima jedna čele kula se zove. To je jedna kula izgrađena samo od čovječji lobanja, e to je njima u njihovo vjeri. Davno je bilo, kad su Turci još vladali. Sad zamislite jednu građevinu od ljudskih glava, eto. Što je još ništa u odnosu, recimo na Jasenovac, ako ste čuli za Jasenovac. Pedeset godina su Srbi trebali, on je se nalazi u Hrvatskoj. Čuli ste za to, najveća grobnica na svijetu to je. To je grobnica koju su nacistička Hrvatska u to vrijeme. To bi svakako morali da vidite i tu je sedam stotina hiljada ljudi, možete li da zamislite cifru od sedam stotina hiljada ljudi. To je sedam Marakana, ako ste čuli za Marakanu stadion. Čuli ste za Marakanu od sto hiljada, kako ne, u Brazilu najveći stadion koji prima 100 hiljda gledalaca. E, sedam Marakana možete zamisliti na jednom mjestu ubijenih ljudi. Sedam stotina hiljada ljudi. Koliko puta trebam da vam kažem kolika je to cifra. To je jedan skoro milionski grad pod zemljom, to je najveća grobnica na svijetu koju je nacistička Hrvatska napravila nad srpskim narodom. To se desilo 41. do 45. godine. To je, ima tu spomen žrtvama fašizma, tu su sahranjeni najvećim dijelom Srbi, 90% Srbi, ostalo su Cigani i Jevreji. Čuli ste za tu grobnicu, ako imate prilike da se poklonite mom narodu, da odete tamo. Sedam stotina hiljada ljudi, koliko puta treba da vam kažem. Možete li to zamisliti? I to 50 godina i da taj nikad 50 godina je vladao, bio doživotno izabran taj Tito, koji se borio protiv nacizma, da nikad nije otisao najvećoj grobnici na svijetu da se pokloni, takvim žrtvama nacizma, koje mu je nikad nisam mogla oprostiti. Ovo nemoj zaboraviti, ovo je najvažnija informacija koju nisi znao, sigurno. A otidi tamo, oni će reći u Hrvatskoj, a 700 raspolažemo sa cifrom i ta barata cifra 700 hiljada ljudi, oni su imali vremena da je pobiju davni dana. Mogu sada da kažu par hiljada ljudi. Pa i par hiljada ljudi, zar je to malo? Za sve čitaoce imam poruku. Jednog dana kad pročitaju ovu knjigu, pošto je dosta riječi bilo o nacionalizmu ovdje, da u njihovo zemlji ako se javi nacionalizam da nikad ne podlegnu talasu tog nacionalizma, da ih nikad ne povede jedan čovjek, masu, jednog naroda da povede putem nacionalizma. Da nikad ne podlegnu nacionalizmu. Eto to mi je poruka, da nikad ne ratuju, da jeste zbog nacionalnih i bilo kakvih razloga. Da svaki čovjek ostavi pušku i da nikad ne bude rata. E to je poruka svakom čitaocu, jer svi smo mi ipak kćeri i sinovi nečiji, jednako svi volimo svoje porodice.

Zenica/Travnik

Čovjek 1- Ja imam 36 godina i prije rata sam živio u općini Zenica.

Čovjek 2- Ja imam 34. godine. Ja sam živio u općini Travnik.

Čovjek 1- Prije rata život je bio tipično seljački. Ali smo mi, koji smo mlađi, završavali škole. Mi smo već išli u grad, jer u gradu je bila industrija. Ja sam završio tu školu u Zenici i pošto sam radit u Željezari. I u Željezari imam rada, jedno trinest godina do rata. Željezara je dobro poslovala. Živilo se, malo kuća,

malo krava, poljoprivreda, tako da se moglo nekako živit. Nije bilo nešto solidno. Nisam nikad bio otišao na more...nije se moglo. Živilo se ono, od plate do plate. Vrlo je teško bilo naći poso. Inače, teško je naći dobar poso u gradu gdje je razvijena samo teška industrija. To je odmah znak da je težak život bio. Težak je i poso bio.

Odnosi među ljudima različiti religija bio je nako...surađivalo se onde, gdje se moralo surađivati, a išlo se onde, gdje se moralo ići. Bio je autobus, tu smo morali ići skupa; onda prodavnica, morali smo ići skupa. A da smo posjećivali jedni druge....to nismo.

Zašto? Pa, taj kontrast religija. Potpuno kontrast religija. Druga stvar, po meni je malo jača, to je taj mentalitet Muslimana. Vidjeli ste ovdje kakav je mentalitet Muslimana. Ja ne potcenjujem nikoga, ali oni su ipak spremni na sve da bi došli do svog cilja, dok Hrvati, po meni, nisu ti ljudi. Inače, nismo se mi nikad kačili. Nikad.

Najveća je briga bilo naći dobar poso i stambeno se zbrinut. Ja sam, na primjer, radio 14 godina u fabriki i nisam nikada mogao dobiti stan. Ni pomisliti. Nisam nikad mogao dobiti ni kredit da pravim kuću. Ipak je se to išlo po nekim drugim linijama, te neke zasluge, te ovaj, te onaj, eto tako...

Prije rata ja sam živio sa mamom,. Bilo nas je sedmero djece. Otac je umro mlađ, tako da smo ostali, kapa do kape. I onda smo se snalazili kako je ko znao i umio. Od nas sedam, ja sam sam završio srednju školu. Tad je bilo teško školovati dijete u gradu, gdje je se plačalo i prevoz i hrana. Nije mogao svako školovati djete. Bilo je teško.

Osjetili smo da će bit rata u Bosni, kad je rat pošao u Sloveniji i Hrvatskoj. Pošto je bilo tu puno bivše Jugoslovenske Armije. Bilo je puno vojarni. I onda je još veći problem bio što su muslimanski čelnici, a za njima i narod, u početku tog rata mislili da neće biti rata u Bosni, da neće nji JNA dirati. Onda je išlo sve preko nas Hrvata, malobrojni Hrvata, jer nas je u Bosni vrlo malo.

U aprilu '92. godine nas je pustilo na naplaćeni dopust. I onda smo mi normalno, otišli kućama. Sve je bilo to, neizvjesnost, do toga datuma, malo se negdje išlo u Zenicu. Već su bile barikade. Postavili Hrvati, postavili Muslimani. Ovaj ne da ovome proć, ovaj onome. Stanovništvo većeg dijela Hrvata u Zenici se povuklo vamo gore, prema našem kraju. Jer to je već neka visina i tu je već je bio stacioniran jedan veći broj Hrvata. Poslije toga smo se mi organizovali gore, u jednom selu. Jedno veliko hrvatsko selo. Tu smo se povukli svi, od Zenice prema gore. Tu smo imali neku hranu, zajedničku. I civilni i ovo što je bilo vojske naše. U Zenicu smo prestali ići od 15. aprila 93. godine, od datuma uhićenja Totića.

Kod nas je rat počeo, ja govorim za naš kraj, 15. Aprila '93. godine, kad je uhapšen pukovnik Živko Totić, zapovjednik HVO-a Zenica i kad je ubijena, masakrirana njegova pratnja. To je bilo u Podbrježju. To je sve trajalo do 7.6.93. godine, kad je bio prvi napad na to naše selo od muslimanske postrojbe. S naše strane ubijena su dva vojnika, i ranjeno je bilo pet. Pošto sam ja, baš u to

vrijeme, bio vozač u sanitetu 7.6. naveče smo ih prebacili tajno, jer smo bili u obruču, do bolnice u Novoj Biloj.

Osmog šestog ujutro rano, u tri i petnaest, možda pola četri, pošto je opći napad od strane Guče Gore. To vam dođe kao enklava jedna, gdje smo mi bili, pa je se to širilo sa svih strana: Guča Gora, Maljine, gdje je bio masakr četrdeset civila, Hrvata. Pod ovim, čukle je njigovo selo, Šužanj, Konjevići, Grahovčići i mi smo zablokirani ovdje bili. 8.6. negdje oko 12 sati već smo bili u obruču na prostoru otprilike, možda, po mojoj procjeni nije bilo više od 500 kvadratnih metara. Tu je bilo od pet do sešt tisuća civila, iz svih sela.

Čekali smo noć da se probijemo prema Novoj Biloj, jer to je bio hrvatski dio. Kod nas je bilo vrlo, vrlo loše, što se tiče oružja. Ako je neko imo u puški pet, šest metaka, to je bila premija. Mi smo samo branili civile. Morali smo braniti, kad smo imali oko pet, šest tisuća civila, i djece, i žena i ranjenika. Sve je to bilo na jednom mjestu, a moralo se probit opet preko muslimanski položaja da bi došli do Nove Bile.

Ja sam se osjećao vrlo, vrlo, vrlo loše. Nisam normalno, nisam dobro podnjeo taj rat, jer imam dvoje djece, ženu, majku bolesnu. U to vrijeme, taj dan, 8.6. ostalo je kod nas gore zarobljenih, iz mog sela civila oko stotinjak, uključujući tu i moju ženu i djecu i mater. Nisu mogli preći taj jedan kilometar čistine, brisanog prostora. I oni su tukli sa svih strana. Dva mjeseca nisam znao ni jesu li živi, ni gdje su. Nit su oni znali za mene. Moja žena, djeca i mama su bili zarobljeni na Ovnaku. Imala je opet sreće u nesreći. Imao sam tada malu bebu od četiri mjeseca. Ta mi curica mala bila bolesna puno i isti taj dan, sa njihovom vojnom policijom muslimanskom, došla u Zenicu. Tako da se spasila od tih tortura. Ja sam bio prešao već na ovu stranu.

Čovjek 2- Poslije toga izlaska iz obruča, prešli smo u Novu Bilu i to je se pošla formirati crta, da se ogradi Srednja Bosna. Tad je rat pravi već krenuo i nemaš druge. Pušku na rame i u rov, brani se. Svaki dan su napadi tekli iz dana u dan, u noć, kasno, rano, ujutro, non stop; mrtvi, ranjeni...

Ja sam bio od prvog dana u vojsci. Oba smo od prvog dana bili. Moro se priključit. Već kasnije, '93. godine, u osmom i devetom mjesecu, tad se nije gledalo ko je, šta, jel mlad, star...bilo dosta ranjenih, bolnica je se punila. Nemaš dovoljno vojnika, nemaš hrane, nemaš municije.

Tad je sve bilo protiv Muslimana u Središnjoj Bosni. Jer, to je neki odnos bio možda jedan naprema deset, Muslimana i nas. Tako da je njima bio cilj spojiti Zenicu, Travnik...Jer s tim spajanjem sve bi proširili; Krosomaj, Bugojno... Sve to krenulo i zatvorili su nas ponovo u obruč u Srednjoj Bosni. Nismo imali izlaska nigdje iz Srednje Bosne. Do Busovače, do Novog Travnika tu je bilo stacionirano, šta ja znam, sve taj dio Hrvatski. Sve se tu na taj prostor skučilo. Nisi nigdje neki razmak imo veliki, da si imao prostora, da si se mogo kretat, šetati. Svugdje su snajperi bili, sa svih strana gađali. To što su se na drugoj strani nalazile naše bivše komšije, nije se tada puno ni razmišljalo. Jer, on kad ide mene ubit, ja nemam puno kad razmišljat. Ja sam imo neki prijatelja s one strane tamo što

pucaju. U tom trenutku, da je bio moj rođeni brat, ako on mene želi ubiti, ubit ću i ja njega. Da je bilo ko naišo u ruke, ja bi njega, prije ja njega, neg on mene. Vode nisi imo, struje. Ništa živo. Non stop je to bilo, samo okruženje, napadi, ujutru, naveče, popodne... Jednu godinu je to trajalo tako. Sve je u njiovim bilo rukama; voda, struja, tako da nismo imali ništa od toga. To je trajalo do devedeset neke četvrte, februara mjeseca, nešto tako. Tad je neko primirje potpisano i tad je prestalo.

Naredba je došla "prestani s paljbom". Prestalo je se. Opet je jedno izvjesno vrijeme išlo se na crtu. Kasnije su pošli smanjivati broj nji, tako da je nekako zaživilo primirje. Ali sve je to bilo opet napeto i svak je od nas očekivao krenut će ponovo. Samo čekaš kad će negdje neko...gledaš sve i samo čekaš ko će prvi opalit. Nisu se trebali mješati, trebali su pustiti do kraja, da se razrješi situacija. Nego ovako ostalo sve ko što je bilo devedesete godine, kada je počelo.

Do kraja rata sam bio vojnik. Pred sam dolazak ovdje odradio sam smjenu za HVO, tad sam se razdužio. I dalje sam pod vojnom obavezom. To mjesto smo napustili iz razloga što nemaš posla. Ovdje sam došo '95.godine, u oktobru mjesecu. Poso se pojavio neki.

Poslije rata i onako teških muka, toga svega što se prošlo i doživilo, nije loše. Ali sve je to opet neizvjesnost neka. Ništa nije urađeno. Živiš ono, od danas do sutra. Sad trenutno ovdje posla ima. Ne stanujemo u kući. Stanujemo u zgradi ovdje. Stan neki od firme, i tako...

Nismo bili kod kuće. Da sam mogo se vratit, zapalio bi je. Ne bi je ostavio da je oni ruše, da je uništavaju, da pljačkaju. Radije bi je ja uništio. Nisam stigo. Pošto su znali da sam bio od prvog dana u HVO-u, ljudi su uništavali dio po dio, sistematski. Čak su na kraju, kad nisu mogli ništa, onda su je minirali. Tako da nema nekog povratka. Nemam sigurnosti.

Ne bih se vratio u kuću, iz razloga jedinog, oni ili ja. Ne bi se više moglo život taj ponovit. Jer, prolila se tu krv mnoga. Treba proć narednih, šta ja znam, pet, šest generacija, da se to bar malo zaboravi. Jer moje djete ne može zaboravit. Ja ću mu to reći, zbog čega smo ovdje, zbog koga smo došli.

Još se to ne zna ništa. Slušam svaki dan neke vijesti. Pregovaraju, vode pregovore. Više nisi pametan, šta slušat, koga slušat. Krivac ima. Vrijeme će pokazat ko je kriv. Sve do neke, recimo '88. godine, koliko-tolko je bilo dobro. A već te godine je krenulo, prvo nezadovoljstvo radnika, štrajkovi. Već tad je upala cijela, ona bivša Jugoslavija u neku ekonomsku krizu. To je se odrazilo i na nerad. Ljudi su imali vremena slobodnog, nisu imali šta radit, nego samo razmišljali: šta, kako, odakle. I tako je to počelo. Više je to politika nanijela.

Čovjek 1- Ja mislim da je najveći interes od rata, u ovoj politici imala međunarodna zajednica. Mi obični ljudi od toga nismo imali ništa. Mi svo svi gubitnici; i Hrvati, i Muslimani i Srbi. Ali je po mojoj procjeni imala svetska zajednica nešto.. Tu su sad ušli sa svojim bazama, sa svojim ljudima, sa svojim

piunima. Sve nam oni sada komanduju i šefuju. Više mi ništa nemamo svoje. Od nas Hrvata, koliko je bilo u Bosni prije rata, nas je sad stjeralo na ispod 12 posto u Bosni. I to što je ostalo, opet smo mi krivi za ovaj rat. To ne da će doprinjet stabilizaciji stanja u Bosni, nego javlja se veći razdor. Međunarodna zajednica misli, što okriviljuje Hrvate samo, da će biti mira ovdje. Ovde baš zbog toga neće biti mira, ja vam garantujem, sigurno. Jer ovdje su Hrvati nezadovoljni, kako se ponaša prema njima međunarodna zajednica.

Sutra kada bi otišla međunarodna snaga, odma bi došlo do konflikta. Sigurno vam kažem.

Da je okriviljeno bilo koliko Muslimana, Srba jest nešto, ali malo ih je tamo u Hagu. A Hrvati su svi otišli. I obećano im pošteno suđenje i brzo. Od toga nema ništa. I dan danas se hapse po Vitezu i po Srednjoj Bosni, Hrvati. To neće doprinjeti stabilizaciji stanja, sigurno vam kažem. To samo ide na gore. Jer, javlja se nezadovoljstvo u hrvatskom življu. I ovako nas je malo i htjelinehtjeli, mi moramo biti skupa i jedinstveni, ako hoćemo i ovoliko da ostanemo ovdje. Želja sedamdeset posto poštenih Hrvata je da izađe iz ove Bosne. E, dovde je to došlo. Ne vredi se više borit, ni politički, ni drugim sredstvima, kad si uvijek kriv.

Sad, slučajno kad bi bio rat, svi bi mi otišli. Ja bi prvi otišao. Ja bi otišao u Indoneziju, ne bi bio ovde. Moja su djeca preživjela velike traume. Ja ne bi želio da se više to doživi. I ovako je moja želja jedina, ako mogućem ikad u Hrvatskoj kupit kuću i otići tamo.

Ja sam bosanski Hrvat, Hrvat iz Bosne i Hercegovine. To smo mi. Nacionalni identitet je važan. Važno nam je za opstanak ovde. Ali nam ne daju. Nama niko ne da za pravo ništa. I međunarodna zajednica je izgleda stala na stranu muslimanske strane. Sve je u njihovim rukama. U njihovim rukama je i medij, kao najbitniji faktor u ovoj državi. Mediji govore dvije godine o toj preustroju radio-televizije Bosne i Hercegovine. I dan danas je muslimanska.

Po mom mišljenju, nacionalni identitet i religija je važna zato što jedino sa religijom i pod religijom mi se ujedinjavamo, da budemo, bar kolko tolko, bliski jedni drugima.

Lako je zavaditi dva neškolovana čovjeka, bez razlike iz koje religije on potiče. Ali, ja još nisam nikad sreao da su se posvađala dva doktora ili dva inžinjera. Ipak je tu malo više inteligencije, kulture i pameti.

Što se tiče religije, narod osto na distanci, ako nije i više usmjeren sad prema crkvi nego prije. Ali obično, mi svi, kad gledamo, gledamo tuđe probleme. Više vidimo. Takav smo mi narod. Na primjer, prije ovog rata u Bosni, vi niste mogli naći Muslimanku koja je zamotana, zavijena. Sad vidite na svakom koraku, u Zenici, u Travniku, Muslimanku kojoj samo oči vidite. Ljudi koje poznajemo, koji nisu nikad nosili brade, oni sad nose brade. Ljudi su se malo okrenuli.

Da se opstane, najbitnija je ekonomija. Ekonomija, otvaranje novih radnih mesta. Lakše bi se rane prebolile. Kad ja imam pun stomak i moje dijete, bukvalno vam govorim, mene će manje zanimati politika. Kad ja imam svoje, osam sati u radnom

vremenu, imamo kućicu, stan. Dođem kući, svi su sretni jer sam donjeo platu...manji su problemi. Ovako je to još teško, neizvjesno.

Čovjek 2- Ko i u početku rata, situacija je skoro ista, više manje ista. Samo se smjenjivaju, samo se svađaju, jedni druge. Politika se trebala odvojiti skroz od svega i onda u redu. Dok se god veže politika i ekonomija, to nema. Dok mene politika vodi šta će ja raditi, gdje će i kud će i dok mi određiva gdje će živit. Pogotovo kad te međunarodna zajednica prisiljava na neke stvari diktatorat je zavela ovdje.

Na primjer, dođe i gleda kakve će ja tablice imati. U ove četiri godine borio se za hrvatsku zajednicu, i sad nemam ništa. Natura ti tamo neke vlasti, bez veze. Ne volim ja to. Daj mi moje. Podjeli i pust me. Podjeli nas. Jednom riječju treba nas podjeliti. Bosnu, ostaviti kao Bosnu, nek je ona u cjelini. Nek se ona zove Bosna, ali je podijeli na tri dijela i zbogom. Mi ćemo se vezati ekonomski, surađivati ćemo. Živićemo jedni pored drugih, ako možemo.

Čovjek 1- Ostali su ljudi isti. Promjenili samo odore. Promjenili su političke partije. Ja putujem svaki dan. Kad dođem na muslimansku teritoriju, ja već prezam. Strah me. Policija ako me uhvati, biće problema. On tebi pogleda dokumenat, vidi da si ti Hrvat, a on je Musliman i onda je to druga priča. On drukčije razmišlja. On ne gleda više ni svoj posao ni svoje ideale. On razmišlja samo o tome da si ti Hrvat, da si ti ustaša.

Čovjek 2- Kada bih ja došao kod vas i tebi zaveo neki red, zakon. Kažem: moraš ovako. Ne možeš onda napraviti da taj red bude kvalitetan i mir da bude neki trajan. To je samo prividno.

Čovjek 1- Ima kod nas stara poslovica "brak na silu nikad nije uspio". To je logika. I ovdje na silu Federacija. Na silu država, nema države. Nikad je neće biti. Samo nova, neka nova Bosna u kojoj će imati svi svoj dio. Ovo ne valja ništa. Stara Jugoslavija, nikako. Ova sadašnja Bosna isto. Dok se ne podijeli ova Bosna, od nje nema ništa.

Moja nada i želja za vlastitu budućnost je, da više nikad rata ne bude nigdje, ni u kojoj zemlji. I da napokon jednom zavlada ovdje pravi mir i pravo poštenje, između ljudi sloga, privreda, ekonomija. To je najbitnije za opstanak. Da napokon, međunarodna zajednica, od nje svi ovisimo, stane na stranu svih, kao što se predstavlja u svijetu. Da štiti sviju isto. Da pogledaju na sve strane isto.

A osobno moja želja je, izaći iz ove Bosne, da se nikad ne vratim ovde. Samo ići odavde. Sretni su svi oni koji su se rodili van Bosne i koji su živjeli i odrasli bez rata.

Zenica

Imam 35 godina i prije rata sam živjela u Zenici sa roditeljima. Mi smo imali privatnu kuću u predgrađu Zenice. Radila sam u Zenici i imala super posao. Brat je radio, tata, majka i ja. Bilo je teško naći dobar posao prije rata i bilo je puno nezaposlenih. Kod mene osobno standard života je bio dobar. Ja mislim da je bilo prilično dobro svima. Svak je živio i imo osnovno.

Oko mog mjeseta bili su samo Muslimani i Hrvati. I to baš pravo mješovito. Jedan ovaj, jedan onaj. Srbi su bili u drugom dijelu Zenice, a inače kažu da je u Zenici bilo oko 50 posto Muslimana, 25 posto Srba, 25 posto Hrvata - prije rata, čitava općina Zenica.

Različiti ljudi su radili i živjeli zajedno, normalno. Mi nikad nismo kontaktirali da smo prijateljski bili, nismo se posjećivali. Ali smo se kao susjedi pozdravljali. Moj otac nije imao prijatelja nekog koji je dolazio. U moju kuću ne. Šta ja znam, od prije je to tako, a ono dobro jutro, dobar dan, dobar veče i nikakvih problema. I moje kolegice na poslu su bile druge vjere i tatine i svačije, normalno se radilo, ni na što se nije gledalo.

Ja mislim da je onda bilo lijepo, da nije trebalo ništa mjenjat, da se živjelo od svog rada i tog sam mišljenja da nema veze ko je taj susjed. Neka živi on svoj život, ja ču svoj. To što ti je direktor bio druge vjere, susjed druge vjere, nema veze.

Ja nisam vjerovala da će biti rat dok nisam izšla iz svoje kuće. Govorila sam sa su Srbi prvi počeli te sukobe, govorila sam ne možemo mi u Zenici, ja govorim za sad za taj svoj grad, ne možemo se boriti s Muslimanima ni Muslimani s nama, kad smo jedan onaj, jedan onaj. Mislila sam da neće moći to. Da susjed neće na mog tatu, ni moj tata na susjeda, koji je Musliman. Nisam vjerovala da će biti ovako. Problem je u Zenici počeo kad se desilo u Ahmićima, 16.4.93. Prije Ahmića nije bilo ono nekih osobno problema, da je bilo problema na neku obitelj, ili nešto. Sve do tog dana.

Kad su Ahmići napadnuti, onda je većina Muslimana prešla iz Viteza u Zenicu i normalno tad Hrvati u Zenici bili donji. Onda su Muslimani napadali ove koji su od tamo, Hrvate. Oni su protjerani odotud, sad je bilo ono idi ti sad tamo. I meni su govorili - idi ti sad svojima.

Ahmići su bili Armija BiH, sukob u Zenici je došo između Armije i HVO. HVO je bio puno slabiji. Na njih je bilo puno napada, onda se tu negdje branilo, šta ja znam, na tu teritoriju gdje je moje mjesto. Iz Zenice se izvlačio stožer HVO-a preko naše teritorije, pored moje kuće i one mojih rođaka. Tu je bio neki otpor i onda se Armija BiH revanširala - potpalili su kuće na tim djelovima Zenice. 18.4.93 je moje mjesto gorilo. Armija je bila jača, HVO se predo i u KP dom su zatvorili one koje su uhitili.

I mi smo morali iseliti iz kuće. Bilo je strašno. Moja baka, mama i ja smo htjeli da izđemo iz kuće, pošto svi rođaci idu i pripadnici HVO nam govore da napuštamo, da se civili povuku. Moj brat je bio na crtama HVO-a sa haubom, a moj tata nije htio da napusti kuću. Govorio je: "Neću, nisam nikom kriv". Onda sam ja govorila: "Ako ti tata nećeš, neću ni ja". Mama kaže: "Ako nećete vi, neće niko". Međutim, napustili smo je svi kad je pošla pucnjava i granate i šta ja znam, kad se Armija približila kućama, onda smo je napustili svi. Od kuće ništa nismo mogli ponijeti sa sobom. Ja sam izišla iz kuće i vidjela jednog svog prijatelja koji je bio u HVO, moj školski kolega i zvala sam ga: "Gorane, gdje ćeš?".

Kako je HVO se predo, pripadnici HVO-a su bježali, kud koji. Spašavali su se, skidali odore i šta ja znam. Ja kažem: "Gorane, gdje ćeš?". Kaže: "Zar ste u kući?". Ja kažem: "Jesmo, svi.". Kaže: "Napuštajte kuću!". U roku pola sata smo pobegli.

Meni je bilo ružno kad sam napustila kuću. Ne znam, ko da je bio san. Isto da nisam bila pri svjeti. Jednostavno sam mislila da će ja doći u svoju kuću sutra i da će nastaviti život.

Otišli smo u grad kod ujaka, u Zenicu i bili smo kod njega sedam dana.

A ovo vam je interesantno za ovu priču. Moj tata se vratio poslije dva sata u našu kuću. Samo je otio, nas odveo kod ujaka, kaže: "Ja idem kući". Tata i par rođaka su se tako vratili svojoj kući. Moj tata je sjedio ispred kuće dok je pripadnik Armije iz kuće iznosio stvari. Susjed, jedan naš, koji je s tatom bio tad, u civilu Musliman, on je tati reko, ne govori ko si, jer su se tu pomješali Muslimani susjedi, naši u civilu i pripadnici Armije u odorama. Bilo je pomješano i sada ovi pripadnici Armije nisu znali ko je tata, da li je to susjed Musliman, mještanin tog mjesta ili je Hrvat, vlasnik kuće. Oni su u roku te noći, to je bilo predveče od pet do ujutro, devet kuća zapalili a šest ispraznili. Naša nije bila zapaljena nego je samo ispražnjena. Onda je u neko doba noći javio nam se telefonom. Veze su radile sa Zenicom s gradom i javio se telefonom i reko, kod ujaka, da je živ i da se ne sikiramo da će on ujutru doći, da neće naveče da ide jer ima dva i po kilometra do grada.

I ujutro jedan rođak drugi kaže, ko hoće da ide gore u kuće svoje, on ima kombi, auto, da nas odveze gore. Ja sam bila prvo žensko koje je došlo gore, ujutro u šest sati. Inače su savjetovali, pošto gore još uvijek ima vojske, da gore ne idu ženska lica, već da samo muški idu. Kad smo došli, imali smo šta da vidimo. Naša kuća je samo ispražnjena, jednostavno sve je izneseno. Ono što je ostalo od krupnih stvari, ormari spavaće sobe, to je prevrnuto, razvaljeno, prozori polupani. To se u noći sve dogodilo. Pošto je tata to sve gledo na klupi ispred kuće, pozno je jednog od njih. Taj momak je iz našeg grada, samo iz drugog dijela grada.

Mi smo bili kod rođaka. Mi smo kod njega tako bili par dana, al sam ja svaki dan išla kući. Ali nismo dali mami i baki, jer su bile loše. Mama mi je bolesna, fizički bolesna i nismo dali da ide i da to sve vidi. I nismo htjeli da to da to gleda, to bi je potreslo. Isto tako i baka, starija žena.

Moj brat pošto je bio u HVO, nije smio da bude kod kuće. On je se krio jedno dva mjeseca, dok ga nije Armija uhvatila i u KP dom zatvorila.

Atmosfera u Zenici je bila napeta. Jadno, bijedno. Mi nismo tako loše prošli. Naša kuća nije izgorila. A ovih drugih rođaka je baš sve izgorilo. Sve je ono pravo izgorilo.

Poslije sedam dana tata i mama se vraćaju u svoju kuću. Tad su iz SFOR-a dolazili i davali najlone sa armaturom, hranu i one osnovne stvari. Prozori su se zakovali i sredilo se malo. Poslije toga se vratio u kuću i sve dok nije potpisano primirje sa Vitezom, Zenica je godinu dana bila zatvorena, blokirana. Dok nije to primirje bilo potpisano, između Muslimana i Hrvata, bilo je grozno. Ja sam bila u Zenici, u kući. Moj tata nije godinu dana spavao u kući. Dolaze na vrata, lupaju, traže.

Jednostavno od straha tata i par rođaka su se organizirali i pripremili. Jednostavno nisu htjeli da ostale članove obitelji neko naveče u snu napadne, već će oni biti vani i vidjeti ko dolazi, šta dolazi i šta hoće. Da budemo pripremljeni. U to vrijeme, kad je se to desilo, ja sedam dana nisam radila. Javila sam se telefonom u svoje preduzeće i rekla da ne mogu dolaziti na poso iz tih i tih razloga. Moj direktor i zamjenica direktora su za sve znali i rekli su mi da nema nikakvih problema, ili slobodni dani ili godišnji odmor. Kad budeš osjećala da možeš doći na poso, dođi. To je bilo tako sedam dana, a onda sam počela da idem na posao. A tata je isto radio. On nije radio možda tri, četiri dana i počeo je onda odmah da radi.

Onda jedno vrijeme nam nisu dali. Bili su tu pripadnici što ih mi zovemo "Mudžahedini" sa turbanima, sa onim sabljama. Oni su stajali na prometnicama oko Zenice. Ovaj dio gdje sam ja, to je jedna prometnica za Vitez. Oni su stajali tu i nisu nam dali na poso. Svi smo morali imati papir da smo pod radnom obavezom. Gdje idemo, kad se vraćamo, do kolko radimo. Samo zato što smo bili Hrvati.

Tu godinu svu sam ja radila, išla sam na poso. Plaća je bila mala, bila je pet maraka - pet maraka mjesec dana, al sam radila. Nisam dobila otkaz tad zato što sam Hrvat. Ne! To ne mogu reći. Ne! Samo je težak život bio tada. Nismo imali brašna, kruha, ono osnovno nismo imali. Svima je to bilo teško, ko god je ko bio, bilo Musliman, Hrvat, Srbin. Prometnice su zatvorene, nije mogla hrana da dolazi, živjeli smo od zalihe.

Poslije 1994. godine, kad se potpisalo primirje, onda je moj brat koji je pušten iz KP doma za velike pare. Platili smo u KP domu da ga puste, jer moj brat nije htio da pristane, da pristupi Armiji. Ko je pristo, je li, da bude pripadnik Armije on je pušten i poslat u jedinicu, raspoređen u Armiju. On nije htio.

Ja i brat, kad je primirje potpisano, prelazimo u Vitez. Ja malo od straha, malo od neimaštine, nismo imali ništa. Napuštam poso i napuštam Zenicu. Brat zato što je bilo il Armija il bježi. Ne mogu reći da me neko od Muslimana maltretiro. Nisam ni na poslu nikakve napade fizičke imala, ovako priču riječima, jel. Ja branim svoje, onaj svoje i to, al nešto konkretno nisam imala.

Roditelji su bili ostali kod kuće i oni su i danas dan u Zenici, u kući. Brat se prijavljuje u zeničku brigadu HVO-a i ostaje u Vitezu.

Par dana sam u Vitezu bila, dok mi nisu kolege i kolegice poslale para za put "Vitez – Čapljina". Dole u Čapljinu sam imala puno rođaka i prijatelja koji su napustili Zenicu i otišli dole. Tu sam u vagon naselju jednu godinu bila. To je žalosno. To je zaista teško bilo.

U Čapljinu smo mi u vagon naselju imali hranu. Da, ima kuhinja, ima doručak, ručak, večera. Poneseš svoju šerpu, ideš u jedan vagon koji je bio kuhinja, dobiješ porciju.

Puno ljudi ima i sada tu, povratnika iz Njemačke i iz ovih zemalja iz kojih se vraćaju. 1996. godine je bilo vrlo malo ljudi tu, u vagon naselju, već se bilo raselilo, međutim, sad je puno opet.

1994. godine u 12 mjesecu sam prešla u kamp Tasovčiće.

Tad sam se prijavila u vojsku - HVO. Ja sam radila za plaću, pri HVO za godinu dana. Jesam išla na liniju, samo pri stožeru, nisam bila u rovu. Teren, stožer, zapovjedništvo.

Bilo mi je drago, jer bila je dobra plaća, velika. Trebalo je i mojima tamo da pošaljem. Odlučila sam se na to i bilo mi je drago što sam. Dosta mojih prijatelja su bili tamo. Sve je bilo super.

Napustila sam vojsku jer mi je dodijalo, malo uvjeti, teren, tad su bile akcije svake sedmice 1995. godine. Često akcije, tereni, rad u mjestu gdje sam bila, da ne govorim sad sve to. To mi je bilo dodijalo, kao ženi.

Napuštam vojsku i odlazim u Mostar, u direkciju ovog preduzeća, u kojem sam radila prije rata. Prijavim se i kažem radila sam tu i tu, sad sam bila u vojsci, razdužila sam se, ima li šanse za poso, pošto imam deset godina iskustva prije rata na tim poslovima. Pošto je i dole u Mostaru bila podjela i sve to, trebalo im je kadra, odnosno radnika koji su radili te poslove, koji su upućeni, radnika sa iskustvom. I iz Mostara su mi rekli, iz poduzeća, da imamo sada na raspaganju osvojene gradove u Oluji. Imamo: Jajce, Drvar, Glamoč i Grahovo. Pošto sam ja iz Srednje Bosne, već sam Bosanka, jel, nisam dole Hercegovka, oni su mi rekli najbolje bi bilo da prihvatom ili Drvar ili Jajce. Da radim u ispostavama tog našeg poduzeća, u tim gradovima. Ja sam se tad malo bojala. Kud? Kud? Kako sama, pošto sam slobodna, nisam udata. Kako će se snaći, te ovo, te ono. Onda su mi iz poduzeća rekli: "Mi smo već kontakt uspostavili sa tim gradovima, upoznali smo se, mi ćemo ih nazvati, javiti im sve, bit će dogovoren".

Prije rata, ovdje u Jajcu u ovom mom poduzeću, nije radio ni jedan Hrvat. E sad, pošto ovaj grad drži HVO, on ga je osvojio i tu je Hrvatska vlast, treba da se uposli Hrvat. Tako su poslali mene, jer je bliže Srednjoj Bosni, bliže je to mom gradu Zenici, nego Drvar. Nisam nikad prije rata bila u Drvaru i u tom dijelu Bosne. I tako sam došla tu. Već, tri godine sam tu.

Tako sam ja došla u Jajce, ali se ovdje ne osjećam kao prognanik. Sigurno, da nije bilo rata ne bi bila tu. Ali, prognanik bit, to odma se veže i da si malo ugrožen, da si na neki način u nečemu uskraćen. Ja se tako ne osjećam. Ovdje živim, tad su mi dali stan. Živim, radim, imam plaću, i osjećam se lijepo. Eto tako. Jesam zadovoljna ovdje stvarno, od prvog dana. Možda sam ja takva, možda što sam ja ovakva pa mi je lijepo. Ni jednog trenutka nisam osjetila to što sam došla iz nekog drugog mjesta ovdje i da sam od ovih ljudi ovdje nešto loše doživila. Ne! Stvarno to ne mogu reći. Jer svako ko bio tu onih prvih dana, teških, ko je god mogo ikako da mi pomogne, pomogo je. A da je odmagao, ne.

Za sada ne mislim da idem nazad da živim u Zenici, jer nemam posla. Da li bi me sada u mom poduzeću primili nazad, to nisam pitala. Jer, poslije mog odlaska palo je puno riječi, uvreda i tako, ali riječima. Ne bi se volila vratit u taj krug. E, sada puno je u Zenicu došlo sa strane drugih Muslimana iz drugih gradova, normalno, oni su se uposlili na mjesta koja su bila slobodna, tako da je samo rotacija. Najveća briga su mi roditelji. Stariji su, ima bolesti, to me najviše brine. Volila bi da su zdravi, a ko to ne bi volio, bože moj. Sva sreća pa je moje zdravlje za sada dobro, da kucnem. Odem u Zenicu, po potrebi, čujemo se telefonom i ako nešto treba. Bila sam prošli vikend. Uđem i prođem pored svojih susjeda Muslimana koji znaju gdje sam, nikad ništa. Dobar dan, dobar dan. Isto prije.

Ne znam zašto je bio rat - ja samo znam da nije trebo biti. Ja krivim Srbe, jer je s njihove strane isplanirano. Ne bi o tome. Većinom, brigada je išla za Srbima. Srbi su prvi počeli. Za mene su sve ovo oni isplanirali i počeli.

Mi nismo osjetili te probleme prije rata. Stvarno. Ne može se reći. Ne znam šta je okrenulo ljude.

Po mom mišljenju, poslije svih ovih žrtava s jedne, s druge, s treće strane, sve bi trebalo drugačije da se završi. Da se podijele sve tri strane. Ko što se odvojila Republika Srpska da se i ove dvije strane podijele, to je moje mišljenje. Treba podijeliti među Hrvate i Muslimane. Pa izvolite, neka živi ako neko hoće na tom teritoriju neke druge nacije. Ko što je kod Srba. Već ovako, kako je sada, poslije ovoliko žrtava i svega ovoga između Hrvata i Muslimana, ja ne vidim zajednički život. Sad se evo pokazuje da se može jedni pored drugih. Jedni pored drugih - a zajedno ne.

Kad gledam u ovo unazad, ništa mi nije bilo lijepo. Najteža mi je bila glad u Zenici. To mi je bilo teško. Kad dijelite šnitu kruha na četvoro, a tu drugu ako ima, ostavljate za sutra. Kad ja dajem mami da ona pojede pola, a ona neće daje meni, ti si mlađa, treba ti više. To se ne zaboravlja. Tad, u to vrijeme, mama mi je izmršala trideset kila i 1994. godine u drugom mjesecu, otišla u bolnicu u Zenici. Od gladi, iscrpljenosti, i fizičke i psihičke.

Ne znam šta bi radila ako bi ponovo počeo rata sada. Najradnije bi da se sa svim svojim bližim izvučem, da ne gledam, ne prisustvujem tom ratu. Imam rođake u

drugim državama zbog rata - Australija, Amerika, Njemačka, Holandija. Ima ih i u Australiji koji se ne misle uopće vraćati.

Prije moja nacionalnost nije bilo puno važna, a sad mi znači mnogo. Prije ja jesam bila Hrvat, izjašnjavala sam se kao katolik, slavila sam Božić, Uskrs, sve i to. Ništa to nije bilo ni čudo, ni strašno, ni nešto posebno što si to. A sad mi to znači puno. Ja sam Katolik po vjeroispovjeti, nacionalnost - Hrvat. Državljanstvo - Bosna i Hercegovina. Bosanka. Meni je važno da imam svoj identitet, da znam ko sam i šta sam, i sada je važnije nego prije. Neznam zašto.

Praktikujem svoju religiju isto ko i prije. Prije sam rijetko išla, idem i sada rijetko. I moji roditelji nisu u crkvi svake nedelje. Mislim da moj narod više sada ide u crkvu nego prije. Ne znam zašto. To je ipak pojedinačno, osobno.

I moje gledanje na druge religije je isto ko prije. Neka ih tamo. Ako je čovjek čovjek i ako ide ljudskim nekim putem, nije važno.

Ja bih uzela, ako bi mogla, staru Jugoslaviju. U staroj Jugoslaviji osobno ništa loše nisam doživila. Koliko znam ni moj otac, živio, radio, primo plaću, nije bio ugrožen, napadan zato što je taj sasvim normalno se živilo i radilo. Nije se gledalo to. Imali svašta nešto. Sad su se razišli prijatelji, susjedi, sad su tamo roditelji sami, pate. Tata nije htio ostaviti kuću. To je moje, nisam kriv, neću, poginući ovdje i tako. Sad je osto u toj kući, sad oni imaju osnovno, imaju oni što da jedu. I oni žive. Mnogi Hrvati su napustili Zenicu i malo ih se vraća. Nema više prijatelja, nema rođaka, otvori vrata, kuće pogorene, napuštene, to ih psihički potresa.

Ekonomска situacija u BiH je teška. Prolazite, putujete. Sve je srušeno, popaljeno, razrušeno. Puno tu para treba, i sredstava i svašta nešto.

A i politička situacija je teška. Čini mi se da se to samo vrti u krug. Glave se smjenjuju, a narod samo tako stoji.

Biće povratak izbjeglica, a sad kolko procentualno u koji grad, ne znam. Ali od mojih poznanika, susjeda i šta ja znam, rođaka, prijatelja, ne. Još više napuštaju i ovi što su još ostali. Neki nemaju poso, nekima je to sve dodijalo. Ovi stariji koji imaju djecu, negdje idu za svojom djecom. Tako i ovi što su tamo, planiraju po Hrvatskoj, neki su se već i smjestili, kupuju kuće. I mislim da će se sve to očistiti etnički bez rata za par godina.

Moja lična želja je da bude mirno, da se živi, da idemo naprijed, da gradimo, da izgrađujemo, da uljepšavamo. Zdravlje normalno je na prvom mjestu, da se bude zdravo. I za BiH da se sve ovo smiri, da se pokuša zaboravit, a to je vrlo teško.

Za čitaoce samo da im kažem: Da ne dožive ovo sve što su prošli neki. Ja još nisam tu ništa puno prošla, nije to ništa strašno bilo, šta su ljudi prošli neki. Da to ne dožive. Da to čitaju ko "Desilo se to tamo nekad na Balkanu".